

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας

**Το κίνημα του Απριλίου 1944 στις ελληνικές ένοπλες δυνάμεις Μέσης
Ανατολής και η καταστολή του.**

Ζωή Λεοντοπούλου

A.M. 1114M034

Σύμβουλος σπουδών - Επιβλέπων καθηγητής: Παπαστράτης Προκόπης

ΑΘΗΝΑ 2017

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος.....	3
Εισαγωγή. Η συγκρότηση της κυβέρνησης και η αναχώρησή της	10
Η σχέση της εξόριστης κυβέρνησης Τσουδερού με την μεταξική δικτατορία και ο παράγοντας “ένοπλες δυνάμεις” μέχρι τις απαρχές της Κατοχής. Το κίνημα του 1935.....	14
Ο Κανελλόπουλος και η πρώτη κρίση στο στράτευμα.....	23
Οι συζητήσεις για εθνική ενότητα και ο σχηματισμός της ΠΕΕΑ.....	28
Το κίνημα του Απριλίου 1944 και οι τριγμοί της εξόριστης κυβέρνησης.....	32
Η καταστολή του κινήματος.....	44
Στρατόπεδα Συγκέντρωσης, Στρατοδικεία και Ναυτοδικεία.....	49
Το Συνέδριο του Λιβανου και η Εθνική Ενότητα.....	54
Το πρώτο Έκτακτο Στρατοδικείο.....	63
Το δεύτερο και τρίτο Έκτακτο Στρατοδικείο.....	70
Οι δίκες στο Ναυτοδικείο.....	73
Το ζήτημα της εκτέλεσης των θανατικών ποινών σε συνάρτηση με τις πολιτικές εξελίξεις...77	
Η ζωή των στρατοπέδων από τις μαρτυρίες των εγκλείστων και το αρχείο του αντι/ρχη πυρ/κού Γ. Τραυλού.....	83
Επιλογος.....	97
Πηγές και βιβλιογραφία.....	99
Παράρτημα	104

Πρόλογος

Στην παρούσα εργασία μελετάμε την συγκρότηση του ελληνικού στρατεύματος στη Μ. Ανατολή, την πορεία προς το κίνημα το οποίο εκδηλώθηκε κατά το μήνα Απρίλιο του 1944, τις συνέπειες που είχε αυτό σε συνάρτηση με τις πολιτικές εξελίξεις, καθώς και την καταστολή που επεφύλαξαν για το κίνημα ελληνική κυβέρνηση και σύμμαχοι Βρετανοί, μέσα από τη διαθέσιμη βιβλιογραφία και σχετικά αρχειακά τεκμήρια. Το θέμα που μας απασχολεί παρουσιάζει ιδιαίτερο ερευνητικό ενδιαφέρον, καθώς αναμφίβολα τα γεγονότα της Μ. Ανατολής δεν είναι αποκομμένα από τα τεκταινόμενα στην κυρίως Ελλάδα – παρόλο που όπως θα δούμε παρακάτω οι πρωταγωνιστές τους σε πολλές περιπτώσεις είναι – και τις πολιτικές εξελίξεις. Ο Βρετανικός παράγοντας και η πολιτική του, που έχουν δεδομένη στόχευση από την αρχή του πολέμου, αναμφίβολα εκδηλώνεται πλέον αποκάλυπτα και προοιωνίζει τη συνέχεια.

Αναλυτικότερα, στην παρούσα εργασία παρουσιάζουμε τα γεγονότα του κινήματος του Απριλίου του 1944 και την αντιμετώπισή τους από Ελληνική κυβέρνηση και αγγλικές αρχές, και προσπαθούμε να δώσουμε απαντήσεις σε μια σειρά ερωτημάτων:

- Τι ήταν ο Βασιλικός Ελληνικός Στρατός Μέσης Ανατολής (ΒΕΣΜΑ);
- Τι συνέβη στη Μ. Ανατολή σχετικά με τις ελληνικές υποθέσεις;
- Πως οδηγηθήκαμε και πως ξέσπασε το κίνημα του 1944;
- Πως κατεστάλη και τι απέγιναν οι συμμετέχοντες;
- Ποιος ήταν ο στόχος του κινήματος, εάν υπήρχε και αν αυτό τελικά πέτυχε ή απέτυχε?

Για να απαντηθούν τα παραπάνω ερωτήματα και να επιχειρήσουμε την ανασύνθεση των ιστορικών γεγονότων, χρησιμοποιούμε πρωτογενείς αρχειακές πηγές, ως επί το πλείστον δημόσια έγγραφα, αλληλογραφία και τύπο της εποχής, τα οποία επιχειρούμε να εντάξουμε στην ιστορική περίοδο, την οποία ανιχνεύουμε με την αξιοποίηση της διαθέσιμης βιβλιογραφίας. Από αυτή τη διαθέσιμη βιβλιογραφία, εντρυφούμε και δίνουμε περισσότερο βάρος όπου είναι δυνατόν στην πιο πρόσφατη ιστοριογραφία και δευτερευόντως στις αυτοβιογραφικές μαρτυρίες πρωταγωνιστών των ημερών. Η επιλογή αυτή γίνεται συνειδητά, καθώς αξιολογούνται ως πιο αξιόπιστες οι πρόσφατες δευτερογενείς επιστημονικές ιστορικές μελέτες όπως αυτές των Π. Παπαστράτη, Τ. Σακελλαρόπουλου, Δ. Κατσικώστα, οι οποίες αξιοποιούν τεκμήρια, ή αυτή του Γ. Μακριδάκη που συγκεντρώνει προφορικές μαρτυρίες, σε σχέση π.χ. με το ημερολόγιο του Φ. Δραγούμη ή το χρονικό του Θ. Αρώνη, τα οποία έχουν γραφτεί από δεδομένη οπτική γωνία, σε δεδομένη χρονική στιγμή και δεν περιέχουν

απολύτως αντιπροσωπευτικά στοιχεία για να απαντήσουμε στα ερωτήματα που έχουν τεθεί. Ιδιαίτερως εκτιμούμε και την μαρτυρία του ποιητή Γ. Σεφέρη, ο οποίος ως κατά κόσμον Γ. Σεφεριάδης υπηρετεί ως υπάλληλος στο Υπουργείο Τύπου στην Αίγυπτο κατά την περίοδο της Κατοχής και ταυτόχρονα τηρεί ημερολόγιο καταγράφοντας τα γεγονότα. Ομοίως, εκτιμούμε ακόμα και τη λογοτεχνική μαρτυρία του Στρατή Τσίρκα, ο οποίος ως αιγυπτιώτης στρατεύθηκε την περίοδο της κατοχής στον αντιφασιστικό αγώνα και αργότερα αποτύπωσε τις εμπειρίες του στην τριλογία του Ακυβέρνητες Πολιτείες, η οποία παρά την προειδοποίηση του συγγραφέα ότι δεν αποτελεί ιστορικό μυθιστόρημα με την στενή έννοια, από τη διασταύρωση με τα ιστορικά τεκμήρια αποδεδειγμένα αποδίδει πτυχές των γεγονότων πιστά.¹ Έτσι, καθώς τα αρχειακά τεκμήρια είναι σχετικά περιορισμένα όλες οι πηγές αξιοποιούνται ως ψηφίδες ενός μωσαϊκού.

Το πρόβλημα της περιορισμένης βιβλιογραφίας είναι δεδομένο. Ο Προκόπης Παπαστράτης επισημαίνει ήδη από το 1981 την εξαιρετικά πτωχή σε προσωπικές μαρτυρίες περίοδο της Μ. Ανατολής, προσθέτοντας συγχρόνως ότι η βιβλιογραφία για τις εκεί ελληνικές πολιτικές εξελίξεις είναι ουσιαστικά ανύπαρκτη, σε αντίθεση με ότι συμβαίνει για την αντίσταση.² Έκτοτε έχει σίγουρα σημειωθεί πρόοδος, παρόλαυτα, η βιβλιογραφία απαρτίζεται κυρίως από μαρτυρίες, και λιγότερο από μελέτες. Τα διαθέσιμα αρχειακά τεκμήρια, είναι επίσης περιορισμένα σε αριθμό ή περιέχουν μόνο ελάχιστα στοιχεία για να αξιοποιήσουμε ή είναι δυσπρόσιτα στο μέσο φοιτητή, ώστε αντί να ικανοποιούν, να επιτείνουν το «άλγος του αρχείου».³

Ωστόσο, για την παρούσα εργασία χρησιμοποιούμε και αρχειακό υλικό από το αρχείο Τσουδερού που διαθέτουν τα Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ) και το Αρχείο των Τέως Βασιλικών Ανακτόρων, όπου μπορούμε να εντοπίσουμε αρχείο του μονάρχη Γεωργίου Β'. Επιπλέον, χρησιμοποιούμε το αρχείο της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού (ΔΙΣ) όπου εντοπίζεται φάκελος που αφορά την περίοδο της Μέσης Ανατολής, καθώς και έγγραφα από το αδημοσίευτο αρχείο του αντισυνταγματάρχη Πυροβολικού Γεράσιμου Τραυλού,⁴ ο οποίος

¹ Τσίρκας Στρατής, προλογική ειδοποίηση στη Νυχτερίδα, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2015

² Αρχαιοτάξιο, τ. 4, σελ. 73

³ Άλγος του αρχείου (αγγλικά «Archive fever», γαλλικά «mal d' archive»). Ο Γ. Παπαθεοδώρου χρησιμοποιεί εύστοχα τη φράση του Ζ. Ντεριντά στο άρθρο «Ο σκληρός Απρίλης του '44. Μυθοπλασία, ιστορία και μνήμη στις ακυβέρνητες πολιτείες του Στρατή Τσίρκα». Μνήμων τ. 24, Αθήνα 2002, σελ. 288

⁴ Από τις 28 Σεπτεμβρίου 1944 είχε οργανωθεί στο Κάιρο η Διοίκηση Ειδικών Μονάδων (ΔΕΜ), με διοικητή τον συνταγματάρχη Πεζικού Γεώργιο Ρογκόπουλο και επιτελάρχη τον αντισυνταγματάρχη Πυροβολικού Γεράσιμο Τραυλό, η οποία κάλυψε το κενό από την αναχώρηση του ΓΕΣ στις 9 Νοεμβρίου 1944 για την απελευθερωμένη Ελλάδα. Το ΔΕΜ αντικατέστησε τον Νοέμβριο η Διοίκηση Ελληνικών Δυνάμεων Μέσης Ανατολής (ΔΕΔΜΑ), ώστε μετά την απελευθέρωση της χώρας, να φροντίσει για την διάλυση των μονάδων, την απόλυση των εφέδρων και τον επαναπατρισμό των στρατευμένων που προέρχονταν από την Ελλάδα.

ήταν κατά την επίμαχη περίοδο του 1944 επιτελάρχης ΔΕΜ. Έτσι θα μπορέσουμε να μελετήσουμε την περίοδο αξιοποιώντας και πρωτογενές υλικό που δεν συγκαταλέγεται στις μαρτυρίες. Αξίζει να σημειώσουμε τη δυσκολία εντοπισμού σε αρχεία πρωτογενούς υλικού που να αφορά τα στρατοδικεία και κυρίως τα ναυτοδικεία. Δεν έχουμε καταφέρει ως σήμερα να εντοπίσουμε καθόλου πρακτικά που να αφορούν τα ναυτοδικεία, ούτε στο Ναυτοδικείο Αθηνών, ούτε στα ΓΑΚ, ούτε στη Διεύθυνση Ιστορίας Ναυτικού.

Είναι πολύ χρήσιμο προτού αναφερθούμε στα επίμαχα γεγονότα που αποτελούν τον κύριο πυρήνα της παρούσας εργασίας να κάνουμε μια ιστορική αναδρομή στη συγκρότηση της εξόριστης κυβέρνησης η οποία ξεκινά με την ανάθεση της πρωθυπουργίας στον Ε. Τσουδερό. Παράλληλα, είναι εξαιρετικά σημαντικές για να εξάγουμε συμπεράσματα και οι συνθήκες κάτω από τις οποίες συγκροτήθηκαν οι ελληνικές ένοπλες δυνάμεις της Μ. Ανατολής. Κατ' αυτόν τον τρόπο θα αντιληφθούμε τις αντίρροπες δυνάμεις που εμφανίστηκαν εντός του στρατεύματος και την διαφορετική αντίληψη που είχαν για το ρόλο του εθνικού στρατού. Στη συνέχεια θα δούμε τα γεγονότα που εκδηλώθηκαν το τελευταίο έτος του πολέμου για την Ελλάδα και πως τα αντιμετώπισαν οι πολιτικοί παράγοντες Ελλάδας και Βρετανίας.

Η επιλογή της ιστορικής περιόδου και των γεγονότων στα οποία εστιάζουμε είναι κάθε άλλο παρά τυχαία. Είναι βέβαιο ότι η εκδήλωση του κινήματος στις ένοπλες δυνάμεις μετά την συγκρότηση της Π.Ε.Ε.Α. στην ελεύθερη Ελλάδα και η κατάπνιξή του αποτέλεσε γεγονός καταλυτικής σημασίας και επηρέασε σε μεγάλο βαθμό τις μετέπειτα εξελίξεις και στο στράτευμα αλλά και συνακόλουθα στη χώρα. Όπως πολύ εύστοχα σημειώνει ο Γιώργης Αθανασιάδης, ο οποίος έζησε τα γεγονότα ως διευθυντής εκπαιδευτηρίου στην Αίγυπτο, ο αφοπλισμός που ακολούθησε στις ένοπλες δυνάμεις στη Μέση Ανατολή είναι «η πρώτη πράξη της ελληνικής τραγωδίας, που συνεχίζεται ως σήμερα» και αποτελεί μια από τις πρώτες, και σίγουρα την πρώτη ανοιχτή, επέμβαση των βρετανών συμμάχων στα εσωτερικά της χώρας κατά την περίοδο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Η πανθομολογούμενη μεγάλη έκταση που έλαβαν τα γεγονότα σε όλα τα ένοπλα σώματα ανάγκασε τους Βρετανούς να αναλάβουν οι ίδιοι προσωπικά, καθώς φάνηκε ότι μάλλον δεν είχαν εμπιστοσύνη στις ελληνικές αρχές και άλλωστε είχαν διαμορφώσει κατά τέτοιο τρόπο τις σχέσεις τους με τις εξόριστες κυβερνήσεις και τους πολιτειακούς άρχοντες, ώστε να μην απαιτείται να λάβουν έγκριση για τη δράση τους. Ο,τι ακολούθησε ήταν μια προοικονομία

Κατσικώστας Δημήτριος, διδακτορική διατριβή «Ο Ελληνικός Στρατός στην εξορία, 1941-1944, Οργάνωση, συγκρότηση, πολεμικές αποστολές και κινήματα στη Μέση Ανατολή, Αθήνα 2010, σελ. 380

για τα γεγονότα των επόμενων μηνών και την αναμέτρηση με το αριστερό κίνημα με αποκορύφωμα τα Δεκεμβριανά.

Παρά το περιορισμένο της βιβλιογραφίας που προαναφέρθηκε, τα κυριότερα σημεία της παρούσας εργασίας έχουν διατυπωθεί ήδη από μελετητές και δεν είναι καινοφανή. Επομένως, σκοπός της παρούσας εργασίας δεν είναι να «κομίσει γλαύκα εις τας Αθήνας», αλλά λόγω ακριβώς των λίγων μελετών που έχουν εκπονηθεί για το πεδίο της Μ. Ανατολής, να συγκεντρώσει τις διαθέσιμες πληροφορίες για μια περίοδο που κατά τη γνώμη μας δύναται να αποτελέσει ακόμα πεδίο προβληματισμού και σε καμία περίπτωση δεν έχει εξαντληθεί η μελέτη της. Η θεματική αυτή, και η έμφαση στα «σύρματα» και στα έκτακτα στρατοδικεία, εδράζεται στο ερέθισμα που πήραμε από τη σύγχρονη ιστοριογραφία, η οποία τις τελευταίες δεκαετίες αγγίζει με διαφορετικό τρόπο ζητήματα που είχαν απωθηθεί. Δεν είναι τυχαίο κατά την εμπειρία της γράφουσας το γεγονός ότι λέγοντας «σύρματα» με ιστορικούς όρους, ελάχιστοι άνθρωποι σήμερα κατανοούν περί τίνος μιλάμε. Μάλιστα, η συλλογική ιστορική μνήμη έχει γενικά μια θολή εικόνα για την δράση του στρατού κατά την περίοδο της Κατοχής και λίγα είναι ευρέως γνωστά για τη συμμετοχή τελικά των Ελλήνων στις συμμαχικές επιχειρήσεις. Κατά τη μελέτη των πηγών, είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακό ότι βρίσκεται ένας από τους πολλούς συμμετέχοντες που εγκλείστηκε στο στρατόπεδο της Μπάρντιας και υπηρέτησε σε τάγμα φρουρών στη συνέχεια, να διατύπωσε πολλά χρόνια μετά τη σκέψη ότι οι συμπολεμιστές του «εκτελέστηκαν μάλλον», καθώς «χάθηκαν» και δεν κατόρθωσε τα επόμενα χρόνια να εντοπίσει κανέναν.⁵ Αυτό μπορεί μεν να απέχει από την πραγματικότητα αλλά δεν παύει να αποτελεί δείγμα του πόσο λίγο συζητήθηκαν τα γεγονότα στη δημόσια σφαίρα, αλλά και στους άμεσα εμπλεκόμενους φορείς όπως ο στρατός ή το κόμμα.

Η υπόθεση του Απριλίου 1944, είναι μια ιστορία που αξίζει να ειπωθεί, καθώς είναι ένα ακόμα δείγμα μια «σισύφειας προσπάθειας»⁶ όπως περιγράφεται με μια λογοτεχνική ματιά στην τριλογία του Τσίρκα Ακυβέρνητες Πολιτείες. Έχει αποτυπωθεί στην μνήμη της αριστεράς ως μια κενή νοήματος θυσία, μια άστοχη προσπάθεια για διεύρυνση της κυβέρνησης της εποχής, την οποία οι ίδιοι οι αντιπρόσωποι του ΕΑΜ και του ΚΚΕ καταδίκασαν, όπως θα δούμε. Για τους παραπάνω λόγους, έχει μια αυταξία να μελετήσουμε τα γεγονότα έχοντας κατά νου, την ανάλυση του Γιάννη Παπαθεοδώρου με αφορμή το παραπάνω έργο του Τσίρκα: «Η στωική εμμονή στο χρέος, ακόμη και όταν προέρχεται από

⁵ Χριστοδούλου, ό.π. σελ. 22

⁶ Ο όρος είναι της Χρύσας Προκοπάκη, από το «Για τις ακυβέρνητες πολιτείες» στο «Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία», σελ. 309

μια χαμένη υπόθεση σαν τον Απρίλη του '44, μετατοπίζει το ζήτημα της ιστορίας από το επίπεδο της πράξης στο επίπεδο της πολιτικής ηθικής, στο επίπεδο της ιστορικής κατανόησης και στο επίπεδο της ιστορικής μνήμης. Ό,τι δεν μπόρεσε να δικαιωθεί μέσα στο πεδίο της συγχρονικής ιστορικής πράξης, θα δικαιωθεί μέσα από την ανάδειξη των μηχανισμών καταστολής του και τη μεταγενέστερη ενεργοποίηση της ιστορικής μνήμης· μιας μνήμης που εξασφαλίζεται από την αφηγηματική αναπαράσταση της βιωμένης εμπειρίας των χαμένων φωνών της ιστορίας».⁷

Ακριβώς με δείκτη τα παραπάνω, αφορμή για την εργασία αυτή στάθηκε η έκθεση από την επιθεώρηση των στρατοπέδων του αντισυνταγματάρχη Πυροβολικού Γεράσιμου Τραυλού, ένα τεκμήριο που ευγενικά παραχώρησε η κόρη του Όλγα Τραυλού από το προσωπικό του αρχείο. Λόγω της πραγματικότητας των στρατοπέδων, κυρίως μας ενδιαφέρει πέρα από την απάντηση στα ερωτήματα που τίθενται για την ιστορική περίοδο, να αναδειχθεί το βίωμα της καταστολής των εξεγερμένων που απηχούν οι μαρτυρίες, σε μια περίοδο που ο όρος στρατόπεδο συγκέντρωσης παραπέμπει σε φρικτές μνήμες.

Πριν το κυρίως μέρος, είναι σκόπιμο να παρατεθούν κάποιες ερμηνείες για έννοιες και λέξεις που χρησιμοποιούνται μέσα στο κείμενο εν είδει ορολογίας, και ίσως να μην καθίστανται σαφείς από την πρώτη ανάγνωση.

Οι όροι που χρησιμοποιούνται κατά κόρον για το ίδιο γεγονός του Απριλίου 1944, κατά περίπτωση όμως φορτισμένοι με διαφορετικό ιδεολογικό νόημα, είναι ανταρσία, σταση, κίνημα. Ο τυπικός όρος φυσικά με τη στενή έννοια είναι «στάση». Σύμφωνα με το Στρατιωτικό Ποινικό Δίκαιο,⁸ το σύνολο δηλαδή των εξαναγκαστικών εκείνων κανόνων που θεσπίζονται από την Πολιτεία και που προσδιορίζουν ποιες πράξεις των στρατιωτικών – στα πλαίσια των συγκροτημένων και ειδικών σχέσεων του στρατεύματος- έχουν ποινικό ενδιαφέρον, είναι δηλαδή στρατιωτικά εγκλήματα, και αν πρέπει να επιβληθεί στο δράστη αυτών ποινική κύρωση (ποινή), ποια θα είναι η ποινή αυτή και κάτω από ποια διαδικασία θα επιβληθεί, ορίζεται ότι:⁹

⁷ Παπαθεοδώρου Γιάννης, Ο σκληρός Απρίλης του '44. Μυθοπλασία, ιστορία και μνήμη στις ακυβέρνητες πολιτείες του Στρατή Τσίρκα. Μνήμων τ. 24, Αθήνα 2002, σελ. 288

⁸ Το Στρατιωτικό Ποινικό Δίκαιο (ΣΠΔ) αποτελεί μέρος του όλου Ποινικού Δικαίου -ανήκει κατά συνέπεια στο Δημόσιο Δίκαιο- και εφαρμόζεται μόνο στα πρόσωπα που έχουν, κατά τη χρονική περίοδο τέλεσης της πράξης, στρατιωτική ιδιότητα.

⁹ Σύμφωνα με το άρθρο 5 παρ. 3 του ΣΠΚ, οι κληρωτοί, οι εθελοντές ή οι έφεδροι που γίνονται δεκτοί στη στρατιωτική υπηρεσία, αποκτούν τη στρατιωτική ιδιότητα από την κατάταξή τους και πριν ακόμη ορκισθούν.

Εγκλήματα Κατα Της Στρατιωτικής Πειθαρχίας

Άρθρο 46

Στάση

1. Σε κατάσταση ένοπλης στάσης βρίσκονται οι στρατιωτικοί όταν, τρεις ή περισσότεροι ενωμένοι, ενώ τελούν υπό τα όπλα ή λαμβάνουν χωρίς άδεια τα όπλα, βιαιοπραγούν κατά προσώπων ή προβαίνουν σε καταστροφή πραγμάτων ή διαταράσσουν την κοινή ειρήνη και αρνούνται να υπακούσουν σε πρώτη πρόσκληση των αρχηγών τους ή σε κάποιο πρόσωπο από τα ασκούντα την εκτελεστική εξουσία σύμφωνα με το άρθρο 26 παρ.2 του Συντάγματος, ή καθιστούν με οποιοδήποτε τρόπο αδύνατο σ' αυτούς να απευθύνουν τέτοια πρόσκληση.
2. Οι υποκινητές και όσοι τέθηκαν επικεφαλής της στάσης, καθώς και ο ανώτερος κατά βαθμό συμμετέχων στρατιωτικός, τιμωρούνται με θάνατο ή ισόβια κάθειρξη. Οι λοιποί στασιαστές τιμωρούνται με ισόβια κάθειρξη ή με κάθειρξη τουλάχιστον δέκα ετών.
3. Αν η πράξη της παραγράφου 1 τελέσθηκε χωρίς όπλο, επιβάλλεται φυλάκιση τουλάχιστον ενός έτους.

Αν και σύμφωνα με την παραπάνω διάταξη, ο νομικός όρος είναι στάση, και χρησιμοποιούμε τη λέξη αυτή, επιλέγουμε συχνά τον όρο κίνημα μια και η σημασία της λέξης περιγράφει καλύτερα το γεγονός, τις αιτίες του και τη δυναμική του. Αντίστοιχα, η ίδια προβληματική υπάρχει για τους όρους φιλοβασιλικός, μοναρχικός, τεταρταυγουστιανός, δημοκρατικός, βενιζελικός. Έχουν επιλεγεί να αναφερθούν έτσι, μια και αποδίδουν το σημασιολογικό φορτίο της περιόδου, συναντώνται σε πολλές πηγές και έχουν καθιερωθεί, ενώ είναι σαφές το υποκείμενο στο οποίο αναφέρονται, ώστε να μην υπάρχει κίνδυνος παρανόησης.

Σημαντική συνδρομή για την πραγματοποίηση της παρούσας εργασίας παρείχαν καταρχάς οι διδάσκοντες του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου, και κατά κύριο λόγο ο Σύμβουλος Σπουδών, επιβλέπων την παρούσα, και συγγραφέας του κυριότερου συγγράμματος που αφορά την αγγλική πολιτική απέναντι στην Ελλάδα, καθηγητής Προκόπης Παπαστράτης. Χωρίς τη δουλειά του πάνω στο ζήτημα αυτό, την καθοδήγησή του πάνω στη βιβλιογραφία και την αγάπη του στην ιστορική έρευνα, δεν θα ήταν δυνατό να προσεγγίσουμε ούτε κατά το ήμισυ

Όλοι οι υπόλοιποι, όπως οι μόνιμοι, οι μόνιμοι εξ εφεδρείας, οι μαθητές παραγωγικών σχολών, οι κατατασσόμενοι στο στρατό μετά από διαγωνισμό για πλήρωση κενών θέσεων κλπ., είναι στρατιωτικοί μόνο μετά την ορκωμοσία τους. Βλ. σχετ., Γιαρένης Ε., Στρατιωτικός Ποινικός Κώδικας, Θεωρία-Εφαρμογή, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2005, σελ. 99, όπου και περισσότερες σχετικές παραπομπές.

το ζήτημα που μας απασχολεί στην παρούσα και του οφείλουμε θερμές ευχαριστίες. Για την καθοδήγηση στην επεξεργασία πρωτογενούς υλικού και προσέγγισης των ιστορικών γεγονότων μέσω των πηγών αναμφίβολα βοήθησαν και οι υπόλοιποι διδάσκοντες του Τμήματος, η κα. Ειρήνη Λαγάνη, ο κος Μιχάλης Λυμπεράτος, η κα. Δέσποινα Παπαδημητρίου, ο κος Νίκος Θεοτοκάς, ο κος Νίκος Κοτταρίδης καθώς και οι διδάσκοντες στα σεμινάρια των ΑΣΚΙ. Πολύτιμη ήταν η βοήθεια της Βασιλικής Λάζου στην έρευνα στα αρχεία της ΔΙΣ, όπως και του προσωπικού της Διεύθυνσης που υπερέβη τα εσκαμμένα για να βοηθήσει την ερευνητική εργασία. Για την πρόσβαση στις ψηφιακές βάσεις δεδομένων του βρετανικού Τύπου οφείλουμε ένα ευχαριστώ στον Κώστα Παππά. Μια από τις αφορμές για το παρόν πόνημα, και πολύτιμο στοιχείο ήταν τα έγγραφα από το αδημοσίευτο αρχείο του Αντισυνταγματάρχη πυροβολικού Γεράσιμου Τραυλού, για την παραχώρηση των οποίων ευχαριστούμε την κόρη του Όλγα και το σύζυγό της Περικλή Στυλιάδη. Τέλος, εκ των ων ουκ άνευ για την ολοκλήρωση της παρούσας, ήταν η συνδρομή της οικογένειάς μου, του Ευάγγελου, της Αλεξάνδρας, της Ελπίδας και του Θοδωρή, χωρίς τους οποίους δεν θα είχα καταφέρει να ξεκινήσω και να ολοκληρώσω την παρούσα εργασία, την οποία τους αφιερώνω. Τα λάθη και οι παραλείψεις βαραίνουν φυσικά αποκλειστικά τη γράφουσα.

Εισαγωγή

Η συγκρότηση της κυβέρνησης και η αναχώρησή της

Μετά την εκδήλωση της Γερμανικής επίθεσης στην Ελλάδα και την αυτοκτονία του πρωθυπουργού που διαδέχθηκε το δικτάτορα Ι. Μεταξά, Αλέξανδρου Κορυζή στις 18 του Απριλίου του 1941, ο Βασιλιάς Γεώργιος Β' αναζήτησε τον ιδανικό για αυτόν υποψήφιο, που θα μπορούσε να αναλάβει την πρωθυπουργία ενώ η χώρα σταθερά εισερχόταν σε τριπλή εχθρική κατοχή. Από την απεγνωσμένη αναζήτηση και μάλιστα στο χώρο των φιλελευθέρων είναι εμφανής η αγωνία του ενόψει της αναχώρησης του για την Κρήτη να προσδώσει έναν νέο άερα στην εικόνα του ως του μονάρχη που επέβαλλε την 4η Αυγούστου, χωρίς όμως να επιθυμεί και να αλλάξει κατ' ελάχιστον την πολιτική του και το πολιτικό προσωπικό. Μετά από αρκετές αρνήσεις από υποψηφίους, αποδέχεται την πρόταση ο βενιζελικών καταβολών και κρητικής καταγωγής διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος, Εμμανουήλ Τσουδερός, ο οποίος στο παρελθόν είχε διατελέσει βουλευτής και υπουργός, και μια ημέρα πριν είχε μόλις ορκιστεί Υπουργός Οικονομικών.¹⁰ Η ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Τσουδερό είναι αρκετά εντυπωσιακή κίνηση καθώς ο ίδιος ήταν παλαιός βενιζελικός και συμμετείχε και στο κίνημα των Χανίων το 1938 κατά της μεταξικής δικτατορίας¹¹.

Ωστόσο, παρά το ότι ο Γεώργιος Β' και οι Βρετανοί σύμμαχοι θεωρούσαν ότι ο κρητικός Τσουδερός θα προσέδιδε κάποιο γόητρο στην κυβέρνηση που βρέθηκε στην Κρήτη, η υποδοχή κάθε άλλο παρά θερμή ήταν. Η παρουσία των τεταρτοαυγουστιανών υπουργών, ιδιαιτέρως του Μανιαδάκη προκαλούσε την αγανάκτηση των Κρητικών.¹² Ως αντίμετρο σε αυτή την οργισμένη κοινή γνώμη επελέγη να επανέλθουν στο στράτευμα απότακτοι βενιζελικοί προκειμένου να ισορροπήσουν οι αντίρροπες δυνάμεις.¹³ Οι αντιδράσεις ενάντια στα κατάλοιπα του Μεταξικού καθεστώτος ήταν τόσο διαδεδομένες ώστε στην Κρήτη είχε σχηματισθεί Επιτροπή προκειμένου να στηρίξει το αίτημα για αποκατάσταση των συνταγματικών διατάξεων που είχε αναστείλει το μεταξικό καθεστώς, την εκκαθάριση της κυβέρνησης από αυτά τα στοιχεία και την ανασύσταση της διαλυμένης βουλής. Αυτή την

¹⁰ Φλάισερ Χάγκεν, *Στέμμα και σβάστικα. Η Ελλάδα της κατοχής και της Αντίστασης*, Εκδ. Παπαζήση, 1995, σελ. 69

¹¹ Κατσικώστας, ό.π. σελ. 39. Κούνουπας Μανόλης, διαδικτυακό άρθρο «Η δικτατορία της 4ης Αυγούστου και το κίνημα του στρατηγού Μάντακα», 2013, προσβάσιμο στο <http://www.rethnea.gr/article.aspx?id=6866>

¹² Αθανασιάδης, ό.π., σελ 69. Το αντιμεταξικό αίσθημα στην Κρήτη ήταν τόσο έντονο ώστε ο διοικητής της 5ης Μεραρχίας Κρήτης στρατηγός Παπαστεργίου δολοφονήθηκε επειδή τόλμησε να εγκαταλείψει το στράτευμά του βλ. Αθανασιάδης, ό.π. σελ 69, Φλάισερ ό.π., σελ. 175

¹³ Σακελλαρόπουλος, ό.π. Σελ. 308

επιτροπή διαχειρίστηκαν μετά από πρωθυπουργικό αίτημα οι Βρετανοί Meade και Bowman, πρόξενος και υποπρόξενος αντίστοιχα, ώσπου κατάφεραν να μετριάσουν τις αντιδράσεις στο νησί ενόψει της πολεμικής προσπάθειας.¹⁴ Τελικά, ο Μανιαδάκης πράγματι απομακρύνθηκε από το νησί και απεστάλη στο Κάιρο. Εκεί έμενε να μεταβούν και ο Τσουδερός με τον Γεώργιο Β', αφού απορρίφθηκαν οι προτάσεις τους να μεταβούν στην Κύπρο, όπου οι Βρετανοί δεν ήθελαν σε καμία περίπτωση να εγκατασταθεί ελληνική αντιπροσωπεία, και εγκαταλείφθηκαν οι σκέψεις για μετάβαση σε άλλες χώρες όπως η Παλαιστίνη, η Κένυα, αν και η Αίγυπτος είχε διαμηνύσει την αντίθεσή της στην παραμονή τους στη χώρα. Οι δύο πολιτειακοί άρχοντες ενδιαφέρονταν να φύγουν όσο το δυνατόν αργότερα, ακριβώς όμως πριν την αναμενόμενη Γερμανική επίθεση ώστε να μη θεωρηθεί η αναχώρησή τους άτακτη φυγή και επηρεάσει το ηθικό στο νησί, ζητώντας μάλιστα να απαιτήσουν οι Βρετανικές δυνάμεις την αποχώρησή τους για λόγους ασφαλείας. Με προσωπική παρέμβαση του Τσώρτσιλ παρέμειναν μέχρι τις 20 Μαΐου οπότε εμφανίστηκαν οι Γερμανοί αλεξιπτωτιστές στον ουρανό της Κρήτης, και αφού έφτασαν στη βάση της Σούδας, εσπευσμένα αναχώρησαν για την Αλεξάνδρεια όπου αποβιβάστηκαν στις 23 Μαΐου, μυστικά, ώστε να αποσοβηθεί η ηττοπάθεια, ενώ μαινόταν η δεκαήμερη μάχη της Κρήτης.¹⁵

Η σύνθεση αυτής της κυβέρνησης, της εξόριστης, ήταν ήδη προβληματική καθώς πρώτιστα συμμετείχε σε αυτή πολιτικό προσωπικό της 4^{ης} Αυγούστου, όπως ο Μανιαδάκης, ωστόσο αυτή η σύνθεση λίγο ως πολύ παρέμεινε ένεκα του εθνικού αγώνα που προβάλλετο ως επιχείρημα, μέχρι να γίνει ανασχηματισμός τον Ιούνιο. Μάλιστα, η συμβολή του Μανιαδάκη ο οποίος καθώς είχε φτάσει νωρίτερα στην Αίγυπτο και είχε ήδη δημιουργήσει το κατάλληλο έδαφος για να συνεχίσει το έργο του, προγράφοντας αντικαθεστωτικούς, επαινέθηκε από τον βασιλιά και τον πρωθυπουργό¹⁶. Ο Γεώργιος Β' και ο Τσουδερός άμεσα ανακοίνωσαν ότι θα συνέχιζαν για το Λονδίνο, όπου δεν είχαν βέβαια προσκληθεί ακόμα από τη βρετανική κυβέρνηση, παρόλαυτα δρομολογήθηκε η αναχώρησή τους, ενώ κατέστη σαφές ότι η παρουσία της - γερμανικής καταγωγής - πριγκηπισσας Φρειδερίκης και των τέκνων της ήταν ανεπιθύμητη στη Βρετανία.¹⁷ Εντωμεταξύ, η δράση του Μανιαδάκη οδήγησε τον Τσουδερό να ζητήσει από τον βασιλιά την άμεση αποπομπή του, η οποία πράγματι έγινε υπό την μορφή διπλωματικής αποστολής, αφού διορίστηκε επιθεωρητής των ελληνικών πρεσβειών στη

¹⁴ Αθανασιάδης, ό.π., σελ 68

¹⁵ Papastratis Procopis, *British policy towards Greece during the Second World War, 1941-1944*, Cambridge University Press, 1984, σελ. 2-4

¹⁶ Αθανασιάδης, ό.π., σελ 70

¹⁷ Papastratis Procopis, ό.π., σελ. 3

Λατινική Αμερική με προκαταβολική πληρωμή μισθών έξι μηνών¹⁸. Ο ανασχηματισμός πάντως δεν απέπεμψε τους μεταξικούς πολιτικούς στο σύνολό τους, οι οποίοι παρέμειναν σε υπουργικές θέσεις, με τον Ναύαρχο Σακελλαρίου να τελεί χρέη αντιπροέδρου ενόψει της αποχώρησης των βασιλιά και Τσουδερού αφού η παρουσία τους στο Λονδίνο κρίθηκε ότι θα αποτελούσε διευκόλυνση, ενώ η παραμονή τους στη Μ. Ανατολή όπου σύντομα θα γινόταν πεδίο μάχης ήταν παρακινδυνευμένη.¹⁹ Το θέμα της αναχώρησης απασχόλησε αρκετά το βρετανικό υπουργείο εξωτερικών καθώς θεωρούσαν ότι ο βασιλιάς θα έχανε ακόμα περισσότερο την οποία λαϊκή απήχηση είχε, ωστόσο ο βρετανικός παράγοντας θα παρέμενε στο Κάιρο διαφυλάσσοντας την θέση του μονάρχη. Την 27^η Ιουνίου αναχώρησαν για Λονδίνο μέσω Ν. Αφρικής, όπου διέμειναν επί δίμηνο. Εκεί θα παρέμεναν η Φρειδερίκη με τα παιδιά της ως φιλοξενούμενοι του πρωθυπουργού Σματς. Την 22^α Σεπτεμβρίου ο Τσώρτσιλ, η αγγλική βασιλική οικογένεια και αξιωματούχοι υποδέχθηκαν το Γεώργιο Β' και την κυβέρνηση του²⁰.

Παρακάμπτοντας σύντομα τα γεγονότα, αξίζει να αναφερθούμε στο ίδιο το πρόσωπο του Τσουδερού. Κρητικός και βενιζελικός καταλαμβάνει από νεαρός το αξίωμα του βουλευτή και υπουργού ως Φιλελεύθερος, και αργότερα ως διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος γίνεται δημοφιλής στην αγγλική πολιτική και συνεργάζεται σχετικά αρμονικά με το δικτάτορα Μεταξά. Ως χαρακτήρας για τους Βρετανούς έχει αρκετά μειονεκτήματα²¹, αλλά δεν διαθέτουν άλλη εναλλακτική επιλογή, πεποίθηση που και ο ίδιος ο Τσουδερός φροντίζει να καλλιεργήσει. Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον να δούμε ότι σε αυτή ακριβώς την φάση της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης και ενώ η χώρα βρίσκεται υπό κατοχή, ο Τσουδερός σε υπόμνημά του προς τον Γεώργιο που συντάσσει εν πλώ προς τη Ν. Αφρική εκθέτει διάφορες σκέψεις του όσον αφορά τις εθνικές διεκδικήσεις που πρέπει να θέσει η χώρα μεταπολεμικά, τη διοργάνωση στρατού στη Μ. Ανατολή και την μεταπολεμική κατάσταση. Ανάμεσα στις «ελάχιστες» όπως λέει διεκδικήσεις περιλαμβάνονται η Β. Ήπειρος, τα Δωδεκάνησα, η Κύπρος, εδάφη προς Βουλγαρία, η Ανατολική Θράκη. Ακόμα προτείνει την αυτονόμηση και συνδιοίκηση της Κωνσταντινούπολης, αλλά και το δικαίωμα για ίδρυση αποικιών στην Β. Αφρική. Όσον αφορά το στράτευμα που πρέπει να συγκροτηθεί πρεσβεύει ότι αυτό πρέπει να

¹⁸ Την προκαταβολική μισθοδοσία δέχτηκε ο Τσουδερός αφού όπως διακήρυξε «η κυβέρνηση αναγκάστηκε να πληρώσει λύτρα για να απαλλαγεί από ληστές», ωστόσο ήταν και αυτός που την διέκοψε. Αθανασιάδης, ό.π., σελ 74,

¹⁹ Αθανασιάδης, ό.π., σελ 74, Papastratis Procopis, ό.π., σελ. 7

²⁰ Papastratis, ό.π. σελ. 12

²¹ Χαρακτηρίζεται ως συμπλεγματικός, και εξαιτίας αυτού ραδιούργος και καταθλιπτικός, φαίνεται μάλιστα να έχει και μια τάση προς τα μεταφυσικά, βλ. Papastratis, ό.π. σελ. 8, Φλάισερ, ό.π., σελ. 175

παίζει διττό ρόλο τόσο στην ανακατάληψη των εθνικών εδαφών και των διεκδικούμενων εδαφών, αλλά και να συμβολίζει τον συνεχιζόμενο αγώνα των Ελλήνων στο πλευρό των συμμάχων. Χαρακτηριστική του σκέψη τη δεδομένη στιγμή είναι πως οι Έλληνες σε πολεμικές επιχειρήσεις έχουν κάνει το καθήκον τους και κατά τρόπο που δεν θα υπολειφθούν από κανέναν σύμμαχο ακόμα και αν αδράνησουν πολεμικά εφεξής, έτσι δεν πρέπει βιαστικά να συγκροτηθεί στρατιωτική δύναμη. Οι στρατιωτικές δυνάμεις προορισμένες να συμπράξουν με τον μονάρχη στην μεταπολεμική προσπάθεια δεν πρέπει να έχουν πολιτική πρωτοβουλία. Κλείνει το γραπτό του στις 4 Ιουλίου 1941 ο Τσουδερός ως εξής: *«Μεγαλειώτατε μια σκέψις με καθοδηγεί: να εξυπηρετήσω την Υ.Μ. και δι' Υμών την Ελλάδα. Δεν έχω άλλην φιλοδοξίαν τινά ούτε αποβλέπω εις την πολιτικήν. Οπωσδήποτε δύνασθε να με διαθέσετε όπως θελήσετε.»*²² Από το πρώιμο αυτό γραπτό του μπορούμε να βγάλουμε αρκετά συμπεράσματα, και να δούμε την κατακλείδα του με αρκετή δυσπιστία. Στην πραγματικότητα ήδη ο Τσουδερός γνωρίζει ότι στον ελληνικό λαό ή την αιγυπτιακή παροικία δεν έχει ερείσματα, και εξαρτάται η θέση του από το Βασιλιά και το Φόρειν Όφισ. Στρέφει τις ελπίδες του στην προπαγάνδα και αποστρέφεται τον κοινοβουλευτισμό και το αβασίλευτο πολίτευμα. Την ίδια στιγμή δεν δείχνει να αντιλαμβάνεται τη σημασία του να διατηρήσει την επαφή του και ο ίδιος αλλά και ο βασιλιάς με τα τεκταινόμενα στην Ελλάδα, ούτε να διαχωρίσει τη θέση του από τη μεταξική δικτατορία.²³

²² Βενέζη Ηλία, *Εμμανουήλ Τσουδερός, Ο πρωθυπουργός της μάχης της Κρήτης και η εποχή του*, Αθήνα, 1966, σελ. 240 – 249

²³ Διβάνη Λένα, *Η πολιτική των εξόριστων ελληνικών κυβερνήσεων 1941-44*, Εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1992, σελ. 43 – 45

Η σχέση της εξόριστης κυβέρνησης Τσουδερού με την μεταξική δικτατορία και ο παράγοντας “ένοπλες δυνάμεις” μέχρι τις απαρχές της Κατοχής. Το κίνημα του 1935.

Από όσα παραπάνω εκτέθηκαν αλλά και από τις συνεχιζόμενες πιέσεις των Βρετανών προς τους δύο θεσμικούς παράγοντες της Ελλάδας να αποκηρύξουν την κατάλυση του Συντάγματος και να προβούν σε δηλώσεις καθαρές ως προς το πολιτειακό, διαφαίνεται ότι η στάση του Τσουδερού αλλά και του Γεωργίου Β΄ είναι εξαιρετικά επαμφοτερίζουσα. Οι Βρετανοί αντιλαμβάνονται στα τέλη του '41 ότι ο μονάρχης είναι πλήρως απονομιμοποιημένος και ανεπιθύμητος και στην Ελλάδα και στην Μ. Ανατολή²⁴. Εκείνοι όμως έχουν προσηλωθεί στο στόχο της επιστροφής του στην Ελλάδα μεταπολεμικά, και η εύνοια τους προς αυτόν είναι αξιοσημείωτη.²⁵ Ο Τσουδερός δεν έχει καμία επιπλέον δημοφιλία από αυτή του βασιλιά ανάμεσα στους Έλληνες, στην Ελλάδα και την παροικία. Παρόλαυτα και οι δύο αντιστέκονται στα κελεύσματα των βρετανών υποστηρικτών τους, και μόλις τον Σεπτέμβριο ο Τσουδερός προβαίνει σε δηλώσεις για «συνταγματικό πολίτευμα» μεταπολεμικά, και τον Οκτώβριο διευκρινίζει ότι «ο Βασιλεύς και η Κυβέρνησις σκοπεύουν να αποκαταστήσουν [...] ελεύθερον πολίτευμα». Δεν παύει όμως ακόμα και μετά από αυτές τις εξαγγελίες να υποβάλλει υπομνήματα στα οποία υποστηρίζει την απαραίτητη επιστροφή του βασιλιά. Μόνο πλέον στις 2 Φεβρουαρίου του 1942 τελικά υπογράφεται από το Γεώργιο το διάταγμα που καταργεί τα νομοθετήματα της 4^{ης} Αυγούστου, χωρίς να σηματοδοτείται και ιδιαίτερη αλλαγή πλεύσης στην πολιτική του.²⁶

Εντωμεταξύ, όσον αφορά το στράτευμα, είναι αδύνατο να κατανοήσει κανείς την κατάσταση που διαμορφώθηκε στη Μ. Ανατολή χωρίς να κάνει μια αναδρομή πρώτα από όλα στα κατάλοιπα του σχετικά πρόσφατου εθνικού διχασμού και το αποτυχημένο κίνημα του

²⁴ Από τις πιο μετριοπαθείς, αλλά χαρακτηριστικές γνώμες για τον Γεώργιο είναι αυτή που διατυπώνει ο Δ. Καραμηνάς, στρατιώτης της Ι Ταξιαρχίας: «Μια μέρα μας λέει ο λοχαγός μας, σήμερα θα μας επισκεφθεί ο βασιλιάς. Παραταχθήκαμε, έφθασε ένα αγγλικό τζιπ που συνοδευόταν από κάτι πίκετ της αγγλικής στρατιωτικής αστυνομίας, βγήκε ο βασιλιάς και μας επιθεώρησε μας είπε και λίγα λόγια: - όταν έρθει η ώρα κι ελευθερωθεί η Ελλάδα θα πάτε εσείς πρώτοι και μετά εγώ. Δεν μας έκανε και μεγάλη εντύπωση, για πρώτη φορά τον είχα δει από τόσο κοντά, γιατί τον είχα ξαναδεί στη Νομαρχία της Σάμου το 1937, φορούσε θερινή στολή, κάσκα, κοντό παντελόνι και τα κάτασπρα πόδια δεν ταίριαζαν, κατά τη γνώμη μας, με το βάρος του αξιώματος που έφερε, τόσο μας απογοήτευσε που με το ζόρι φωνάξαμε: - Ζήτω». Στο Βοϊκλής Γιώργος (επιμ.), Σάμος 1940-1945. Συλλογική αφήγηση, εκδ. Υπερόριος, 2011, σελ. 373-374

²⁵ Γρηγοριάδης, ό.π. σελ. 21. Σχετικά με την εύνοια προς τον Γεώργιο Β΄, όπως αναφέρεται ενώ πρωθυπουργοί και υπουργοί συμμαχικών χωρών πάσχιζαν να συναντηθούν με τον Τσώρτσιλ ή τον Ήντεν στο Λονδίνο, και μετά τα παράπονα του Κανελλόπουλου προς τον Τσουδερό, ο ίδιος τον πληροφορεί ότι «Όσο για μας (σ.σ. τους Έλληνες) ο Τσώρτσιλ βλέπει συχνά τον Βασιλιά».

²⁶ Φλάισερ, ό.π., σελ. 178 – 182

Μαρτίου του 1935. Τα παραπάνω οδήγησαν στην αναβίωση του αντιβενιζελικού κράτους της περιόδου του εθνικού διχασμού, και δη εντός των ενόπλων δυνάμεων, όπως συνοπτικά περιγράφεται κατωτέρω και επηρέασαν τις συνθήκες μέσα στις οποίες γεννήθηκε ο Ελληνικός στρατός Μ. Ανατολής.

Ήδη από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, και εν συνεχεία την μικρασιατική εκστρατεία και την καταστροφή που ακολούθησε, στις τάξεις του στρατού και μεταξύ των αξιωματικών είχαν εκδηλωθεί αντιπαλότητες και συγκρούσεις.²⁷ Πάνω από μια δεκαπενταετία μετά την ταραχώδη περίοδο του Εθνικού Διχασμού (1914 – 1917) και της κατάργησης της μοναρχίας, την εκλογική ήττα του Ε. Βενιζέλου στις εκλογές του 1933, και το αποτυχημένο στρατιωτικό κίνημα του στρατηγού Ν. Πλαστήρα το ίδιο έτος, ακολούθησε μια σειρά εκκαθαρίσεων, στη δημόσια διοίκηση, και ιδίως στο στρατό.²⁸ Υπό αυτές τις συνθήκες και μέσα σε διχαστικό κλίμα, το βενιζελικό στρατόπεδο ανησυχώντας για το πολιτειακό και την παλινόρθωση της μοναρχίας, εναπόθεσε τις ελπίδες του σε κάποιο πραξικόπημα ως μόνη διέξοδο.²⁹ Πράγματι το κίνημα προπαρασκευάστηκε και εκδηλώθηκε από τα βενιζελικά στοιχεία εντός του στρατεύματος, ωστόσο καταπνίγηκε αμέσως, λόγω των σφαλμάτων και παραλείψεων στην οργάνωσή του και της περιορισμένης απήχυσής του στις δημοκρατικές λαϊκές μάζες, χωρίς να επιτελέσει το ρόλο που φιλοδοξούσαν οι εμπνευστές του. Μετά την αποτυχία του στρατιωτικού κινήματος της 1ης Μαρτίου 1935 μάλιστα, διαπιστώνουμε το αντίθετο. Το κίνημα όχι μόνο δεν κατόρθωσε να αποτρέψει την επιστροφή του μονάρχη, αλλά έδωσε και το έναυσμα για μια σαρωτική εκκαθάριση του στρατεύματος από τους υποστηρικτές του Βενιζέλου και μια σειρά διώξεων εναντίον τους.³⁰ Έως τις 14 Μαΐου 1935 οι καταδίκες

²⁷ Σακελλαρόπουλος, ό.π. σελ. 322

²⁸ Χατζηιωσήφ Χρήστος, Κοινοβούλιο και Δικτατορία, στο Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, Β' τόμος, Μέρος 2ο, επιμέλεια Χρήστος Χατζηιωσήφ, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2003, σελ. 110

²⁹ Σπ.Λιναρδάτος, Πως φτάσαμε στην 4η Αυγούστου, εκδ. Θεμέλιο, 1965, σελ. 9-10

³⁰ Οι εκκαθαρίσεις δεν έλαβαν χώρα μόνο στις ένοπλες δυνάμεις, αλλά και στη δημόσια διοίκηση, το δικαστικό σώμα, κ.ά. Όπως χαρακτηριστικά διαβάζουμε σε δημοσίευμα βρετανικής εφημερίδας: “Ο ανθρώπινος και καλλιεργημένος πρωθυπουργός, Μ. Τσαλδάρης, μοιάζει να είναι κάτι ελάχιστα παραπάνω από μια μαριονέτα. Η “Κυβέρνηση” αποδεινύεται ότι είναι μια ψευδαίσθηση που συγκαλύπτει τη δικτατορία του Στρατηγού Κονδύλη και του στρατού, ενώ ο Στρατηγός Μεταξάς και οι Βασιλικοί ασκούν μεγάλη και επικίνδυνη επιρροή. Όχι μόνο τιμωρούνται οι στρατιωτικοί επι κεφαλής του πρόσφατου κινήματος αλλά θυματοποιείται ολόκληρη η Ρεπουμπλικανική και Δημοκρατική αντιπολίτευση. “Εκκαθαρίζονται” όχι μόνο οι ενεργώς συμμετέχοντες αλλά και οι συμπαθούντες και ακόμα πρόσωπα ύποπτα ως συμπαθούντα - δηλαδή απομακρύνονται από τα καθήκοντά τους στη Δημόσια Διοίκηση, το στρατό, το δικαστικό σώμα και αλλού.” The Manchester Guardian, Ψηφιακό αρχείο Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος, Αρχείο Αν. Κεραμειανίδη, Φακ. 3/085.

στρατιωτικών και πολιτών έφτασαν τις 1.130 με 60 ετυμηγορίες από αυτές να είναι εις θάνατον. Περίπου 2.000 ήταν οι αποτάξεις ανώτερων και ανώτατων αξιωματικών.³¹

Κατά τη διάρκεια αυτών των γεγονότων ήρθαν σε προσωπική σύγκρουση αρκετοί αξιωματικοί, καθώς βρέθηκαν από τη μια ή την άλλη πλευρά, με άλλους να είναι διωκόμενοι και άλλους να είναι διώκτες.³²

Προηγηθέντων των παραπάνω, η ηγεσία του στρατού απέμεινε στα χέρια υποστηρικτών της μοναρχίας και έμπιστων του καθεστώτος που δημιούργησαν οι στρατηγοί Κονδύλης - Μεταξάς, καθόλο το επόμενο διάστημα, και έτσι διατηρήθηκε κατά την επαναφορά της βασιλείας, την περίοδο της δικτατορίας Μεταξά, για να οδηγηθεί μέχρι και τον Ελληνοϊταλικό πόλεμο, και την επίθεση των Γερμανικών δυνάμεων την άνοιξη του 1941.

Μετά την κατάρρευση του μετώπου, και το ηθικό πλήγμα που επέφερε στο στρατό η συνθηκολόγηση και η συγκρότηση δωσιλογικής κυβέρνησης από υψηλόβαθμους στρατιωτικούς, ήρωες του ελληνοϊταλικού πολέμου, υπό τις διαμορφωθείσες συνθήκες, εξαιρετικά σημαντική συνισταμένη ήταν και το ανθρώπινο δυναμικό από το οποίο συγκροτήθηκε το στράτευμα. Οι ένοπλες δυνάμεις Μ. Ανατολής είχαν ξεκινήσει να συγκροτούνται από τις διάφορες διαθέσιμες δυνάμεις και από την άτακτη κατάταξη εθελοντών φυγάδων από την υπό κατοχή χώρα, όπως θα περιγραφεί παρακάτω.

Στις 15 Ιουνίου 1941 ιδρύθηκε ο Βασιλικός Ελληνικός Στρατός Μέσης Ανατολής (ΒΕΣΜΑ) με αρχηγό τον παλαιό βενιζελικό αντιστράτηγο Τζανακάκη.³³ Το στράτευμα απάρτισαν ένα τάγμα από αιγυπτιώτες Έλληνες που είχαν ήδη συγκροτηθεί με την Ιταλική επίθεση με σκοπό να σταλούν στα Δωδεκάνησα, και ακόμα δύο τάγματα που συγκροτήθηκαν από

³¹ Σακελλαρόπουλος Τάσος, Το σώμα των Ελλήνων αξιωματικών στον πόλεμο και την πολιτική, στο Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, Γ' τόμος, Μέρος 1ο, επιμέλεια Χρήστος Χατζηιωσήφ - Προκόπης Παπαστράτης, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2007, σελ. 286

³² Βλ. κατωτέρω υποσημείωση 33.

³³ Papastratis, ό.π. σελ. 34, Για να γίνει αντιληπτή η αναβίωση του εκρηκτικού κλίματος που θα επικρατούσε σύντομα εντός του ελληνικού στρατού, σημειώνεται ότι ο αντιστράτηγος Τζανακάκης καταδικάστηκε σε θάνατο στις 5 Μαΐου 1935 μετά την αποτυχία του κινήματος, μαζί με τους Ελ. Βενιζέλο και Νικ. Πλαστήρα. Πρόεδρος τους Στρατοδικείου ήταν ο τότε υποναύαρχος Αλεξ. Σακελλαρίου, νυν αντιπρόεδρος της κυβέρνησης Τσουδερού βλ. Λιναρδάτος, ό.π. Σελ. 48- 52. Καταδικασθείς του '35 ήταν και ο Ι. Μαλαγάρης από τους πρωτεργάτες του κινήματος του '44 στην Ι. Ταξιαρχία, μέλος της Επαναστατικής Επιτροπής. Χριστοδούλου Έπη, Γιάννης Μαλαγάρης. Ιστορική Βιογραφία, Εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2003, σελ. 22-23, 31. Ο αντ/ρχης πυροβολικού Γ. Τραυλός το αρχείο του οποίου παρουσιάζεται στην παρούσα, συμμετείχε στην καταστολή του κινήματος, στην περιοχή της γέφυρας του Στρυμόνα. Εφημερίδα Ακρόπολις, 11-02-1970, Αρχείο Γ. Τραυλού. Ο Συνταγματάρχης Βαγενάς, νυν Διοικητής του Γενικού Κέντρου Εκπαιδύσεως και Σχολών (ΓΚΕΣ), ήταν ο «αιμοδιψής» βασιλικός επίτροπος στη δίκη των κινηματιών του '35. Fleischer Hagen, "The "Anomalies" in the Greek Middle East Forces". Journal of the Hellenic Diaspora, 5 (1978) σελ. 8

αξιωματικούς και οπλίτες που διέφυγαν από διάφορα μέρη της Ελλάδας, από την Κρήτη, από τον Έβρο, προκειμένου να μην παραδοθούν στα γερμανικά στρατεύματα. Για τους επόμενους μήνες το στράτευμα εμπλουτιζόταν με μάχιμους πρόσφυγες από όλα τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου. Κατέφθαναν στην Αίγυπτο μέσω Τουρκίας, Παλαιστίνης, Συρίας προκειμένου να καταταγούν³⁴. Συγκροτήθηκε έτσι η Ι ταξιαρχία, από τους παραπάνω και άρχισε σιγά σιγά να σχηματίζεται και η ΙΙ ταξιαρχία από ένα σύνταγμα θωρακισμένων και ένα σύνταγμα πυροβολικού. Οι αιγυπτιώτες Έλληνες ήταν **πάνω από τέσσερις** χιλιάδες σε όλα τα σώματα και σε όλες τις ταξιαρχίες.³⁵ Ήδη από τη Γερμανική επίθεση οι ένοπλες δυνάμεις είχαν επιδείξει πρωτοβουλία, καθώς τουλάχιστον στο ναυτικό υπό την πίεση των πληρωμάτων παραβλέφθηκαν οι άνωθεν εντολές που ζητούσαν παράδοση ή καταστροφή του στόλου, και αυτός αναχώρησε προς τη Μ. Ανατολή όπου μετέπειτα σημείωσε μεγάλες επιτυχίες στη συμμαχική προσπάθεια.³⁶

Η συγκρότηση του ΒΕΣΜΑ, ο οποίος ονομάστηκε μεν βασιλικός αλλά απείχε αρκετά από αυτή την ιδιότητα, καταδεικνύει και τις αιτίες για τις οποίες αναπτύχθηκαν στους κόλπους του έντονες διεργασίες και αντίθετες ροπές. Οι αξιωματικοί του '35 που επανήλθαν και ανέλαβαν τους βαθμούς τους, είδαν, με αθλητικούς όρους, μια ευκαιρία για ρεβανς και για στρατιωτική δράση. Οι νομιμόφρονες ή φιλομεταξικοί αξιωματικοί είδαν με μάλλον ευνοήτα συναισθήματα να επανέρχονται πρώην συνάδελφοί τους οι οποίοι είχαν αποταχθεί και διωχθεί για την προηγούμενη δράση τους.

Επιπλέον, πολλοί από τους οπλίτες και χαμηλόβαθμους αξιωματικούς κατετάγησαν όχι όπως συνηθίζεται στο στρατό, επειδή ανήκαν σε κάποια κλάση, αλλά εθελοντικά και μάλιστα

³⁴ ό.π., σελ. 34, Αθανασιάδης, ό.π., σελ. 85

³⁵ Παπαναστασίου Χρήστος, «Αιγυπτιώτης Ελληνισμός: κοινωνικές και πολιτικές διεργασίες σε σχέση με τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο», αδημοσίευτη εργασία Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2015, σελ. 66, Χριστοδούλου Γεώργιος, *Ελ Αλαμείν, Μέση Ανατολή, Μπάρντια*, εκδ. Εστία, Αθήνα 2002, σελ. 99

³⁶ Αναφέρει ο αρχηγός του στόλου Ε. Καββαδίας ότι στις συσκέψεις του με τον αρχηγό Γ.Ε.Ν. Υποναύαρχο Σακελλαρίου και τον Γενικό Επιθεωρητή και Αρχηγό Παρακτίων Οχυρώσεων Αντιναύαρχο Οικονόμου, κατά την εκδήλωση της γερμανικής επίθεσης, διαπίστωσε ότι ο τελευταίος εξέφραζε γνώμη κατά της συνέχισης του αγώνα σε περίπτωση κατάληψης της ηπειρωτικής Ελλάδας. Τονίζει ότι η δική του πρόθεση ήταν να μεταφέρει τάχιστα την βάση του Στόλου στη Σούδα (της Κρήτης) και από εκεί στην Αλεξάνδρεια για να συνεχιστεί ο αγώνας «εφόσον φυσικά θα ήτο τοιαύτη η απόφασις της Κυβερνήσεως». Στην έκθεσή του σε άλλο σημείο αναφέρει κάποια περιστατικά λιποψυχίας ή λιποταξίας αξιωματικών, από τα οποία ελάχιστα αποδίδει σε γερμανοφιλία, αλλά πιο πολύ σε κάμψη ηθικού και απροθυμία να αποχωριστούν οι άνδρες από τις οικογένειές τους. Χαρακτηριστικά όμως αναφέρει για τους ναύτες: «Ναύται δεν εδραπέτευσαν πολλοί, αλλωστε υπεραναπληρώθηκαν διότι πολλοί κατήρχοντο αυτοβούλως και επέβαινον των πλοίων εις βαθμόν ώστε να είναι αδύνατον κατά τον απόπλου εις Αλεξάνδρειαν να γνωρίσωμεν ακριβώς πόσους είχαν τα πλοία». Έκθεση Αρχηγού Στόλου προς Υπουργείο Ναυτικών 03-12-1941, ΥΙΝ, κωδ. Τεκμηρίου GRHANHD-000ARCHKAV3_00002. Αθανασιάδης, ό.π., σελ. 70-71

συχνά με ασυγκράτητο ενθουσιασμό για δράση ενάντια στις δυνάμεις του άξονα, προσέδωσαν ένα διαφορετικό αέρα στο στράτευμα, ξεφεύγοντας από τη συνηθισμένη γραφειοκρατική πειθαρχία. Οι περισσότεροι είχαν είτε πολεμική δραστή στον ελληνοϊταλικό πόλεμο, είτε ζήσανε την εισβολή των κατοχικών στρατευμάτων και την πείνα στην Ελλάδα, λιγότερο ή περισσότερο. Για να καταφέρουν να φτάσουν στις μονάδες του στρατού Μ. Ανατολής, έκαναν επικίνδυνο και σκληρό ταξίδι, διασχίζοντας τη θάλασσα, είτε από τα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου, είτε ακόμα και από την Αθήνα, αφήνοντας τις περισσότερες φορές την οικογένειά τους πίσω. Ο Κ. Οικονόμου διηγείται στα απομνημονεύματά του πως από την Αθήνα, βρέθηκε στο Γαλατά, όπου αγόρασε μια ψαρόβαρκα, με σκοπό να πάει στον Πόρο, από εκεί βρέθηκε στη Σύρο, ναυάγησε στην Ικαρία, βρήκε έναν πρόθυμο βαρκάρη έναντι αμοιβής και πέρασε νύχτα στα παράλια της Τουρκίας.³⁷ Πολλοί νεαροί από τη Σάμο έφυγαν από τις πρώτες κιόλας ημέρες της Ιταλικής κατοχής μαζί με τον Γιάννη Ταμβακλή για την Τουρκία, κατά τις νυχτερινές ώρες με βάρκα έναντι αμοιβής.³⁸ Το εγχείρημα ήταν ιδιαίτερα επικίνδυνο μετά την επίταξη των πλωτών μέσων από τις κατοχικές αρχές.³⁹ Αντίστοιχες μαρτυρίες είχε να μοιραστεί η πλειονότητα όσων διέφυγαν στη Μ. Ανατολή και την Κύπρο, από τη Χίο, είτε για να γλυτώσουν τις Γερμανικές κατοχικές αρχές, είτε λόγω πείνας, είτε από το φόβο της επιστράτευσης.⁴⁰ Μάλιστα, κάποιοι κατά την αποβίβαση στα παράλια της Μ. Ασίας δεν τα κατάφεραν ποτέ, καθώς η υποδοχή από τους Τούρκους, ντόπιους κατοίκους ή ένστολους, παρουσίαζε μεγάλες αποκλίσεις. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες προσφύγων, κατά κύριο λόγο οι ντόπιοι τους βοήθησαν στην πρώτη τους επαφή, προσφέροντας ό,τι φαγώσιμο διέθεταν, οδηγώντας τους στις τοπικές αρχές, κάποιοι μάλιστα διαθέτοντας ακόμα και ζώα για τη μεταφορά τους.⁴¹ Σε κάποιες περιπτώσεις όμως Τουρκικές περίπολοι θανάτωσαν συνοπτικά Έλληνες φυγάδες.⁴² Όσοι από τους πρόσφυγες τα κατάφεραν ξεπερνώντας τις κατοχικές αρχές, την πείνα, τις καιρικές συνθήκες, τις τουρκικές αρχές, αρχικά φυγάδες, όσοι ήταν νέοι και ικανοί κατέληξαν κατά βάση στον ελληνικό στρατό.

³⁷ Οικονόμου Κώστας, *Η δεκαετία 1940-1950*, Αθήνα 1985, βιβλίο α', σελ

³⁸ Ταμβακλής Γιάννης, *Οδοιπορικό στη Μ. Ανατολή 1941-1945*, σελ. 23-40

³⁹ Βοϊκλής, ό.π., σελ. 366-36

⁴⁰ Βλ. αναλυτικά μαρτυρίες Χιωτών στο Μακριδάκης Γιάννης, *Συρματένιοι, ξεσυρματένιοι· όλοι, Χιώτες πρόσφυγες και στρατιώτες στην Μ. Ανατολή. Αφηγήσεις 1941-1946*, Εκδόσεις Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2010, σελ. 19-88

⁴¹ Βοϊκλής, ό.π., σελ. 360-362

⁴² Ο.π. σελ. 360-361

Διασχίζοντας την Τουρκία και τις γειτονικές χώρες προκειμένου να έλθουν σε επαφή με την ελληνική στρατιωτική διοίκηση, οι νεαροί αυτοί ως επί το πλείστον εμφορούντο από πατριωτικές ιδέες και επιθυμούσαν να αναλάβουν δράση για τη συντριβή του άξονα, να συμμετέχουν στη μάχη «υπερ βωμών και εστιών».⁴³ Σε αυτό το στρατό που συγκροτείτο, για την ενίσχυση του οποίου είχε στηθεί μηχανισμός δια του οποίου διευκολυνόταν η φύγη προς τη Μ. Ανατολή⁴⁴, βρέθηκαν και στελέχη του ΚΚΕ και στο ναυτικό ναυτεργάτες έμπειροι περί τα συνδικαλιστικά. Το πάγιο αίτημα των ανωτέρω που συμφωνούσαν τουλάχιστον στην αποστολή του στρατού στο μέτωπο ήταν η συνισταμένη πάνω στην οποία συναντήθηκαν βενιζελικοί, δημοκράτες, αντιμοναρχικοί και κομμουνιστές. Επόμενο, ήταν να επικρατήσει κλίμα σύγκρουσης με αξιωματικούς και όσους εντός του στρατεύματος είχαν αντιλήψεις φιλομοναρχικές και μεταξικές, όπως καταδεικνύεται στη συνέχεια.⁴⁵

Χωρίς αμφιβολία πάντως και παρά την επάνοδο κάποιων δημοκρατικών, η κυβέρνηση δίσταζε να αποκηρύξει το μεταξικό καθεστώς και οι όποιες προσπάθειες μπορούν να χαρακτηριστούν δειλές. Μόλις τον Δεκέμβριο του 1941 αποκαθίστανται στους βαθμούς τους περισσότεροι απότακτοι αξιωματικοί του 1935, οι Καλλέργης, Χατζησταυρής, Ρέντης και Καλλιγιάννης σε μια πρώτη κίνηση εκδημοκρατισμού του στρατεύματος και αντίβαρο στα μεταξικά στοιχεία⁴⁶. Την ίδια στιγμή, βασιλικοί αξιωματικοί ετοίμαζαν πραξικόπημα, καθώς όπως συνεχώς διαφαίνεται δεν είχαν καθόλου καταλαγιάσει οι παλιές έριδες του εθνικού διχασμού. Στις συνωμοτικές κινήσεις συμμετείχαν και ανώτατοι αξιωματικοί όπως ο συνταγματάρχης Μαραβέας ο οποίος ήταν διοικητής της Ι ταξιαρχίας, και πληροφορούμενος τα μέτρα που ετοιμάζονταν να πάρουν στο Αρχηγείο του ΒΕΣΜΑ ώστε να αποσοβήσουν τέτοιες ενέργειες, οι προετοιμασίες πραξικοπήματος σταμάτησαν⁴⁷. Όπως είναι φυσικό κάθε πλευρά επιθυμούσε να ενισχύσει τη δική της θέση μέσα στο στράτευμα, υπήρχε δυσπιστία και πικρία, και οι μεταξικοί δεν εκτιμούσαν τους αποκατεστημένους βενιζελικούς οι οποίοι επανήλθαν με τους βαθμούς που θα είχαν εάν δεν είχαν αποταχθεί, και τοποθετήθηκαν σε διοικητικές θέσεις, ανώτεροι ή ισόβαθμοι με συντηρητικούς αξιωματικούς οι οποίοι

⁴³ Papastratis Procopis, "Revolt and War. The Greek Armed Forces in the Middle East during the Second World War", στο Antonio Simoes do Paco, Raquel Varela, Sjaak van der Velden (επιμ.), *Strikes and social conflicts. Towards a global history*, Λισσαβόνα 2012, σ. 505 (εφεξής Papastratis Procopis, ό.π. *Revolt....war*. 2012)

⁴⁴ Βοϊκλής, ό.π. σελ. 365

⁴⁵ Σακελλαρόπουλος, ό.π., σελ. 316-317, Κατσικώστας Δημήτρης, *Ο Ελληνικός στρατός στην εξορία 1941-1944*, Εκδ, Αλφειός, Αθήνα, 2015, σελ. 44-47

⁴⁶ ό.π. σελ. 79

⁴⁷ Papastratis, ό.π. σελ. 37

υπηρετούσαν αδιάκοπα.⁴⁸ Η πραγματικότητα ήταν ότι και οι αξιωματικοί που κατέφθαναν στην Αίγυπτο ήταν υπεράριθμοι αναλογικά με το πλήθος των οπλιτών⁴⁹. Έτσι παρουσίαζαν εικόνα απραξίας χωρίς έργο ή σοβαρές προετοιμασίες για συμμετοχή στην πολεμική προσπάθεια και με κύριο μέλημα τη συζήτηση γύρω από τον ρόλο που θα καλούνταν να παίξουν οι ένοπλες δυνάμεις στο παρόν και το μέλλον. Θα πρέπει να λάβουμε υπόψιν ότι ήδη οι προθέσεις που εκφράζει ο Τσουδερός και αρκετοί άλλοι της συντηρητικής παράταξης είναι ότι ο ελληνικός στρατός αρκετά πολέμησε και όλη η προετοιμασία θα πρέπει να επικεντρωθεί στη συγκρότηση ενός στρατεύματος που θα αποκαταστήσει την τάξη στη χώρα κατά την απελευθέρωση και συμβολικά θα δικαιώσει την συμμετοχή της χώρας στο συμμαχικό στρατόπεδο των νικητών, ενισχύοντας τις εδαφικές διεκδικήσεις.⁵⁰ Οι δημοκρατικοί αξιωματικοί και οπλίτες από την άλλη δεν έβλεπαν την ώρα να πολεμήσουν κατά του άξονα, άλλωστε πολλοί από αυτούς είχαν στερηθεί τη συμμετοχή τους στο αλβανικό μέτωπο ως απότακτοι. Οι αντίρροπες αυτές δυνάμεις εντός του στρατεύματος που παρέμειναν ως το τέλος του πολέμου, αντιληπτές ακόμα και στους απλούς οπλίτες, δημιούργησαν τις εκρηκτικές συνθήκες για την μετωπική σύγκρουση που δύσκολα μπορούσε να αποσοβηθεί.⁵¹

Παράλληλα, με την δημιουργία αντιστασιακών οργανώσεων στην Ελλάδα, την Εθνική Αλληλεγγύη, το ΕΑΜ, συγκροτήθηκαν από τον Οκτώβριο Αντιφασιστικές οργανώσεις σε όλα τα ένοπλα σώματα, η Αντιφασιστική Στρατιωτική Οργάνωση (ΑΣΟ), η Αντιφασιστική Οργάνωση Ναυτικού (ΑΟΝ), και η Αντιφασιστική Οργάνωση Αεροπορίας (ΑΟΑ), καθώς και ανάμεσα στους Αιγυπτιώτες έλληνες στις αρχές του 1942, ο Ελληνικός Απελευθερωτικός Σύνδεσμος (ΕΑΣ), οργανώσεις που βρίσκονταν σε επαφή μεταξύ τους και περιορισμένα με το ΕΑΜ στην Ελλάδα, και κέρδιζαν συνεχώς έδαφος στο στράτευμα με πυρήνα κομμουνιστές αλλά και δημοκρατικούς οπλίτες και αξιωματικούς και πλήθος συμπαθούντων.⁵² Πρωτεργάτης σε αυτήν την προσπάθεια ο ακροναυπλιώτης Γιάννης Σαλάς.⁵³

⁴⁸ Σακελλαρόπουλος, ό.π. Σελ. 314

⁴⁹ Οι περισσότεροι άλλωστε οπλίτες του Αλβανικού μετώπου αφέθηκαν στη μοίρα τους με την κατάρρευση του μετώπου, διέσχισαν την Ελλάδα πεζοί προκειμένου να γυρίσουν στους τόπους καταγωγής τους, και ειδικά οι νησιώτες στρατιώτες οι οποίοι παγιδεύτηκαν στην πρωτεύουσα με την κατοχή αποτέλεσαν και ένα από τα θύματα του λιμού της Αθήνας βλ. Mazower Mark, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της κατοχής*, Εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1994, σελ. 63

⁵⁰ Σακελλαρόπουλος, ό.π. Σελ. 316-317, Κατσικώστας, ό.π., σελ. 190-191

⁵¹ Βοϊκλής, ό.π., σελ. 376

⁵² βλ. Αθανασιάδη, ό.π. σελ. 88 επ.

Με καταγωγή από την Ικαρία, έγκλειστος για χρόνια και ασθενής με φυματίωση, δραπέτευσε και κατάφερε να διαφύγει στη Μ. Ανατολή.⁵⁴ Οι οργανώσεις αυτές καλούσαν σε αντιφασιστική δράση αλλά ταυτόχρονα και σε στρατιωτική πειθαρχία. Κυκλοφορούσαν προκηρύξεις μέσα στο στράτευμα, επηρέαζαν το περιοδικό της ελληνικής παροικίας «ο Έλλην»,⁵⁵ το οποίο συνδεόταν με τον ΕΑΣ, και εξέδιδαν παράνομο τύπο στα ένοπλα σώματα. Ο «Αντιφασίστας», η «Ελευθερία», και ο «Αστέρας» ήταν τα έντυπα στα τρία σώματα, αντίστοιχα.⁵⁶ Η συγκρότηση και η αλληλεπίδραση αυτών των αντιφασιστικών ομάδων του στρατεύματος με την οργάνωση της παροικίας, καθώς και η επαφή με τις συνδικαλιστικές οργανώσεις των ναυτεργατών που βρέθηκαν στην Μ. Ανατολή, τροφοδότησαν την ισχυροποίησή τους και συνέβαλαν καθοριστικά στην υλοποίηση των δράσεών τους με την ανταλλαγή πληροφοριών, την υλική στήριξη στις στρατιωτικές οργανώσεις και τις στεγαστικές ανάγκες υπό συνθήκες παρανομίας.⁵⁷ Όπως περιγράφει ο Π. Μαλουκάτος, ναύτης στο αντιτορπιλικό Μιαούλης, οι οργανώσεις λειτουργούσαν σε σχήμα πυραμίδας, με τον γραμματέα επικεφαλής τριμελούς επιτροπής, και τα δύο επόμενα μέλη, να προϊστάται αντίστοιχα δύο άλλων μελών το καθένα κ.ο.κ., ώστε να διευκολύνεται η διαβίβαση αποφάσεων και ειδήσεων από πάνω προς τα κάτω. Ο παράνομος τύπος που εκδιδόταν με τη συνδρομή και των μη στρατευμένων κυκλοφορούσε διοχετευόμενος κατ' αυτόν τον παραπάνω τρόπο, όπως και οι πληροφορίες.⁵⁸ Η συγκρότηση μυστικών οργανώσεων δεν αποτελεί όμως φαινόμενο που παρατηρείται μόνο στην αριστερή παράταξη.

⁵³ Ξηραδάκη Κούλα, *Σελίδες από τον αντιφασιστικό αγώνα στη Μ. Ανατολή 1941-1944*, εκδ. Φιλίστωρ, 1996, σελ. 58. Καθοδηγητικό ρόλο στην οργάνωση του ναυτικού είχε και το στέλεχος του ΚΚΕ Φίλιππος Πάγκαλος. Φιλίππου, ό.π. σελ. 71

⁵⁴ Λέρνης Γιώργος, *Απ' τον αγώνα του στρατού μας στη Μέση Ανατολή*, Εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1984, σελ. 13

⁵⁵ Ο Έλλην δημιουργήθηκε από την ελληνική αριστερή παροικία προκειμένου να διαδώσει τις ιδέες που εξέφραζε στην Ελλάδα το ΕΑΜ. Επρόκειτο για μια συλλογική προσπάθεια, στην οποία πρωτεργάτες ήταν ο ποιητής Θεοδόσης Πιερίδης, ο λογοτέχνης Γιάννης Χατζηανδρέας, γνωστός με το καλλιτέχνημα του ψευδώνυμο Στρατής Τσίρκας, ενώ ο βιομήχανος Στρατής Ζερμπίνης υποστήριξε οικονομικά το εγχείρημα και ο εκδότης Άγγελος Κασιγόνης προσέφερε την άδεια έκδοσης περιοδικού που κατείχε. Κιτροέφ Αλέξανδρος, *Η Ελληνική Παροικία στην Αίγυπτο και ο Δευτερος Παγκοσμιος Πολεμος. Η περιπτωση του «Εθνικου Απελευθερωτικου Συνδεσμου»*. Μνήμων, τ. 9, (1984), ό.π. σελ. 12. Οι συντελεστές του περιοδικού Έλλην παρείχαν υλική και ηθική υποστήριξη στα φύλλα των στρατιωτικών αντιφασιστικών οργανώσεων, τα οποία κυκλοφορούσαν καθ' όλη τη διάρκεια των γεγονότων της άνοιξης 1944, όπως αποτυπώνεται και στο μυθιστόρημα του Τσίρκα, *Ακυβέρνητες Πολιτείες*, Η Νυχτερίδα.

⁵⁶ Αθανασιάδης, ό.π. σελ. 94

⁵⁷ Κιτροέφ, ό.π., σελ. 1-32.

⁵⁸ «Συνήθως τον έφερνε η περίφημη «χήρα», ο Παντελής από τη Ναυτοφυλακή. Ερχόταν με το τραμ στο σταθμό του Ραμλιού και μας τον μοίραζε. Ο καθένας μας έπαιρνε το μερτικό του για το καράβι του και στο καράβι πάλι το δίνανε σε ορισμένα πρόσωπα, τα οποία το διοχέτευαν προς τα πάνω και προς τα κάτω. Φροντίζαμε άλλωστε να αφήνουμε και αντίτυπα στο καρέ των αξιωματικών, ή και στα κρεβάτια τους αν έλειπαν και μπορούσαμε να τρυπώσουμε μέσα», σύμφωνα με τον Π. Μαλουκάτο, Φιλίππου Μάρω, *Πικρές ιστορίες της θάλασσας και της ερήμου*, Κέδρος, 2016, σελ. 71. Βοϊκλής, ό.π. σελ. 379-380

Ήδη, πιθανότατα πριν από τις παραπάνω, στα τέλη του 1941 είχε ήδη συγκροτηθεί οργάνωση αξιωματικών βασιλικών και φιλομεταξικών όπως η Εθνική Νέμεσις και στις αρχές του 1943 η Εθνική Πανελλήνια Οργάνωση (ΕΠΟ).⁵⁹ Ο χώρος της Μ. Ανατολής ήταν το πεδίο της σύγκρουσης μεταξύ των αντιμαχόμενων στοχεύσεων των οργανώσεων αυτών.

⁵⁹ Papastratis, ό.π., σελ. 75, Η Εθν. Νέμεσις του Συνταγματάρχη Βαγενά αριθμούσε περίπου 500 μέλη μόνιμους αξιωματικούς, Κατσικώστας, ό.π. σελ. 193.

Ο Κανελλόπουλος και η πρώτη κρίση στο στράτευμα

Εν μέσω του διχαστικού κλίματος στη Μ. Ανατολή, ο βασιλιάς και ο Τσουδερός ενθαρρύνθηκαν να επισκεφθούν την ελληνική παροικία και το στράτευμα ενόψει της 25^{ης} Μαρτίου 1942, οπότε και γιόρτασαν την ημέρα στην Παλαιστίνη, όπου είχε εγκατασταθεί η ταξιαρχία. Τότε δόθηκε στον Τσουδερό η ευκαιρία, λόγω των υπονομευτικών κινήσεων βασιλικών κύκλων οι οποίοι υποστήριζαν τη μη συμμετοχή του στρατού στον πόλεμο, απειλούσαν με ομαδικές παραιτήσεις και αξίωναν την απομάκρυνση βενιζελικών αξιωματικών, να αποκαταστήσει ακόμα κάποιους αξιωματικούς, όπως ο Κατσώτσας και ο Μπουρδάρας στις διοικήσεις των ταξιαρχιών. Αυτή η κίνηση όπως αναφέρεται και από τους Βρετανούς αναπτέρωσε το ηθικό του στρατού.⁶⁰ Ταυτόχρονα, προχώρησε και σε ανασχηματισμό αντικαθιστώντας τον Σακελλαρίου, ο οποίος επέστρεψε στα καθήκοντα του ναυάρχου και αρχηγού του στόλου, με τον Κανελλόπουλο, ο οποίος είχε μόλις καταφθάσει από την κατεχόμενη Ελλάδα και αποτελούσε ιδανικό υποψήφιο για να αναλάβει χρέη αντιπροέδρου της κυβέρνησης και υπουργού Εθνικής Άμυνας, ώστε να προσδώσει πιο αντιπροσωπευτικό χαρακτήρα στην εξόριστη κυβέρνηση και να την συνδέσει με την υπόδουλη πατρίδα⁶¹. Παρά τον όρο που έθεσε ο Κανελλόπουλος για να αναλάβει καθήκοντα να ξεκαθαρίσουν οι σχέσεις της κυβέρνησης με την 4^η Αυγούστου, οι δεσμοί με τα φιλομοναρχικά μεταξικά στοιχεία δεν έσπασαν.⁶²

Το αίτημα στο στράτευμα ανάμεσα στους δημοκρατικούς για αποστολή τους στην πρώτη γραμμή ήταν πάγιο σε αντίθεση με τις συνεχείς υπονομευτικές ενέργειες των μοναρχικών στοιχείων που απειλούσαν με παραιτήσεις και διέσπειραν ηττοπάθεια.⁶³ Το Φόρεϊν Όφφισ και ο Τσουδερός είχαν αντιληφθεί ότι η απραξία επέτεινε την εικόνα που παρουσίαζε το στράτευμα και επιδίωκαν τη συμμετοχή του σε επιχειρήσεις, παρόλαυτα η δυσπιστία από τις

⁶⁰ Papastratis, ό.π. σελ. 50

⁶¹ ό.π., σελ. 55

⁶² Νεφελούδης, Βασίλη, *Η Εθνική Αντίσταση στη Μέση Ανατολή*, Εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1981, σελ. 144

⁶³ Αθανασιάδης, ό.π, σελ. 136. Είναι χαρακτηριστική για την αντίληψη αυτή μια αναφορά στο ημερολόγιο του ποιητή Γ.Σεφέρη, ο οποίος υπηρετεί ως υπάλληλος στο Υπουργείο Τύπου της εξόριστης κυβέρνησης. Συγκεκριμένα, σε συνεντεύξη στο Κάιρο ένας νεαρός αξιωματικός αναφέρει μια φράση που του είπε ο Μανιαδάκης στην Κρήτη για την κατάρρευση του μετώπου "Μα τι τα θέλεις, εμείς τον πόλεμο τον κάναμε για τα μάτια". Σχολιάζοντας ο ποιητής την καταχώρηση στο ημερολόγιό του γράφει: "Αυτή ήταν η συνείδησή τους. Είτε ειπώθηκαν είτε όχι αυτά τα λόγια". Γ. Σεφέρης, Πολιτικό Ημερολόγιο, Τόμος Α', Εκδ. Ίκαρος, 1979, σελ. 51

Βρετανικές στρατιωτικές αρχές ήταν πολύ μεγάλη⁶⁴. Την τελευταία στιγμή μετά και από επιμονή του Κανελλόπουλου⁶⁵, συμμετέχει η ταξιαρχία στις μάχες του Ελ Αλαμείν το φθινόπωρο του 1942, οπότε υποβάλλονται συντονισμένα παραιτήσεις από συντηρητικούς αξιωματικούς με τη δικαιολογία ότι δεν είχαν εμπιστοσύνη στους διοικητές τους Δασκαρόλη και Κατσώτα⁶⁶. Η πρωτοφανής αυτή ενέργεια αντιμετωπίστηκε με παραπομπή στο στρατοδικείο και την επιβολή ποινών, χωρίς άλλη συνέχεια, παρά το διαρκές αίτημα από τους δημοκρατικούς αξιωματικούς και την ΑΣΟ για εκκαθάριση των μεταξικών καταλοίπων.⁶⁷ Πάντως είναι ήδη εμφανής η διείσδυση των αντιφασιστικών οργανώσεων στο στράτευμα, το οποίο άλλωστε είναι πρόσφορο έδαφος. Κατά τη μαρτυρία του Χ. Χριστουδουλάκη, ο οποίος όντας Σαμιώτης και δεκαοκτώ ετών, εντάχθηκε στην ΑΣΟ διανέμοντας αρχικά παράνομο τύπο, στην αντιαρματική μοίρα με διοικητή τον συνταγματάρχη Ιωάννη Αμπατζόγλου, «είχε πολλούς Σαμιώτες και σχεδόν το 80% του συνόλου της μοίρας ήταν οργανωμένοι αντιφασίστες».⁶⁸ Όπως εύστοχα σημειώνει ο Γ. Ταμβακλής: «Η ΑΣΟ φαίνεται έχει απλωθεί πλατιά στις μονάδες και καθοδηγεί στενά τους άντρες, ξέρει τι επίδραση έχει και ποια είναι η δύναμή της. Αλλά και η πραγματικότητα είναι πως ο Έλληνας στρατιώτης εδώ και χωρίς την ΑΣΟ, συνειδητά πολεμά για την ελευθερία της πατρίδας και τη συντριβή του φασισμού. Φύγαμε από την πατρίδα αυτόβουλα, χωρίς κανείς να μας το υποδείξει και τρέξαμε κάτω από τις σημαίες και αρπάξαμε τα όπλα, για λευτεριά, δικαιοσύνη, ειρήνη σε όλο τον κόσμο κι όχι για τα κατάλοιπα του Μεταξά και τους βασιλικούς αετονύχηδες ή τους πολιτικούς ρεμπεσκέδες. Παιδιά σαν τον Ιωάννου και τον Σβερκίδη βρίσκω σε κάθε μου βήμα, χωρίς να είναι οργανωμένα στην ΑΣΟ. Οι στρατιώτες συνάδελφοι έχουν μέση στην ψυχή τους πια άλλα οράματα για το αύριο και γι' αυτά θέλουν να πολεμήσουν, γι' αυτά τα όμορφα όνειρα να δώσουν το αίμα τους με πίστη και φανατισμό. Σε τέτοιες ψυχές απευθύνεται η ΑΣΟ και βρίσκει ανταπόκριση με αγαλλίαση».⁶⁹

⁶⁴ Φλάισερ, ό.π. σελ. 266. Αντίθετα, και παρά την βρετανική δυσπιστία, η επιθυμία των Ελλήνων στρατευμένων να πολεμήσουν επαινέθηκε ιδιαίτερα, ακόμα και από αξιωματικούς της Κοινοπολιτείας, Αυστραλούς και Νεοζηλανδούς, όταν ενώ υποχωρούσαν οι συμμαχικές δυνάμεις κατά την επέλαση των στρατευμάτων του Ρόμμελ το καλοκαίρι του 1942, αρκετοί στρατιώτες ανέβαιναν στα οχήματα των δυνάμεων της κοινοπολιτείας που κατευθύνονταν στο μέτωπο, για να βρεθούν εκεί. Κατσικώστας, ό.π. σελ. 123, Βοϊκλής, ό.π. σελ. 379, Ταμβακλής, ό.π. σελ. 160

⁶⁵ ό.π., σελ. 269, Παραστράτις, ό.π. σελ. 61

⁶⁶ Αθανασιάδης, ό.π. σελ. 116

⁶⁷ Γρηγοριάδης, ό.π. σελ. 44, Προκήρυξη της ΑΣΟ «Εκκλήση και προειδοποίηση προς το στρατηγό Ζυγούρη», χ. ημ. Α.τ.Β.Α., φ. 144, ΓΑΚ.

⁶⁸ Συνεχίζει, αναφερόμενος σε ονόματα συναγωνιστών του, εκ των οποίων άλλοι ήταν οργανωμένοι στην αριστερά, άλλοι συνέχισαν στον ΔΣΕ, και άλλοι όχι. Βοϊκλής, ό.π. σελ. 407-4

⁶⁹ Ταμβακλής, ό.π. σελ. 258

Στις αρχές του 1943 ενώ το αντιστασιακό κίνημα στην Ελλάδα και στη Μέση Ανατολή κορυφωνόταν, οι αντιδραστικοί στρατιωτικοί θέτουν ως στόχο την απομάκρυνση των δημοκρατικών διοικητών της ΙΙ ταξιαρχίας, Χατζησταυρή, καθώς και Σταυρουλάκη και Κώνστα, οι οποίοι τάχθηκαν αλληλέγγυοι με τον πρώτο, και πιέζουν τον Κανελλόπουλο, που τους είχε τοποθετήσει⁷⁰ προς αυτήν την κατεύθυνση. Πράγματι μέσα Φεβρουαρίου ζητείται η απομάκρυνση του Χατζησταυρή από τον μέραρχο Ζυγούρη, τον οποίο έχει τοποθετήσει ο ίδιος ο Κανελλόπουλος αφού τον έφερε από την Ελλάδα για να διοικήσει την μεραρχία που θα σχημάτιζαν οι ελληνικές μονάδες⁷¹. Η ΑΣΟ συσπειρώνεται γύρω από το πρόσωπο του Χατζησταυρή κατά τη γενική αναταραχή, ενώ οι συντηρητικοί επαναλαμβάνουν την μαζική υποβολή παραιτήσεων και συλλαμβάνονται από δημοκρατικούς αξιωματικούς και οπλίτες.⁷² Η κρίση εξαπλώνεται και στην Ι ταξιαρχία, και τις υπόλοιπες ένοπλες δυνάμεις τέλη Φεβρουαρίου με αρχές Μαρτίου 1943, αφού παρά την υπονομευτική στάση των φιλομοναρχικών αξιωματικών οι οποίοι δρουν οργανωμένα, διώκονται οι δημοκρατικοί στρατιωτικοί που παλεύουν να διατηρήσουν το αξιόμαχο των μονάδων. Υπό το βάρος των συνεχών ταραχών στις ένοπλες μονάδες, παραιτείται ο Κανελλόπουλος και ο Τσουδερός με τον βασιλιά κρίνουν ότι πρέπει να μεταβούν στο Κάιρο. Οι παραιτηθέντες φιλομοναρχικοί απομονώνονται στο στρατόπεδο συγκέντρωσης Μερτζ Αγιούμ αφού αρνούνται να επανέλθουν στην υπηρεσία τους.⁷³

Την άφιξη των Τσουδερού και Γεωργίου Β' στο Κάιρο την 14^η Μαρτίου 1943,⁷⁴ ακολούθησε ανασχηματισμός με την είσοδο των Καραπαναγιώτη, Ρούσου, Σοφούλη, Βενιζέλου. Ο ναύαρχος Σακελλαρίου αντικαταστάθηκε από τον βενιζελικό Αλεξανδρή και στις διοικήσεις τοποθετήθηκαν προσωρινά Βρετανοί ταξίαρχοι.⁷⁵ Μετά την εξοντωτική πορεία προς το

⁷⁰ Ο.π. σελ. 136

⁷¹ Papastratis, ό.π. σελ. 77

⁷² Αθανασιάδης, ό.π., σελ. 164 - 165

⁷³ Papastratis, ό.π. σελ. 84

⁷⁴ Η υποδοχή του στρατεύματος στο Γεώργιο Β' για μια ακόμα φορά και κυρίως τώρα δεν ήταν καθόλου θερμή: «Την άλλη μέρα μας ειδοποίησαν ότι θα έρθει ο βασιλιάς, συγκεντρωθήκαμε όλη η ταξιαρχία σε μια ομαλή πλαγιά της κοιλάδας σε σχήμα Π 6 χιλ. στρατός και περιμέναμε. Καμιά φορά έφτασε ο Γεώργιος συνοδευόμενος από Άγγλους αστυνομικούς, δεν είχε εμπιστοσύνη στους Έλληνες. Χλωμός όπως ήταν, φορώντας έναν άσπρο επενδύτη, προχώρησε λίγα βήματα, του ανέφερε ο ταξίαρχος Μπουρδάρας και ο συνταγματάρχης Χατζησταυρός ζητωκραύγασε: - Ζήτω το Έθνος. Μια μυριάστομη κραυγή απ' όλη την ταξιαρχία αντιτάλλησε στις πλαγιές του Λιβάνου. Μετά φωνάζει: - Ζήτω ο βασιλεύς. Απόλυτη ησυχία επικράτησε Δεν ακούστηκε ούτε μια φωνή. Μερικοί αξιωματικοί πήγαν να ανοίξουν το στόμα τους, μα κι αυτοί σταμάτησαν για να μη ρεζίλευτούν.» Βοϊκλής, ό.π. σελ. 387

⁷⁵ Αθανασιάδης, ό.π. σελ. 177. Νεφελούδης, ό.π. σελ. 179. Την ίδια περίοδο σε εμπιστευτική αναφορά του Πρίγκηπα Πέτρου, αξιωματικού του Ι. Λόχου, προς τους ανώτατους διοικητές των συμμαχικών δυνάμεων και τον Γεώργιο Β', θεωρείται ότι ο ΕΑΣ και η ΑΣΟ είναι σε στενή επαφή με το ΕΑΜ και εξετάζονται τα σενάρια, το

Λίβανο δια μέσου της ερήμου της Ράκκα εν μέσω θέρους, γυμνάσια στα οποία έχει σταλεί ο στρατός προκειμένου να καμφθεί το ηθικό και να ηρεμήσουν τα πνεύματα⁷⁶, νέες κρίσεις εκδηλώνονται στο στρατό και το ναυτικό τον Ιούλιο. Συγκεκριμένα, εκδηλώνονται ταραχές με αφορμή το φόνο ενός δημοκρατικού στρατιώτη κατά την μεταφορά του σε αγγλικές φυλακές για έκτιση ποινής,⁷⁷ για την καταστολή των οποίων στο στρατό επεμβαίνουν οι Βρετανοί και αποπλίζουν τη II ταξιαρχία, ενώ στο Ναυτικό λαμβάνει χώρα επέμβαση και εκκαθάριση με μετατάξεις και τους πρώτους δημοκρατικούς σταλθέντες σε αγγλικά στρατόπεδα υπό τις προτροπές και του Βενιζέλου⁷⁸. Είναι άλλωστε γνωστή η ύπαρξη και δράση της ΑΣΟ και διατάσσεται η σύλληψη τυχόν μελών της καθώς το βουλευέσθαι στο στρατό έχει επικρατήσει η άποψη ότι είναι ασυμβίβαστο.⁷⁹ Σύμφωνα με το Λήπερ οι νέες ταραχές οφείλονται στο γεγονός ότι δεν απομακρύνθηκαν τα ένοχα στοιχεία εντός του στρατεύματος μετά την πρώτη κρίση.⁸⁰ Τον αποπλισμό των μονάδων της II Ταξιαρχίας ακολουθεί εκκαθάριση σε τέτοια έκταση ώστε προκαλείται διάλυση και δημιουργία νέας μονάδας, υπό εντελώς άλλο πλαίσιο και όχι για πολεμικούς σκοπούς.⁸¹ Στα τέλη Αυγούστου του 1943 απομακρυνθέντες αξιωματικοί και οπλίτες συγκροτούν το 8ο τάγμα πεζικού που στρατοπεδεύει στο Τομπρούκ και στη συνέχεια στην Τρίπολη της Λιβύης με καθήκοντα φρούρησης αιχμαλώτων κυρίως.⁸²

Οι αντιθέσεις εντάθηκαν και το ηθικό του στρατεύματος ήταν αρκετά κλονισμένο την περίοδο αυτή. Τα γυμνάσια, ο αποπλισμός και οι βρετανικές επεμβάσεις μέσω του Γενικού Στρατηγείου στα τεκταινόμενα, που παρέπεμπαν στις αποικιακές τους τακτικές, είχαν δημιουργήσει δυσπιστία στο δημοκρατικό στρατόπεδο.⁸³ Επιπλέον, η ζωή του στρατοπέδου,

στράτευμα να επηρεάζουν είτε οι Σοβιετικοί, είτε ο εχθρός, είτε σύμφωνα με «ανεύθυνες φήμες» η συνήθης τακτική των Βρετανών «διαίρει και βασίλευε». Πρίγκηπας Πέτρος, επιστολή 18-03-1943, Α.τ.Β.Α., 1642, φ. 144^α, ΓΑΚ.

⁷⁶ Σακελλαρόπουλος, ό.π. Σελ. 320

⁷⁷ Σακελλαρόπουλος, ό.π. σελ. 321, Αναλυτικά στις συνθήκες της δολοφονίας του στρατιώτη Π.Παπαστεργίου αναφέρεται η από 29-06-1964 Έκθεση του Ι.Πυππίδη, λοχαγού της Στρατιωτικής Δικαιοσύνης και υπηρετούντος ως Βας. Επίτροπου στην II Ταξιαρχία, συντεταγμένη βάσει στοιχείων έκθεσης του ιδίου από 06-07-1943 προς την Π.Ε.Ε.Α., Αρχαιοτάξιο, ό.π. σελ. 98-102.

⁷⁸ Αθανασιάδης, ό.π. σελ. 185, 198. Ο Βενιζέλος ζητά με έγγραφό του προς τον Τσουδερό την απομάκρυνση των οργανωμένων αντιφασιστών, στρατιωτικών, ναυτεργατών, αλλά και πολιτών προκειμένου να καθαρθεί ο στρατός και το ναυτικό. Έγγραφο 203/2999/24-07-1943 Βενιζέλος προς Τσουδερό, ΓΑΚ, Αρχείο Τσουδερού, Ε'9.

⁷⁹ Νεφελούδης, ό.π. σελ. 164

⁸⁰ Papastratis, ό.π. σελ. 85

⁸¹ Ράππας Λάμπης, Ιστορική εισαγωγή, στο "Το όγδοο τάγμα", Λ. Ράππας, Β. Χατζηαγγελής, Εκδ. Ράππα, Αθήνα, 1994, σελ. 61

⁸² Αναλυτικά για τη συγκρότηση και τη δράση του 8ου τάγματος πεζικού βλ. Βαγγέλης Χατζηαγγελής, Σελίδες ημερολογίου στο "Το όγδοο τάγμα", Λ. Ράππας, Β. Χατζηαγγελής, Εκδ. Ράππα, Αθήνα, 1994, σελ. 142 επ.

⁸³ Χαρακτηριστικό περιστατικό με αυταρχικό λοχαγό που ξυλοφόρτωσε νεαρούς οπλίτες διηγείται ο Δ. Καραμηνάς, ενώ αφού οπλίτες προέβησαν στη σύλληψη του ενόχου και αφού τον παρέδωσαν στο διοικητή,

η απραξία από το θέατρο των επιχειρήσεων όσον αφορά το στρατό ξηράς, την ώρα που το ναυτικό και η αεροπορία επιχειρούσαν κατά του Άξονα, και οι συνθήκες στα στρατόπεδα προσφύγων όπου για πολλούς διέμεναν οι οικογένειές τους ή οι συγχωριανοί τους, είχαν αρνητικές συνέπειες στο ηθικό των στρατευμένων.⁸⁴

ακολούθησε το εξής γεγονός: «Δύο μέρες μετά από αυτό το επεισόδιο έφτασαν στο στρατόπεδό μας απ' το Κάιρο τρεις συνταγματάρχες του γενικού επιτελείου. Η παρουσία τους μας αναστατώνει, μα χαλυβδώνει την απόφασή μας να μην υπογράψουμε στη βία και στην αυθαιρεσία. Δίνουν διαταγή στο νεοφερμένο διοικητή του λόχου, το λοχαγό Λουκίδη, να συγκεντρωθούμε. Όπως είμαστε παραταγμένοι, άρχισε να μας ρωτά ο συνταγματάρχης Γρανίτσας, περνώντας από μπροστά μας. Η ερώτησή του ήταν στο ίδιο πάντα συκοφαντικό πνεύμα: - Γιατί παιδί μου δεν θέλεις να πολεμήσεις;[...] Έφυγαν κι εμείς περιμέναμε τι απόφαση θα έπαιρναν. Την άλλη μέρα μας συγκεντρώνει ο διοικητής μας ο Λουκίδης, που όπως μάθαμε υπήρξε υπασπιστής του Κονδύλη και επικεφαλής της φρουράς στη Βουλή όταν συνέβησαν τα επεισόδια με τον τραυματισμό του στρατηγού Παναγιωτάκου το 1935. Είχαμε να κάνουμε δηλαδή με ένα αδίστακτο εκτελεστή διαταγών. Όπως είμαστε συγκεντρωμένοι λοιπόν, πήρε ένα αυταρχικό ύφος και μας είπε: - Όσοι ακούσουν τα ονόματά τους να ετοιμαστούν, χωρίς καμία αντίρρηση για αναχώρηση. Παίρνουν μετάθεση». Βοϊκλής, ό.π. σελ. 390-392 (σ.σ. Ακόμα ένα περιστατικό όπου τα γεγονότα του 1935 επανεμφανίζονται).

⁸⁴ Κατσιώστας, ό.π. σελ. 236, 239. Διαβιών στο προσφυγικό στρατόπεδο στο Χαλέπι της Συρίας, ο Κ. Δεμερτζής με την οικογένειά του, διηγείται χαρακτηριστικά: «Το στρατοπεδο ήταν γαλλικοί στρατώνες πάνω σε ύψωμα [...] Τα φαγητά ήταν καθαρά. Τα μαγειρεία τα είχαν οι δικοί μας.[...] Για να βγεις έξω όταν σε ζητούσαν, θα έπρεπε να πάρεις άδεια από την αγγλική υπηρεσία. Και ήταν πολλοί στρατιώτες που έρχονταν να μας δουν, διότι ήθελαν να μάθουν νέα για τους δικούς τους και τη Σάμο.[...] Έτσι περνούσαν οι μέρες και μια μέρα με ειδοποίησαν πως κάποιος στρατιώτης με ζητούσε. Πήρα από τους εγγλέζους άδεια και βγήκα έξω. Ήταν ένας στρατιώτης σύντροφος από το χωριό μας, ο Μανόλης ο Ταλαίπωρος ή Ντελής. Καθίσαμε και του είπα όλα τα γεγονότα του χωριού μας, καθώς και του νησιού μας και εκείνος μου είπε πως ο στρατός της Μέσης Ανατολής το 80% ήταν με τον ΕΛΑΣ, το ίδιο και στην αεροπορία και στο ναυτικό[...] Αλληλεγγύη ο στρατός με τους πρόσφυγες είχε μεγάλη». Βοϊκλής, ό.π. σελ. 416-418

Οι συζητήσεις για εθνική ενότητα και ο σχηματισμός της ΠΕΕΑ

Μετά και την άφιξη των αντιπροσώπων του ΕΑΜ στο Κάιρο τον Αύγουστο του 1943, με το ΕΑΜ – ΕΛΑΣ να έχει ενδυναμωθεί στην Ελλάδα, και να ελέγχει ολόκληρες περιοχές, αρχίζουν οι πρώτες εντατικές προσπάθειες για να επικρατήσει το σύνθημα για αντιπροσωπευτική κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας. Οι κωλυσιεργίες και οι σκόπιμες καθυστερήσεις όμως με διάφορες προφάσεις, κυρίως τις συγκρούσεις μεταξύ των ανταρτικών οργανώσεων στην Ελλάδα, και οι παράλληλες εκκαθαρίσεις στο στράτευμα συνεχίστηκαν, υπό τις οδηγίες και της ελληνικής κυβέρνησης.⁸⁵ Οι κατευθύνσεις της βρετανικής πολιτικής εκείνο το διάστημα στα τέλη του 1943 όπως τις περιγράφει ο Ήντεν είναι να υπονομευτεί το ΕΑΜ – ΕΛΑΣ που κυριαρχεί στην Ελλάδα, να επιδιωχθεί ο βασιλιάς να προβεί σε μια δημόσια δήλωση ότι θα επιστρέψει μόνο μετά από δημοψήφισμα για το πολιτειακό και εντωμεταξύ θα διορίσει τον Αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό αντιβασιλέα.⁸⁶ Μπροστά στην επίμονη άρνηση του Γεωργίου Β' να δεσμευτεί για κάτι τέτοιο, το μόνο που κατάφεραν ήταν μια χλιαρή δημόσια δήλωσή του στις 8 Νοεμβρίου ότι κατά την απελευθέρωση θα εξετάσει ξανά υπό τις τότε παρούσες συνθήκες την επάνοδό του σε συμφωνία με την Ελληνική Κυβέρνηση.⁸⁷

Όπως παραπάνω αναφέρθηκε, στα τέλη του 1943 στο ΕΑΜ είχε εμφανιστεί η σκέψη για προσωρινή κυβέρνηση στην ελεύθερη Ελλάδα, καθώς η επικράτηση του ΕΛΑΣ στην ύπαιθρο είχε στην ουσία δημιουργήσει ένα κράτος εντός της κατεχόμενης επικράτειας όπως ομολογούσαν και οι ίδιοι οι βρετανοί σύνδεσμοι⁸⁸. Αρχικά, απευθύνθηκαν στον Γ. Παπανδρέου ώστε να αναλάβει επικεφαλής της κυβερνητικής επιτροπής, ωστόσο ο ίδιος αρνήθηκε κατηγορηματικά να εμπλακεί με εγχείρημα στο οποίο εμπλεκόταν το ΚΚΕ⁸⁹. Αντίθετα, ο Γ. Παπανδρέου απέστειλε σχετική έκθεση στην εξόριστη κυβέρνηση και στο

⁸⁵ Με έγγραφά του ο Τσουδερός ζητούσε μετά το καλοκαίρι 1943 από τον Λήπερ την απομάκρυνση συγκεκριμένων προσώπων από τη Μ. Ανατολή για λόγους στρατιωτικής ασφάλειας. Ανάμεσα στον κατάλογο των ονομάτων βλέπουμε αξιωματικούς όπως τον Ε. Μπακιρτζή, Ι. Καλλέργη, Γ. Χατζησταυρή, Μ. Κλαδάκη, Ι. Χιωτάκη, ναυτεργάτες όπως τον Ν. Καραγιάννη, ακόμα και ιερείς κ.ά. Σημείωμα Τσουδερός προς Λήπερ 26-07-1943, Εμπιστευτικό σημείωμα Τσουδερός προς Λήπερ 03-10-1943, Κατάλογος μελών του ΕΑΣ, 21-12-1943, ΓΑΚ, Αρχείο Τσουδερού, Ε'9

⁸⁶ Papastratis, Ό.π. σελ. 146 – 149. Στις 21-09-1943 ο ανταποκριτής των Times στο Κάιρο, μεταφέρει σχετικά με την τακτική του βασιλιά, ότι «ενώ το ζήτημα της επιστροφής του, έχει τεθεί υπόψιν του προσωπικά και με σαφήνεια, ο Γεώργιος Β' πριν προλάβει να απαντήσει αρρώστησε και επί του παρόντος αναρρώνει εκτός Καΐρου». Δημοσίευμα THE TIMES 21-09-1943, Α.τ.Β.Α., φ.157 άρθρα - αποκόμματα εφημερίδων, ΓΑΚ.

⁸⁷ Ό.π. σελ. 151

⁸⁸ Mazower, ό.π. σελ. 293

⁸⁹ Ό.π. σελ. 320

Λονδίνο ώστε να ενημερώσει για τις κινήσεις του ΕΑΜ και να παρουσιάσει τις προτάσεις του όσον αφορά την αποτροπή της κατάληψης της εξουσίας από το ΕΑΜ, και τον ρόλο που κατ' αυτόν επιβαλλόταν να παίζουν οι σύμμαχοι Βρετανοί. Η έκθεση αυτή ενθουσίασε τους παραλήπτες και μαζί με ακόμα μια που είχαν λάβει τον προηγούμενο Αύγουστο αποτέλεσαν για αυτούς την πολιτική παρακαταθήκη του Παπανδρέου για το επόμενο διάστημα⁹⁰. Το ΕΑΜ ήρθε σε επαφή και με τον Τσουδερό προκειμένου να προωθήσει μια κυβέρνηση εθνικής ενότητας και να καλέσει σε διαπραγματεύσεις.

Ο Τσουδερός ήδη όμως είχε δική του στρατηγική σχετικά με μια τέτοια σκέψη, και απέκρουσε τις προτάσεις επικαλούμενος τις έριδες μεταξύ των αντιστασιακών οργανώσεων.⁹¹ Ανησυχούσε ήδη για τη θέση του, και ήταν πεπεισμένος ότι οι Βρετανοί, οι οποίοι αποτελούσαν και το μοναδικό του εχέγγυο, επιθυμούσαν τον ανασχηματισμό της κυβέρνησής του και τη συμμετοχή του ΕΑΜ. Μπροστά σε αυτή την πεποίθησή του, όπως ενημέρωσε τον Γεώργιο Β', εκείνος προτιμούσε να έρθει σε συμφωνία για κυβέρνηση με τους πολιτικούς και τις νομιμόφρονες οργανώσεις και μετά να καλέσει το ΕΑΜ και τους σοσιαλιστές να προσχωρήσουν με τους δικούς του όρους. Παραπονείτο μάλιστα ότι οι Βρετανοί δεν του το επιτρέπουν και επιθυμούν να έρθει πρώτα το ΕΑΜ ή όλοι ταυτοχρόνως για διαβουλεύσεις.⁹² Πράγματι, οι Βρετανοί ως πιο ρεαλιστές αντιλαμβάνονται ότι όλες οι πολιτικές δυνάμεις επιθυμούσαν ξεκάθαρη θέση στο πολιτειακό για να συμπράξουν, και ότι το ΕΑΜ έχει απήχηση και μπορεί αν δεν συμμετέχει σε κυβέρνηση εθνικής ενότητας να δημιουργήσει δική του.⁹³ Παρόλαυτά επιθυμούσαν αυτή η συμμετοχή να είναι η μικρότερη δυνατή, και οι μόνοι στους οποίους μπορούσαν να στραφούν για να επιτύχουν μια διευρυμένη κυβέρνηση ήταν οι παλαιοί πολιτικοί αρχηγοί, μια και λόγω του πολέμου και της προηγηθείσας δικτατορίας η πολιτική ζωή της χώρας είχε σταματήσει στο έτος 1936.⁹⁴ Οι διαφωνίες όμως ανάμεσα στην πολιτική ηγεσία του ΕΑΜ και τους λοιπούς πολιτικούς αρχηγούς, όπως διεμήνυε ο Αρχ. Δαμασκηνός από την Αθήνα δεν είχε καταστεί δυνατόν να υπερκεραστούν μέχρι την άνοιξη του 1944. Στις προτάσεις τις οποίες αποδέχονται οι πολιτικές δυνάμεις ο ιεράρχης περιλαμβάνει την έκδοση Συνταγματικής Πράξης για τον ορισμό του ίδιου επικεφαλής της πολιτικής ζωής της χώρας μέχρι την απελευθέρωση της χώρας και την ελεύθερη έκφραση του λαού για το πολιτειακό με δημοψήφισμα.

⁹⁰ Διβάνη, ό.π., σελ. 134

⁹¹ Ο.π., σελ. 134

⁹² Τσουδερός, *Τηλεγράφημα προς τον βασιλιά* 25-02-1944, ΓΑΚ, Αρχείο Τσουδερού, Ε' 9

⁹³ Διβάνη, ό.π. σελ. 137 – 138

⁹⁴ Papastratis, ό.π. σελ. 161

Μεταπολεμικά, θα μπορούσε να αντικατασταθεί ο Δαμασκηνός από το Σοφούλη ως πρωθυπουργό. Ο Τσουδερός ήταν έτοιμος να στηρίξει την πολιτική αυτή, με την προϋπόθεση να μπορέσει να συνεννοηθεί με τις λοιπές πολιτικές δυνάμεις πριν το κάλεσμα της Αριστεράς σε ένα τέτοιο εγχείρημα.⁹⁵

Η κωλυσιεργία όμως έχει το κόστος της καθώς πράγματι ο φόβος επιβεβαιώνεται και στις 13 Μαρτίου ο Τσουδερός ανήσυχος ανακοινώνει στον Γεώργιο Β' τις πληροφορίες για το σχηματισμό της Πολιτικής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης (ΠΕΕΑ), με απόρρητο μήνυμα, με τη συμμετοχή των Μπακιρτζή, Μάντακα, Σιάντου, Τσιριμώκου, Γαβριηλίδη, η οποία ανέμενε να του ζητήσει συνεργασία.⁹⁶ Δύο ημέρες μετά επιβεβαιώνεται η σύσταση της ΠΕΕΑ και ο Τσουδερός μεταφέρει στον βασιλιά τις βασικές της αρχές όπως διατυπώνονται σε προκήρυξή της, εφιστώντας του την προσοχή: «παρακαλώ την Υ.Μ. όπως υπέρ ποτέ άλλοτε εξετάσει την ανάγκη να μη διακοπή η συνεννοήσις ημών μετά του πολιτικού κόσμου Αθηνών, συνεννόησις την οποία θα διευκολύνη η μετ' ευρήτητος εξέτασις των προτάσεων Δαμασκηνού. Άλλως αποξένωσίς μας από συνεργασίαν με πολιτικόν κόσμον ενισχύει πιθανότητα επικρατήσεως Κυβερνητικής Επιτροπής...»⁹⁷. Ο Λήπερ καθησύχασε τον Τσουδερό ότι θα υπήρχε μεσολάβηση του Τσώρτσιλ προσωπικά στον βασιλιά ώστε να αποδεχθεί να διορίσει στην αντιβασιλεία τον Δαμασκηνό για να μην προκαλέσει χάος στην Ελλάδα, ωστόσο ο ίδιος ο Τσώρτσιλ αλλά και ο Ήντεν θεώρησαν ότι ο βασιλιάς δεν έπρεπε να πιεστεί να υπογράψει μια τέτοια Συνταγματική Πράξη.

Η ΠΕΕΑ προλαβαίνει τις εξελίξεις με κρυπτογραφημένο μήνυμά της προς τον Τσουδερό την 16^η Μαρτίου, με το οποίο του ανακοινώνει επισήμως την ίδρυση της και τους σκοπούς της μεταξύ των οποίων η «συγκρότηση σταθεράς κυβερνήσεως γενικού εθνικού συνασπισμού» «διερμηνεύοντας τον πόθο του ελληνικού λαού και των ενόπλων δυνάμεων» καλώντας τον να ανταποκριθεί⁹⁸. Ο Τσουδερός ενημερώνει ότι προτίθεται να απαντήσει ότι είναι πάγια υπέρ της συγκρότησης γενικής εθνικής κυβέρνησης με έδρα το Κάιρο και ότι θα συνεχίσει τις προσπάθειές του συνομιλώντας με πολιτικούς και οργανώσεις. Ταυτόχρονα προκρίνει να καλέσει άμεσα πολιτικούς από την Ελλάδα προκειμένου να σχηματιστεί κοινό μέτωπο και

⁹⁵ Ο.π. σελ. 162-163

⁹⁶ Στις 10 Μαρτίου 1944 συγκροτήθηκε η ΠΕΕΑ με Πρόεδρο και Γραμματέα Εξωτερικών τον Μπακιρτζή, Γραμματέα Στρατιωτικών τον Μάντακα, Γραμματέα Εσωτερικών, Επισιτισμού και Κοινωνικής Πρόνοιας τον Σιάντο, Γραμματέα Δικαιοσύνης, Παιδείας και Οικονομικών τον Τσιριμώκο, και Γραμματέα Γεωργίας, Εργασίας και Εθν. Οικονομίας τον Γαβριηλίδη. Μάλιστα, τις επόμενες ημέρες προκηρύσσει μυστικές εκλογές για την ανάδειξη Εθνικού Συμβουλίου, με τη συμμετοχή γυναικών. Σπηλιωτοπούλου Μ. - Παπαστράτης Π. Χρονολόγιο γεγονότων 1940-1944, Τόμος Β, Αθήνα, 2004, σελ. 129, 134.

⁹⁷ Τσουδερός, *Τηλεγράφημα προς τον βασιλιά* 15-03-1944, ΓΑΚ, Αρχείο Τσουδερού, Ε' 9

⁹⁸ ΠΕΕΑ, *Τηλεγράφημα προς τον πρωθυπουργό* 16-03-1944, ΓΑΚ, Αρχείο Τσουδερού, Ε' 9

μετά να αναλάβουν τις συνομιλίες με την ΠΕΕΑ οι ευρισκόμενοι στην Αθήνα⁹⁹, ενώ ο βασιλιάς συνιστά να μην δεσμευθούν πριν μελετήσουν την κατάσταση.¹⁰⁰ Το Φ.Ο. προτρέπει τον Τσουδερό να καλέσει τους αστούς πολιτικούς και αντιπροσώπους του ΕΑΜ για συνομιλίες χωρίς να αναγνωρίσει την Επιτροπή, όμως καθυστερεί καθώς ήδη ο Τσουδερός έχει απαντήσει στην ΠΕΕΑ τα παραπάνω και έχει ενημερώσει το Σοφούλη για τα νέα δεδομένα και την ανάγκη να συγκληθούν οι πολιτικοί αρχηγοί για συνομιλίες στη Μ. Α. ώστε να σχηματίσουν κυβέρνηση με έδρα το Κάιρο, ενώ η αντίσταση στην Ελλάδα θα συνεχίζεται επ' ονόματι αυτής της νέας κυβέρνησης και με στρατιωτικό αρχηγό γενικής αποδοχής. Την πρόσκληση αυτή αποδέχθηκαν οι Γ. Παπανδρέου, Π. Ράλλης, και Α.Αλεξανδρής ενώ ο Τσουδερός βρισκόταν σε δύσκολη θέση, υπό αντίρροπες πιέσεις σχετικά με τις επόμενες κινήσεις του και υπό το βάρος της επίμονης στάσης του Γεωργίου Β' ξεκάθαρα να μην δέχεται τις συστάσεις όλων περί πολιτειακού και αντιβασιλείας. Η στάση αυτή οδήγησε τον Λήπερ να διατυπώσει την άποψη ότι «ο βασιλιάς δεν ήταν σοφός και πως δύσκολα θα κατάφερνε να γυρίσει και να παραμείνει στο αξίωμά του στην Ελλάδα».¹⁰¹

⁹⁹ Τσουδερός, *Τηλεγράφημα προς τον βασιλιά* 16-03-1944, ΓΑΚ, Αρχείο Τσουδερού, Ε' 9

¹⁰⁰ Αθανασιάδης, ό.π. σελ. 252

¹⁰¹ Προσέφυγε μάλιστα και στον φιλικά διακείμενο στρατάρχη Σμάτς στον οποίο εξέφρασε τη δυσαρέσκειά του για την βρετανική επιμονή να εμπλακούν με αυτό το θέμα βλ. Διβάνη ό.π. σελ. 139, Papastratis, ό.π. σελ. 164 - 165

Το κίνημα του Απριλίου 1944 και οι τριγμοί της εξόριστης κυβέρνησης

Όλα τα παραπάνω γεγονότα δεν κυκλοφόρησαν στη Μ. Ανατολή, ο Τσουδερός δεν έκανε καμία σχετική ανακοίνωση, και μόλις στις 24 Μαρτίου, Παρασκευή, εκδόθηκε σχετική ανακοίνωση της Κυβέρνησης από το Υπουργείο Τύπου προκειμένου να διανεμηθεί την Κυριακή στους δημοσιογράφους και να δημοσιευθεί Δευτέρα πρωί.¹⁰² Όμως η είδηση της ίδρυσης της ΠΕΕΑ δεν ήταν δυνατό να μην μαθευτεί.¹⁰³ Και ο περισσότερος κόσμος της παροικίας και του στρατεύματος την έμαθε εξ αφορμής των εορτασμών για την εθνική εορτή της 25^{ης} Μαρτίου. Στις ένοπλες δυνάμεις μοιράστηκαν προκηρύξεις, και κυκλοφόρησαν φύλλα των εφημερίδων που έβγαζαν οι αντιφασιστικές οργανώσεις. Η ΑΟΝ κυκλοφόρησε το Μάρτιο ένα φύλλο για την εθνική εορτή και ακόμα ένα με το οποίο χαιρέτιζε την ΠΕΕΑ και στηλίτευε τους χειρισμούς Τσουδερού.¹⁰⁴ Στις επίσημες εκδηλώσεις της παροικίας και στις εκδηλώσεις του ΕΑΣ το νέο ανακοινώθηκε παρά την προσπάθεια να αποσιωπηθεί το γεγονός και η υποδοχή του από τον κόσμο, πολίτες αλλά και στρατιωτικούς, ήταν ενθουσιώδης. Ο Τσουδερός που παραστάθηκε στην εορταστική εκδήλωση στην Αλεξάνδρεια αποχώρησε κακήν κακώς χωρίς να τελειώσει τον πανηγυρικό που εκφωνούσε ανάμεσα σε αποδοκιμασίες και συνθήματα υπέρ του ΕΛΑΣ. Ο ΕΑΣ, οι προσφυγικές οργανώσεις, τα σωματεία, οι αντιφασιστικές οργανώσεις στις ένοπλες δυνάμεις, μετά από συνδιάσκεψη της ΑΣΟ αποφάσισαν να διατρανώσουν την υποστήριξή τους στην ΠΕΕΑ και στην εθνική ενότητα¹⁰⁵, οπότε ξεκίνησαν να υπογράφουν και να αποστέλλουν υπομνήματα καλώντας σε αποδοχή της πρότασης της ΠΕΕΑ για συγκρότηση μιας κυβέρνησης εθνικής ενότητας.¹⁰⁶ Ο Τσουδερός πλέον αδυνατώντας να αγνοήσει τα γεγονότα προέβη δύο ημέρες αργότερα σε δημόσια δήλωση με την οποία τόνιζε ότι εργάζεται προς την κατεύθυνση της εθνικής ενότητας η οποία δεν πρέπει να γίνει επί τη βάσει της συνεννόησης με μια μόνο οργάνωση, υπονοώντας

¹⁰² Σεφέρης, ό.π. σελ. 161

¹⁰³ Νεφελούδης, ό.π. σελ. 16

¹⁰⁴ Ελευθερία, φ. 34, 35, Μάρτιος 1944, ΑΣΚΙ

¹⁰⁵ Νεφελούδης, ό.π. σελ. 26. «Προς το τέλος Μαρτίου του 1944, γίνεται μια συνάντηση αξιωματικών. Αρκετοί απ' αυτούς, δεν είχαν οργανικό δεσμό με την ΑΣΟ ή με άλλη οργάνωση. Λίγοι ήταν μέλη της ΑΣΟ και οι υπόλοιποι ανήκαν σε αντιφασιστικές ή σοσιαλιστικές οργανώσεις, όπως πχ στην ΕΑΣΔΟ. Στην ομάδα αυτή προσκαλούμαι και εγώ, ήμουν αμέλιστα ο αρχαιότερός της. Ο αρχηγός της ΕΑΣΔΟ που ήταν στην ομάδα, λέγει με μέσες-άκρες περί τίνος πρόκειται, αλλά σε λίγο έρχεται ο Σαλάς, αποτελείται στην ομάδα των αξιωματικών και λέγει: -Κύριοι στα βουνά της Ελλάδας σχηματίστηκε μια Προσωρινή Κυβερνητική Επιτροπή η οποία ζητά από την κυβέρνηση του εξωτερικού να επιδιώξουν από κοινού κυβέρνηση εθνικής ενότητας και η οποία θα συντονίζει τον μέσα και έξω από την Ελλάδα πολεμικό αγώνα....». Επιστολή του Γ. Τζανετάκη προς Θ. Αρώνη 20-12-1979, Αρώνης, ό.π. σελ. 785

¹⁰⁶ Για λεπτομερή αναφορά στα περιστατικά λ. Αθανασιάδης, ό.π. σελ. 254 - 259

σαφώς το ΕΑΜ¹⁰⁷. Η στάση του αυτή δεν ικανοποίησε την κοινή γνώμη της Μ. Ανατολής και συνεχίστηκε ο αναβρασμός. Ο πρέσβης Αγκίδης ακολουθώντας τους φόβους που είχε εκφράσει λίγες ημέρες πριν την εθνική εορτή ο επικεφαλής των αξιωματικών συνδέσμων, Νέσμπιτ, για ταραχές στο στράτευμα, προειδοποίησε το Φ.Ο. για κίνδυνο αναταραχών στις ένοπλες δυνάμεις και ζήτησε την πλήρη υποστήριξη των βρετανικών αρχών και αποστολή των ελληνικών δυνάμεων στο μέτωπο της Ιταλίας προς αποφυγή εκδηλώσεων.¹⁰⁸

Με την αρχή να γίνεται στα στρατόπεδα του Κασασίν και του Καμπρίτ, σε όλες τις μονάδες ειρηνικά ξεκίνησαν να συλλέγονται υπογραφές σε υπομήματα που καλούσαν την κυβέρνηση να ανταποκριθεί στο κάλεσμα της ΠΕΕΑ για συγκρότηση νέας κυβέρνησης εθνικής ενότητας¹⁰⁹. Είναι δε αξιοσημείωτο ότι αποδεδειγμένα οι παραπάνω εκδηλώσεις και πρωτοβουλίες δεν εκπορεύτηκαν από την ίδια την ΠΕΕΑ ή το ΕΑΜ, αλλά αποτέλεσαν πρωτοβουλία της ΑΣΟ και έγιναν δεκτές με θερμότητα από τα στράτευμα και την παροικία. Μάλιστα συζητήθηκε η άποψη να μην εκδηλωθεί στην παρούσα φάση κάποιο κύμα ενεργειών, ώστε να μην διακινδυνευθεί η συμμετοχή των μονάδων σε πολεμικές επιχειρήσεις και να μπορέσει ο στρατός να επιστρέψει στην Ελλάδα ώστε εκεί να αποτρέψει την επιβολή μιας μοναρχικής δικτατορίας. Ωστόσο η ιδέα αυτή δεν επικράτησε.¹¹⁰

Παράλληλα, συστήθηκε Επιτροπή Εθνικής Ενότητας με 13 μέλη από αξιωματικούς των ενόπλων δυνάμεων, πλην του ναυτικού, και συνέταξε υπόμνημα προς την ελληνική κυβέρνηση, τις πρεσβείες ΗΠΑ, Μ. Βρετανίας, Σοβιετικής Ένωσης και την Γαλλική Εθνική Επιτροπή απελευθέρωσης, αλλά και τον Βενιζέλο, με περιεχόμενο υπέρ της ΠΕΕΑ, το οποίο καλούσε τη βασιλική κυβέρνηση του Καΐρου να συντελέσει το ταχύτερο στο σχηματισμό αντιπροσωπευτικής κυβέρνησης με βάση την ΠΕΕΑ.¹¹¹ Η επιτροπή απαρτιζόταν από μέλη

¹⁰⁷ Νεφελούδης, ό.π. σελ. 17

¹⁰⁸ Σημείωμα Φ. Μπόμοντ-Νέσμπιτ προς Ελληνικό Γενικό Επιτελείο, 09-03-1944, ΓΑΚ, Αρχείο Τσουδερού, Ε' 9. Κατσικώστας, ό.π. σελ. 336, Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης, ό.π., σελ. 158

¹⁰⁹ Ό.π., σελ. 23

¹¹⁰ Papastratis, ό.π., σελ. 165. Ο Γ. Αθανασιάδης γράφει σχετικά: «Ρώτησα τον Σαλά αν είχαμε καμιά σύνδεση με την εθνική αντίσταση της πατρίδας, και γιατί δεν ζητήσαμε τη γνώμη τους για τη στάση μας, δηλαδή αν έπρεπε να εκδηλωθούμε και πως θα έπρεπε να συντονίσουμε την εκδήλωσή μας αυτή». Και ο Σαλάς απάντησε: «Διαρκή σύνδεση δεν είχαμε. Μα όταν ήρθαν στη Μ. Ανατολή οι αντιπρόσωποι του ΕΑΜ, πέρσι τον Αύγουστο 1943, ρώτησα τον Πέτρο Ρούσο το τι θα πρέπει να κάνουμε αν θα σχηματιστεί κυβέρνηση ή κυβερνητική επιτροπή από την Εθνική Αντίσταση. Μου είπε ότι θα έπρεπε να εκδηλωθούμε». Αθανασιάδης, ό.π. σελ. 210. Στην ενημέρωση των δημοσιογράφων την 9^η Απριλίου 1944 οι Βρετανοί δηλώνουν ότι «η αριστερή καθοδήγηση στη Μ. Ανατολή δεν έχει επαφή με την Ελλάδα. Σεφέρης, ό.π. σελ. 187

¹¹¹ Βλ. Αθανασιάδης, ό.π. σελ. 265, Επιτροπή Εθνικής Ενότητας, υπόμνημα 30-03-1944, ΓΑΚ, Αρχείο Τσουδερού, Ε' 9

της ΑΣΟ αλλά και της ΕΑΣΔΟ, της βενιζελοδημοκρατικών πεποιθήσεων στρατιωτικής οργάνωσης.¹¹² Είχε επίσης συνταχθεί και σχετικό ενημερωτικό τηλεγράφημα προς την ΠΕΕΑ, το οποίο ουδέποτε εστάλη.¹¹³ Το υπόμνημα επιδόθηκε στον Τσουδερό δια ζώσης την 31^η Μαρτίου και η Επιτροπή διαβεβαιώθηκε ότι και αυτός προς τον σκοπό της εθνικής ενότητας κινείται. Η συνάντηση έλαβε τέλος, όμως την ίδια ημέρα έγινε υπουργικό συμβούλιο το οποίο αποφάσισε την σύλληψη των μελών της επιτροπής, όπως και έγινε. Πέντε μέλη της επιτροπής συνελήφθησαν και κρατήθηκαν στο Φρουραρχείο Καΐρου τις προσεχείς ημέρες, αν και οι συλλήψεις με δυσκολία έγιναν, συναντώντας την απροθυμία του στρατιωτικού προσωπικού του Φρουραρχείου, ως και του Υποφρουράρχου, ο οποίος αρνήθηκε να συμπράξει.¹¹⁴ Την ίδια ημέρα ο Βενιζέλος απηύθυνε ραδιοφωνικό μήνυμα με εξαιρετικά ενδιαφέρον περιεχόμενο. Υποστηρίζει τους σκοπούς της εθνικής ενότητας παρά το ότι το ΕΑΜ προέβη «μεμονωμένως» στην ανακήρυξη της ΠΕΕΑ, πρέπει τάχιστα να συναντηθούν τα κόμματα και οι οργανώσεις προκειμένου να επιτευχθεί μια κυβέρνηση εθνικού σκοπού και τονίζει κλείνοντας «Κανένα κώλυμα δεν πρέπει να ορθωθεί δια να παρεμποδίση την συνεννόησιν αυτήν η οποία πρέπει να επιτευχθή και αν ωρισμένα πρόσωπα πρέπει να παραμερίσουν δια να ευκολύνουν το Έργον»¹¹⁵. Η νύξη είναι σαφέστατα κατά του Τσουδερού. Τα γεγονότα της σύστασης επιτροπής όπως και προγραμματική προκήρυξη της ΠΕΕΑ δημοσίευσε η Ελευθερία της ΑΟΝ.¹¹⁶

Τις επόμενες ημέρες οι εξελίξεις ήταν ραγδαίες. Η σύλληψη των μελών της επιτροπής όξυνε τα ταραγμένα πνεύματα. Οι μονάδες των ενόπλων δυνάμεων βρίσκονταν σε αναβρασμό και ο Τσουδερός σε ολοένα δυσκολότερη θέση. Την 1^η Απριλίου έστειλε απόρρητο τηλεγράφημα στον βασιλιά και τον ενημέρωσε για την δυσάρεστη κατάσταση του στρατεύματος. Οι οπλίτες και αξιωματικοί εκδηλώνονται υπέρ της ΠΕΕΑ, οι Βρετανοί θεωρούν τις μονάδες ακατάλληλες για το πεδίο της μάχης. Ο γνωστός βουλευτής Βασιλειάδης δηλώνοντας ότι εκπροσωπεί τους Φιλελευθέρους καλεί τον Τσουδερό να παραιτηθεί υπέρ του Βενιζέλου, ενώπιον μάλιστα των υπουργών του, Βενιζέλου και Καραπαναγιώτη. Η πρώτη αντίδραση

¹¹² Μέλη της επιτροπής ήταν οι αντισμήναρχοι Τζανετάκης Γ., Παπατσώρης Α., Καρβελλάρης, οι ταγματάρχες πεζικού Γαρουφαλιάς Π., Χιωτάκης Ι., οι επισημναγοί Μανιάς Ι., Νικολακόπουλος Ν., Γεωργακόπουλος Γ., ο επίλαρχος Παπούλας Κ., ο λοχαγός Αυγερινός Σ., ο υπολοχαγός πεζικού Παπαδόπουλος Α., και ο ανθυπολοχαγός Ανδρίτσος Η. Ο Γαρουφαλιάς παραιτείται λόγω διαφωνίας την ίδια μέρα. Κατσικώστας, ό.π. σελ. 341.

¹¹³ Κλαδάκης Μάρκος, Συνοπτική έκθεσις γεγονότων ενόπλων ελληνικών δυνάμεων Μ.Α. από 31. 3.1944, ΓΑΚ, Αρχείο τ.Β.Α. φ. 368

¹¹⁴ Νεφελούδης, ό.π. σελ. 38. Κλαδάκης, ΓΑΚ ό.π.

¹¹⁵ Βενιζέλος, ραδιοφωνική ομιλία ως υπουργός των Ναυτικών 31-03-1944, ΓΑΚ, Αρχείο Τσουδερού, Ε' 8

¹¹⁶ Ελευθερία, φ. 36, Απρίλιος 1944, ΑΣΚΙ

του Τσουδερού, όπως ο ίδιος αναφέρει είναι ότι αν γίνει κάτι τέτοιο θα επικρατήσουν οι «εαμίτες» και η «κυβέρνηση Μπακιρτζή» και αρνείται να αποχωρήσει, εκτός αν συμφωνούν οι υπουργοί του, οπότε αρμόδιος να αποφασίσει είναι ο ίδιος ο βασιλιάς. Το τηλεγράφημα κλείνει με τον Τσουδερό να καλεί το βασιλιά να έχει και αυτό το ενδεχόμενο στο νου του.¹¹⁷

Έτσι, την 3^η Απριλίου η κατάσταση είχε επιδεινωθεί για την κυβέρνηση. Η προσχώρηση στο κίνημα είναι τόσο μεγάλη ώστε ακόμα και ο αρχηγός του στόλου Υποναύαρχος Αλεξανδρής εκδίδει ημερήσια διαταγή εκφράζοντας με ευχαρίστηση την διαπίστωση του ότι «ομόφωνο το Ναυτικό από τον Διοικητή και τους Κυβερνήτες μέχρι τον τελευταίο ναύτη» εκφράζει την επιθυμία του για κυβέρνηση ενότητας με την ΠΕΕΑ και συνέχιση του απελευθερωτικού αγώνα.¹¹⁸ Με τηλεγράφημά του ο Τσουδερός μεταφέρει τα γεγονότα: Στασιάσαντες οπλίτες και αξιωματικοί πυροβολικού μεταφέρθηκαν σε στρατόπεδο συγκέντρωσης στη Μίνα ζητωκραυγάζοντας υπέρ της ΠΕΕΑ και της δημοκρατίας¹¹⁹, στο προσφυγικό στρατόπεδο στις Πηγές Μουσέως εκδηλώθηκε «κομμουνιστικό κίνημα» από τη φρουρά και αδειούχους στρατιώτες, όμιλος Ελληνίδων γυναικών εισέβαλε στο Φρουραρχείο και ζήτησε απελευθέρωση κρατουμένων και μετά διαμαρτυρήθηκε στην ίδια την κατοικία του Τσουδερού¹²⁰, τα ναυτεργατικά σωματεία κινούνται στην ίδια κατεύθυνση.¹²¹

Με νέο τηλεγράφημα ο Τσουδερός προσπαθεί να βρει διέξοδο με τη βοήθεια του βασιλιά. Θεωρεί ότι η κατάσταση θα εξελιχθεί σε «καθαρά επαναστατική» σε λίγο χωρίς αμφιβολία. Προσπαθεί να θέσει τον βασιλιά προ των ευθυνών του και του επισημαίνει ότι η μη απάντηση στις προτάσεις της Αθήνας και του Δαμασκηνού συνετέλεσε στην σημερινή κατάσταση. «Τώρα πλέον παλαιώ προσπαθών να συγκρατήσω το πανταχόθεν καταρρέον κυβερνητικόν κύρος». Σε λίγες ημέρες προβλέπει ότι θα υποβληθεί η παραίτηση της κυβέρνησης και αναμένει την απάντηση του βασιλιά¹²². Ο πανικός του Τσουδερού δεν είναι αδικαιολόγητος. Ο γενικός διευθυντής του υπουργείου στρατιωτικών, Ν. Παπαδάκης,

¹¹⁷ Τσουδερός, τηλεγράφημα προς βασιλιά, 01-04-1944, ΓΑΚ, Αρχείο Τσουδερού, Ε' 9

¹¹⁸ Αλεξανδρής, Ημερήσια Διαταγή 03-04-1944, ΓΑΚ, Αρχείο Τσουδερού, Ε' 8

¹¹⁹ 273 άνδρες του II Συντάγματος Πεδινού Πυροβολικού εκδηλώθηκαν υπέρ της ΠΕΕΑ και απομακρύνθηκαν χωρίς αντίσταση. Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης, ό.π. Σελ. 167, Κατσικώστας, ό.π.. σελ. 343

¹²⁰ Το συμβάν με τη διαμαρτυρία των γυναικών του ΕΑΣ περιγράφει στο ημερολόγιό του ο Γ. Σεφέρης «...Από τις πόρτες άφησαν να περάσει μια επιτροπή....Στιχομυθία: - Να ελευθερώσετε τους αξιωματικούς μας, να μας δώσετε το λόγο σας. Είμαστε ο ελληνικός λαός! Τσουδερός: - Είναι ζήτημα αν εγώ αντιπροσωπεύω τον ελληνικό λαό, όχι εσείς.» Σεφέρης, ό.π. σελ. 167-168

¹²¹ Τσουδερός, τηλεγράφημα προς βασιλιά, 03-04-1944, ΓΑΚ, Αρχείο Τσουδερού, Ε' 9

¹²² Τσουδερός, τηλεγράφημα προς βασιλιά, 03-04-1944, ΓΑΚ, Αρχείο Τσουδερού, Ε' 9

δηλώνει στον Τσουδερό ότι το κίνημα επεκτείνεται¹²³. «Δεν δύναται να κατασταλή δια της βίας. Κανείς δεν θα εκτελέσει διαταγές της κυβερνήσεως καταστολής του κινήματος δια της βίας». Φυσικά «κανείς» είναι σχήμα λόγου ή ευχή. Την ίδια ώρα οι Βενιζέλος και Καραπαναγιώτης καταδεικνύουν ως υποκινητές αποκλειστικά τους κομμουνιστές, δηλώνοντας έτοιμοι να καταστείλουν το κίνημα με τη βία, ωστόσο επειδή βρίσκονται σε ξένη χώρα ζητούν τη βοήθεια των βρετανικών αρχών, για να λάβουν την απάντηση του Λήπερ «οι βρετανικές αρχές θα δρουν όπως αυτές νομίζουν» και θα κάνουν κάθε τι δυνατόν για να αναχωρήσει η Ταξιαρχία για το μέτωπο της Ιταλίας.¹²⁴

Τις ειρηνικές εκδηλώσεις σύνταξης με τα αιτήματα της ΠΕΕΑ και τη συλλογή υπογραφών διαδέχθηκαν πιο δυναμικές κινήσεις, καθώς η στάση της κυβέρνησης έχει εξοργίσει τις ένοπλες δυνάμεις. Το Φρουραρχείο Καΐρου όπου βρίσκονται οι κρατούμενοι καταλαμβάνεται επί τρεις ημέρες από Έλληνες αξιωματικούς και περικυκλώνεται από αγγλικές δυνάμεις.¹²⁵

Μέσα σε αυτό το κλίμα ανταρσίας και υπονόμευσης εκ των έσω, η κυβέρνηση που άντεξε τρία χρόνια καταρρέει. Οι Βενιζέλος, Καραπαναγιώτης και Βούλγαρης ζητούν από τον Τσουδερό να παραιτηθεί υπέρ του Βενιζέλου προκειμένου να ηρεμήσουν τα πνεύματα.¹²⁶ Λαμβάνει χώρα συνάντηση με τα μέλη της Επιτροπής και τον Βενιζέλο, η οποία καταλήγει στη διαπίστωση των διαφωνιών σχετικά με την έννοια μιας κυβέρνησης εθνικής ενότητας, καθώς ο Βενιζέλος υποβαθμίζει τη σημασία της ΠΕΕΑ και του ΕΑΜ ως παράγοντα.¹²⁷ Οι κινηματίες που ζητούν την παραίτηση της παρούσας κυβέρνησης ώστε μια νέα να ηγηθεί των συνομιλιών με την ΠΕΕΑ προτείνουν το Γ. Ρούσο να αναλάβει, ωστόσο ο Γεώργιος Β' τον αποκλείει και οι περισσότεροι πολιτικοί του Καΐρου δεν εγκρίνουν την επιλογή αυτή.¹²⁸ Ο Τσουδερός ειδοποιεί τον Γεώργιο Β' με τηλεγράφημά του, το τρίτο σε μια ημέρα, ότι μετά το επεισόδιο στο Φρουραρχείο, και άλλες προσχωρήσεις γίνονται υπέρ του κινήματος και το κράτος του Νόμου δεν μπορεί να επιβληθεί. Συνεχίζει: «Συνάδελφοί μου προσεχώρησαν εις ιδέαν προσωπικής παραίτησεώς μου και αναθέσεως προεδρείας κυβερνήσεως εις κύριον Βενιζέλον. Έχω την τιμήν Μεγαλειότατε να υποβάλω προσωπικώς την παραίτησίν μου [...] σας παρακάλώ να υπογράψετε διάταγμα με σημερινήν χρονολογίαν διορισμού κ. Σοφοκλήν

¹²³ Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης, ό.π. σελ. 171

¹²⁴ Αθανασιάδης, ό.π. σελ. 268 - 269

¹²⁵ Ό.π. σελ. 269

¹²⁶ Σπηλιωτοπούλου Μ. - Παπαστράτης Π. Χρονολόγιο γεγονότων 1940-1944, Τόμος Β, Αθήνα, 2004, σελ. 166

¹²⁷ Ο Παπούλας, μέλος της Επιτροπής Εθνικής Ενότητας, θα αποχωρήσει εκείνες τις ημέρες, καθώς στη συνάντηση με τον Βενιζέλο, θεώρησε την αποστολή λήξασα και ανέλαβε υπασπιστής του. Κλαδάκης, ΓΑΚ, ό.π.

¹²⁸ Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης, ό.π. σελ. 172, 184, 186, Σεφέρης, ό.π. σελ. 174-190

Βενιζέλου».¹²⁹ Ο ίδιος ο Αλεξανδρής μεταφέρει σε μεταγενέστερη έκθεσή του, του Μαΐου 1944 για τα γεγονότα ότι η είδηση της παραίτησης Τσουδερού έγινε δεκτή με ζητωκραυγές από τα πληρώματα.¹³⁰

Στις 4 Απριλίου αγγλικές στρατιωτικές δυνάμεις, επιβοηθούμενες από την αιγυπτιακή αστυνομία, ανακαταλαμβάνουν το Φρουραρχείο, τον Λόχο Φρουράς, την Επιμελητεία και τα γραφεία του Γενικού Επιτελείου. Οι συλληφθέντες, με επικεφαλής τον Αντισυνταγματάρχη Κώνστα, οδηγούνται σε στρατόπεδο συγκέντρωσης κοντά στις πυραμίδες.¹³¹ Ωστόσο ο Γεώργιος Β΄ απαντά στον Τσουδερό μέσω του πρέσβη Αγνίδη. Η πρώτη φράση του μηνύματός του είναι ότι έδωσε εντολή να ζητηθεί συμβολή βρετανικών αρχών προς άμεση επιβολή της τάξης. Η παραίτησή του Τσουδερού δυσκολεύει την κατάσταση και προέχει η άμεση επιβολή της τάξης πριν από σκέψεις για κυβερνητικό ανασχηματισμό.¹³² Στην πραγματικότητα οι βρετανικές δυνάμεις έχουν ήδη αναλάβει την επιβολή της τάξης και το μήνυμα του βασιλιά επικυρώνει την παρέμβασή τους.¹³³ Ο Τσουδερός την επόμενη ημέρα είναι άκρως ανήσυχος καθώς τα μηνύματα από το στόλο δεν είναι καθόλου ενθαρρυντικά και πιέζει για την επιλογή Βενιζέλου, καθώς ο ίδιος ο Βενιζέλος φαίνεται να οπισθοχωρεί λόγω της κωλυσιεργίας στην αλλαγή σκυτάλης, και της στοχοποίησής του από τον Τσουδερό¹³⁴, και παραιτείται από τη θέση του υπουργού. Ο Τσουδερός ζητά ακόμα και την προσωπική μεσολάβηση του πρέσβη Αγνίδη στον Γεώργιο Β΄ προκειμένου αυτός να δεχθεί την επιλογή Βενιζέλου.¹³⁵ Ο υπό παραίτηση πρωθυπουργός εκτιμά ότι το κυριότερο ζητούμενο των στασιαστών είναι να μην επιστρέψει αυθαίρετα ο μονάρχης, κάτι που εκμεταλλεύτηκε η αριστερή ηγεσία, ώστε να χαρακτηρίζεται το κίνημα δημοκρατικό και όχι κομμουνιστικό.¹³⁶

¹²⁹ Τσουδερός, τηλεγράφημα προς βασιλιά, ΓΑΚ, Αρχείο Τσουδερού, Ε΄ 9

¹³⁰ Αλεξανδρής, Έκθεση Μάιος 1944, ΓΑΚ, Αρχείο Τσουδερού, Ε΄ 8

¹³¹ Αθανασιάδης, ό.π. σελ. 270. Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης, ό.π. σελ. 172. Οι συλληφθέντες μεταφέρονται στο στρατόπεδο της Μένα. Έως τις 9 Απριλίου οι Βρετανοί συλλαμβάνουν αξιωματικούς, τον Υποστράτηγο Καλλέργη, τον Συνταγματάρχη Στεφανάκο, τον Συνταγματάρχη Χατζησταυρή, τους Αντισυνταγματάρχες Βρατσαφόλη και Κώνστα, τον Ταγματάρχη Σταυρουλάκη, κ. ά. Επίσης και μέλη του ΕΑΣ, τον Λαχωβάρη, Βαλτικό, Βαλεντή, Κασιγόνη, Τεκτονίδη και τους μεταφέρουν στην Ασμάρα Ερυθραίας.. Κατσικώστας, ό.π. σελ. 344, Σεφέρης, ό.π. σελ. 185

¹³² Αγνίδης, τηλεγράφημα προς Τσουδερό 04-04-1944, ΓΑΚ, Αρχείο Τσουδερού, Ε΄ 9

¹³³ Περιγράφει ο Σεφέρης στις 7 Απριλίου: «Τα γραφεία σε κατάσταση πολιορκίας φυλάγονται από δικούς μας στρατιώτες και από Άγγλους με κόκκινα πηλίκια.», στις 8 Απριλίου: Στην εξώπορτα του Υπουργείου Εξωτερικών Άγγλοι φρουροί». Ό.π. σελ. 183

¹³⁴ Αθανασιάδης, ό.π. 281

¹³⁵ Βλ. Τσουδερός, τηλεγραφήματα προς βασιλιά και Αγνίδη, 05-04-1944, ΓΑΚ, Αρχείο Τσουδερού, Ε΄ 9

¹³⁶ Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης, ό.π. σελ. 176

Στο σημείο αυτό έχει ήδη επιληφθεί της κατάστασης από την πλευρά της Βρετανίας ο ίδιος ο Τσώρτσιλ. Στο κάλεσμα του Τσουδερού και του Λήπερ που συνιστούν στον βασιλιά να μη μεταβεί στο Κάιρο καθώς η κατάσταση έχει εκτραχυνθεί, ο Τσώρτσιλ τηλεγραφεί στον Τσουδερό να παραμείνει στη θέση του και να αναμένει την άφιξη του Γεωργίου Β'.¹³⁷ Ασφαλώς κολακευμένος ο Τσουδερός απαντά στον Τσώρτσιλ διαβεβαιώνοντας ότι παραμένει στη θέση του και ότι παραιτήθηκε κάτω από τις πιέσεις των συναδέλφων του προκειμένου να καθυσυχαστούν οι ένοπλες δυνάμεις και να μην κατηγορηθεί ο ίδιος ότι είναι προσκολλημένος στην αρχή. Η «αντιβασιλική κομμουνιστική συνομοσία» που έχει ξεσπάσει τον έχει στοχοποιήσει, κατά τη γνώμη του, καθώς είναι πιστός στον βασιλιά, και επιβράδυνε τις συζητήσεις με το ΕΑΜ, κάτι που ο ίδιος ισχυρίζεται ότι δεν έπραξε.¹³⁸ Ο Γεώργιος ενόψει της αναχώρησής του για το Κάιρο, συνάντησε μάλλον προβληματισμένος τον Αρχηγό του Αυτοκρατορικού Γενικού Επιτελείου, Στρατηγό Άλαν Μπρουκ, αφού ο τελευταίος «τον λυπήθηκε», σημειώνοντας στο ημερολόγιό του ότι «δεν έχει κανέναν Έλληνα στον οποίο να μπορεί να στραφεί για συμβουλές και βοήθεια».¹³⁹

Ήδη μετά την πρώτη εβδομάδα του Απριλίου το κίνημα έχει ξεσπάσει σε όλες τις μονάδες, ακόμα και στην Ι ταξιαρχία που ετοιμαζόταν να αποσταλεί στο μέτωπο της Ιταλίας, και λόγω αυτής της επικείμενης αποστολής είχε σαφείς εντολές από την ΑΣΟ να μην συμμετέχει στα γεγονότα. Οι Διοικητές των μονάδων της μάλιστα συγκεντρώθηκαν στον Σταθμό Διοικήσεως για να λάβουν διαταγές περί την αναχώρηση και προσωπικό όλων των μονάδων επιβιβάστηκε σε πλοίο για την Ιταλία προκειμένου να προετοιμάσει την αναχώρηση της Ταξιαρχίας. Σύντομα, αποβιβάστηκαν και οδηγήθηκαν σε στρατόπεδο του Πορτ Σάιντ και στη συνέχεια στο Γενικό Κέντρο Εκπαιδέσεως (ΓΚΕΣ).¹⁴⁰ Ο ίδιος ο Τσουδερός περιγράφει πως η αναιτιολόγητη εντολή για τον αφοπλισμό της από τον Πάτζετ «προκαλεί γενικήν εξέγερσιν οπλιτών και αξιωματικών, πλήν ελαχίστων».¹⁴¹ Ο Λήπερ χαρακτηρίζει την

¹³⁷ Papastratis, ό.π. σελ. 167. Νεφελούδης, ό.π. σελ. 55. Παρότι ο πρωθυπουργός θέτει σε αναμονή την παραίτησή του η κατάσταση έχει ως εξής όπως γλαφυρά περιγράφει ο Σεφέρης: «Είμαστε απολύτως εναρμονισμένοι με το πνεύμα της ημέρας. Γυρεύουμε ανακοινώσεις από την κυβέρνηση (στις 18:35) και μας τις δίνει η αγγλική πρεσβεία (στις 19:00) απευθείας και εξ ονόματός της, ενώ οι προϊστάμενοί μας υπουργοί μοιάζουν να τις αγνοούν. Τα στρατεύματά μας λαβαίνουν τις διαταγές του από τον στρατηγό Paget και εμείς από τον Mister Balfour, πρώην αγιονορείτη καλόγερο, πρώην μακρογενάτο ορθόδοξο παπά, πρώην μικροχιτλερομούστακο ταγματάρχη της εξυπνάδας (intelligence). Και δεν μας εμπιστεύεται ούτε για τη μετάφραση.» ό.π. σελ. 185

¹³⁸ Βλ. Τσουδερός, τηλεγράφημα προς Τσώρτσιλ, 06-04-1944, ΓΑΚ, Αρχείο Τσουδερού, Ε' 9

¹³⁹ Field Marshal Lord Alan Brooke, War Diaries, ed. Alex Danchev and Daniel Todman, Weidenfeld & Nicolson, London, 2001, 07-04-1944, σελ. 538

¹⁴⁰ Κατσιώστας, ό.π. σελ. 348

¹⁴¹ Νεφελούδης, ό.π. σελ. 59

κατάσταση ως «τίποτα λιγότερο από επανάσταση» και μετά από το υπουργικό συμβούλιο της ελληνικής κυβέρνησης, λόγω της άρνησης του Βενιζέλου να αναλάβει πλέον ακόμα και αν γινόταν δεκτό το πρόσωπό του από τον Γεώργιο Β', προτείνει πλέον τον Γεώργιο Ρούσο, πρόσωπο πλέον αποδεκτό από την Αριστερά, αλλά λιγότερο αποδεκτή λύση για τον βασιλιά. Ο Τσώρτσιλ παρεμβαίνει ξανά και προστάζει να τηρηθεί η τάξη στις ένοπλες δυνάμεις, να διασφαλιστεί η ασφάλεια του βασιλιά, να καταβληθεί κάθε προσπάθεια ώστε να μείνουν στις θέσεις τους Τσουδερός και Βενιζέλος μέχρι την άφιξη του βασιλιά για να μπορεί να κρίνει ο ίδιος. Ο Λήπερ δεν δυσκολεύεται να ακολουθήσει αυτές τις εντολές, ούτε και οι Έλληνες πολιτικοί. Άλλωστε ήδη οι Βρετανοί έχουν αναλάβει πλήρως. Ο Διοικητής των Βρετανικών Ναυτικών Δυνάμεων Ανατολικής Μεσογείου αναλαμβάνει τη διοίκηση του ναυτικού από τον υπουργό Ναυτικών.¹⁴² Ο βρετανός αρχιστράτηγος Πάτζετ απαλλάσσει από τα καθήκοντά του τον υπουργό στρατιωτικών Β. Καραπαναγιώτη και στη θέση του προσλαμβάνει τον συνταγματάρχη Ε. Λιώση.¹⁴³ Ο Καραπαναγιώτης επέμενε πια να αντιμετωπιστεί το κίνημα με ελληνικές δυνάμεις, όπως με την πρόταση αυτή είχαν ταχθεί και οι Βενιζέλος, Βούλγαρης και Σοφούλης, ωστόσο απομακρύνθηκε αμέσως και εστάλη και σε στρατόπεδο συγκέντρωσης λίγους μήνες μετά, στην Ερυθραία.¹⁴⁴

Τα ελληνικά πλοία υπό επαναστατικές επιτροπές, στέλνουν σήμα προς απάντηση της θέσης τους υπό βρετανική διοίκηση, τονίζοντας ότι η κρίση θα λυθεί αφενός μόλις γίνει δεκτό το αίτημά τους για κυβέρνηση με την συμμετοχή της Π.Ε.Ε.Α. αλλά και μόλις αμνηστευθούν οι αντιφασίστες κρατούμενοι, απευχόμενοι τη βία.¹⁴⁵ Η Επιτροπή Εθνικής Ενότητας, «ομπρέλα» της ΑΣΟ και των συμπαθούντων, εκδίδει ανακοίνωση με την οποία αποκηρύσσει την κυβέρνηση Τσουδερού εν αναμονή μιας άλλης κυβέρνησης εθνικής ενότητας.¹⁴⁶ Ανακοινώσεις κυκλοφορούσαν και στα αγγλικά απευθυνόμενες στους συμμάχους και ενημερώνοντας για την κατάσταση στις ένοπλες δυνάμεις, οι οποίες ρίπτονταν στους κινηματογράφους και στα κέντρα με στόχο την ξένη κοινή γνώμη.¹⁴⁷ Από το Ι Σύνταγμα Τεθωρακισμένων Αυτοκινήτων (ΙΣΤΑ) υπογράφεται πρωτόκολλο αλληλεγγύης με αίτημα συγκρότησης νέας κυβέρνησης, πλην ελαχίστων που αρνήθηκαν, και στην είδηση ότι η Ι Ταξιαρχία αφοπλίζεται η μονάδα αρνείται να εκτελέσει διαταγή μεταστάθμευσης. Παρόμοια

¹⁴² Σήμα F.O.L.E.M. προς ελληνικά πλοία 08-04-1944, ΓΑΚ, Αρχείο Τσουδερού, Ε' 8. Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης, ό.π. σελ. 186.

¹⁴³ Ό.π. σελ. 167, Paget, διαταγή Γενικού Στρατηγείου Μ. Ανατολής 07-04-1944, ΓΑΚ, Αρχείο Τσουδερού, Ε' 8

¹⁴⁴ Αθανασιάδης, ό.π. σελ. 271, Νεφελούδης, ό.π. σελ. 57

¹⁴⁵ Σήμα Ήφαιστου προς F.O.L.E.M. 09-04-1944, ΓΑΚ, Αρχείο Τσουδερού, Ε' 8

¹⁴⁶ Επιτροπή Εθνικής Ενότητας, Ανακοίνωση 3 /09-04-1944, ΓΑΚ, Αρχείο Τσουδερού, Ε' 9

¹⁴⁷ Τρικ με υπογραφή Greek Antifascist Armed Forces of the Middle East, 08-04-1944, ΓΑΚ, Αρχείο Τσουδερού, Ε' 9

η κατάσταση στην 2^η Αντιαρματική Μοίρα, στον 2^ο Λόχο Μηχανικού, στο 3^ο Τάγμα Πεζικού και τις περισσότερες μονάδες, όπου η στήριξη είναι μικρότερη ή μεγαλύτερη. Την διοίκηση των μονάδων προσωρινά αναλαμβάνουν επαναστατικές επιτροπές από οπλίτες και χαμηλόβαθμους αξιωματικούς, απομονώνουν φιλομοναρχικούς ή αντιτιθέμενους, και πέρα από το αίτημα για κυβέρνηση εθνικής ενότητας, κυριαρχεί η αντίθεση στη διαταγή¹⁴⁸. Κατά την αναταραχή δε λείπει ο θάνατος ενός φιλομοναρχικού διοικητή.¹⁴⁹ Οι μονάδες σε επιφυλακή, στρέφουν τα όπλα προς τους βρετανούς που δίνουν διαταγή αφοπλισμού και σε όσους αξιωματικούς και διοικητές ζητούν την εκτέλεσή της.¹⁵⁰ Άλλωστε, υπήρχε φόβος αν δεν εκδηλωθεί κάθε μονάδα με αντικυβερνητικά αιτήματα, να αναλάβουν δράση φιλομοναρχικές ομάδες ζητώντας εκκαθαρίσεις.¹⁵¹ Οι διοικήσεις που de facto έχουν υπερκεραστεί από τις βρετανικές δυνάμεις παύονται ή παραιτούνται και αρχική σκέψη είναι να τοποθετηθεί ο Μπουρδάρης διοικητής της Ταξιαρχίας σε μια προσπάθεια να λυθεί η κρίση. Οι απόψεις του Τσώρτσιλ, τις οποίες μεταφέρει ο Λήπερ, για καμία διάθεση διαπραγμάτευσης με στασιαστές, και των βρετανών αξιωματικών κατά τη συνάντηση των Ανώτατων Στρατιωτικών Διοικητών Μ. Ανατολής όμως, καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι δεν δύναται κανείς Έλληνας αξιωματικός ή πολιτικός να επιλύσει το ζήτημα, και τελευταία καταφυγή αν δεν υπάρξει συμμόρφωση θα είναι η χρήση βίας.¹⁵² Μετά την ρητή δήλωση του Πάτζετ στην αντιπροσωπεία της Ι Ταξιαρχίας για παράδοση άνευ όρων, η βρετανική αεροπορία επιστρατεύει ακόμα και τη ρίψη προκηρύξεων προκειμένου να ηρεμήσει τα πνεύματα και να καλέσει τους κινηματίες να παραδοθούν.¹⁵³

Το Ναυτικό ήδη έχει εκδηλώσει την στήριξή του στην ΠΕΕΑ και το αίτημα για κυβέρνηση εθνικής ενότητας και εκδηλώνονται πλέον δυναμικές ενέργειες. Δύο αντιτορπιλικά αρνούνται να συνοδεύσουν νηοπομπή αν δεν σχηματιστεί νέα κυβέρνηση. Το αντιτορπιλικό

¹⁴⁸ Τα πρωτόκολλα κατά του αφοπλισμού υπογράφονται ομόθυμα ακόμα και από συντηρητικούς. Κατσικώστας, ό.π. σελ. 354

¹⁴⁹ Ο λοχαγός Νικόλαος Γερμενής πέφτει νεκρός από πυροβολισμό.

¹⁵⁰ Κατσικώστας, ό.π. σελ. 350-353. Ο Συνταγματάρχης, διοικητής της Ταξιαρχίας, περιορίζεται δις στο όχημα και στη σκηνή του όταν δεν προσχώρησε στην κίνηση υπογράφοντας το πρωτόκολλο και όταν θεωρήθηκε υπεύθυνος για το τελεσίγραφο αφοπλισμού της Ταξιαρχίας εντός μιας ώρας. Σεφέρης, ό.π. σελ. 195-197. Ο Σύνδεσμος αξιωματικός Νέσμπιτ πήγε στην Ταξιαρχία και ζήτησε την κατάθεση των όπλων. Μετά την άρνηση για συμμόρφωση οι αγγλικές δυνάμεις περικύκλωσαν και απέκλεισαν το στρατόπεδο.

¹⁵¹ Κατσικώστας, ό.π. σελ. 347-349

¹⁵² Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης, ό.π. σελ. 197-200, Οι Παππας και Βόγλης παραιτήθηκαν αφού αρνήθηκαν να επιστρέψουν στην ταξιαρχία διαβλέποντας ότι θα ήταν μάταιο και επικίνδυνο να επιχειρήσουν να επιβάλλουν τις βρετανικές διαταγές. Κατσικώστας, ό.π. σελ. 354-355.

¹⁵³ Σπηλιωτοπούλου- Παπαστράτης, ό.π, σελ. 203. Λίγες ημέρες μετά, κατά την επιστροφή του Γεωργίου Β', το μήνυμά του έριξαν αεροπλάνα στο στρατόπεδο, αργότερα ερίφθη τηλεγράφημα του Τσώρτσιλ, κάλεσμα του Βενιζέλου κλπ. Λέρνης, ό.π. σελ. 75 -77.

Πίνδος πετά στη θάλασσα δύο αξιωματικούς, τον κυβερνήτη Φοίφα και τον ύπαρχο Δέδε, προτού αποκατασταθεί η τάξη μετά τις βρετανικές απειλές για βύθιση του πλοίου.¹⁵⁴ Οι δράσεις καθοδηγούνταν από μια Κεντρική Επιτροπή Αγώνα (ΚΕΑ) η οποία έδρευε στο πλωτό συνεργείο Ήφαιστος.¹⁵⁵ Τα ελληνικά πλοία έχουν ήδη όλα στασιάσει σύμφωνα με τις βρετανικές αρχές, που λαμβάνουν την εντολή από τον Λήπερ να συλλάβουν τους «ταραχοποιούς». Το αντιτορπιλικό Κρήτη, ήδη από τις 2 Απριλίου βρίσκεται σε στάση και αρνείται στις 8 Απριλίου να αναχωρήσει σε αποστολή, με εντολή της Κεντρικής Επιτροπής εις ένδειξη διαμαρτυρίας για τις βρετανικές επεμβάσεις καταστολής των γεγονότων.¹⁵⁶ Τηλεγράφημα του Πορφυρογένη από την Ελλάδα ζητά από την κυβέρνηση να σταματήσει τέτοιες ενέργειες εναντίον αξιωματικών που τάσσονται με κυβέρνηση εθνικής ενότητας.¹⁵⁷ Την ίδια στάση τηρεί η ρωσική πλευρά, αφού μεταδίδεται από το ραδιοφωνικό σταθμό της Μόσχας η είδηση του κινήματος, το οποίο αποδίδεται στην φασιστική υποστήριξη που απολαμβάνει η κυβέρνηση Τσουδερού,¹⁵⁸ και ο Νοβικωφ ζητά εξηγήσεις από τη βρετανική κυβέρνηση για την παρέμβασή της.¹⁵⁹ Από την πλευρά των Η.Π.Α., ο Ρούσβελτ στήριξε τους χειρισμούς των Βρετανών.¹⁶⁰

Στα πλοία η υπογραφή πρωτοκόλλων συνεχίζεται ενώ οι διοικήσεις, αφού περιορίζονται, έχουν αντικατασταθεί από επιτροπές κυρίως χαμηλόβαθμων αξιωματικών και ναυτών, καταλαμβάνεται η Σχολή Ναυτικών Δοκίμων. Τις επόμενες ημέρες αν και τα πλοία δεν δέχονται διαταγές και διοικούνται από επαναστατικές επιτροπές, τα ναρκαλιευτικά συνεχίζουν υπηρεσία και το Αβέρωφ εκτελεί προγραμματισμένες ασκήσεις. Η γενική εικόνα όπως την μεταφέρει ο αρχηγός του στόλου Αλεξανδρής είναι ότι επικρατεί πειθαρχία, τα αιτήματα είναι εθνικού περιεχομένου με διάχυτη την επιθυμία για κυβέρνηση εθνικής

¹⁵⁴ Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης, ό.π. σελ. 182, «Τότε το πλήρωμα άλλαξε, μου έλεγε ένας πλωτάρχης, δέχτηκε κυβερνήτη το Ρίτσο και ταξιδεύει. Λυπήθηκαν το καράβι» Σεφέρης, ό.π. σελ. 175, 181.

¹⁵⁵ Έκθεση Αλεξανδρή, ΓΑΚ, Α.τ.Β.Α., 144α

¹⁵⁶ Διηγείται ο ναύτης Μάρκος Μαδιάς: «Μόλις ξυπνήσαμε το πρωί, μας μοίρασαν προκηρύξεις ότι το πλοίο στασιάζει μέχρις ότου αλλάξει η Κυβέρνηση, για να συμπεριλάβει και το ΕΑΜ. Έμεινα άναυδος, όχι γιατί είχα καμία συμπάθεια για την κυβέρνηση, αλλά γιατί η Ελλάδα ακόμα καταπατείται από τους Γερμανούς, κι εμείς μαλώνουμε μεταξύ μας για πολιτικές φιλοδοξίες.[...] τους λέγω «ρε παιδιά, ακόμη η Ελλάδα είναι σκλαβωμένη». Το κατάλαβα πως ήταν τρέλα να μιλήσω σ' αυτούς που ήταν οι τελευταίοι τροχοί μιας περίπλοκης μηχανής, ρυθμισμένης να στρέφεται μόνο αριστερά. 'Αει χάσου', μου λένε, 'θα τα πούμε εμείς αργότερα'. Πήρα στα σοβαρά αυτή την απειλή και βγήκα στην κουβέρτα, κατέβηκα στην μαούνα που ήταν διπλωρωμένη στο πλοίο, φώναξα έναν αράπη που ήταν εκεί κοντά με την βάρκα του κι έφυγα για να μην ξαναγυρίσω πια στο Κρήτη. Μαδιάς Μάρκος, «Για να μην τα πάρει το ποτάμι...», Εκδ. Τροχαλία, Αθήνα, 1998, σελ. 277-278

¹⁵⁷ Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης, ό.π. σελ. 189-190

¹⁵⁸ Εκπομπή ραδιοφωνικού σταθμού Μόσχας, Έκθεση Αλεξανδρή, ΓΑΚ, Α.τ.Β.Α., 144α

¹⁵⁹ Ό.π. σελ. 190, 194, 208. Παράλληλα, σε συνάντησή του διευθυντή του Υπ. Εξωτερικών Σκέφερι με τον Νοβίκωφ, ο τελευταίος τον ρώτησε «γιατί φυλακίζετε ανθρώπους που θέλουν να πολεμήσουν για την ελευθερία». Σεφέρης, ό.π. σελ. 191

¹⁶⁰ Κατσικώστας, ό.π. σελ. 357

ενότητας και συνέχιση των πολεμικών επιχειρήσεων. Η βίαια καταστολή αποκλείεται μια και δεν φαίνεται σε κανένα πλοίο ούτε μια μικρή μειοψηφία διατιθέμενη να έρθει σε σύγκρουση με τους κινηματίες.¹⁶¹

Εντωμεταξύ, η στάση του Βενιζέλου είναι σαφώς επαμφοτερίζουσα καθώς αφενός όπως και στο παρελθόν έχει πράξει επιθυμεί την εκκαθάριση, προκρίνει δε αυτή να διεξαχθεί από ελληνικές δυνάμεις ως ελάχιστη ένδειξη εθνικής ανεξαρτησίας. Ταυτόχρονα, αποδέχεται επιστολή των αντιφασιστικών οργανώσεων και σωματείων να αναλάβει την κυβέρνηση προσωρινά και συναντάται μαζί τους συναινών σε όλες τους τις θέσεις, επικαλούμενος ωστόσο ότι οι βρετανοί επιμένουν σε κυρώσεις και δεσμεύεται να μεσολαβήσει κατά τέτοιων πειθαρχικών ενεργειών. Την συμφωνία του στις θέσεις τους επιβεβαιώνει και εγγράφως, αν και η συνέχεια τον διαψεύδει πλήρως αφού εγκρίνει τις ενέργειες των Βρετανών.¹⁶² Περιπλέοντας τις πληροφορίες για τη στάση του, άλλη πηγή αναφέρει ότι στο αποκορύφωμα της κρίσης διατείνεται «εμείς οι βενιξελοκομμουνισταί θα τραβήξουμε μπρος».¹⁶³ Λίγες ημέρες μετά, μόλις τυπικά θα αναλάμβανε την πρωθυπουργία, οι βρετανικές αρχές, επανειλημμένα, δεν θα επέτρεπαν να τον συναντήσει αντιπροσωπεία της πολιορκημένης ταξιαρχίας.¹⁶⁴

Στις 11 του μήνα, ο υποναύαρχος Αλεξανδρής αποστέλλει επείγον μήνυμα στην κυβέρνηση, εκθέτοντας την κατάσταση, δίνοντας έμφαση στο γεγονός ότι ο μόνος τρόπος να κατευναστεί το κίνημα είναι η συγκρότηση άμεσα κυβέρνησης ενότητας, η αποφυγή προκλήσεων και άστοχων ενεργειών που οξύνουν την κατάσταση. Ο βασιλιάς φτάνει την ίδια μέρα στο Κάιρο και απευθύνει δήλωση με πρώτη και κύρια αναφορά στις ελεύθερες εκλογές για το πολιτειακό που θα λάβουν χώρα με την απελευθέρωση. Επιπλέον, δηλώνει emphatically ότι είναι απαραίτητη μια κυβέρνηση αντιπροσωπευτική, με συμμετοχή όλων των κομμάτων και οργανώσεων πλην των δωσίλογων, απαρτιζόμενη κυρίως από άτομα που έζησαν στην Ελλάδα και γνωρίζουν την κατάσταση στις πόλεις και τα ελεύθερα βουνά της Ελλάδος (sic) και ως εκ τούτου γνωρίζουν και τα εθνικά συμφέροντα. Διαβεβαιώνει ότι ήδη γίνονται οι ενέργειες για να φθάσουν οι αντιπρόσωποι.¹⁶⁵ Δύο ημέρες μετά, στις 14 Απριλίου 1944 ορκίζεται η κυβέρνηση Βενιζέλου και τυπικά, με τον Βενιζέλο να έχει παραμερίσει όποια

¹⁶¹ Έκθεση Αλεξανδρή, ΓΑΚ, Α.τ.Β.Α., 144α. Πάντως δεν υπάρχουν βίαιες εκδηλώσεις. Στην ενημέρωση των δημοσιογράφων ο βρετανός αξιωματικός αναφέρει ότι οι στασιαστές ανεβάζουν χαρταετούς με τα γράμματα ΕΑΜ. Σεφέρης, ό.π. σελ. 199,

¹⁶² Αθανασιάδης, ό.π., σελ. 276, 278, Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης, ό.π. σελ. 189

¹⁶³ Σεφέρης, ό.π. σελ. 174

¹⁶⁴ Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης, ό.π. σελ. 210.

¹⁶⁵ Γεώργιος Β', δήλωση 12-04-1944, ΓΑΚ, Αρχείο Τσουδερού, Ε' 8

πικρία ή αντίρρηση είχε. Αμέσως ο Λήπερ τον κατευθύνει να προβεί σε δήλωση στήριξης των μέτρων που έλαβαν οι βρετανικές αρχές έναντι των στασιαστών.¹⁶⁶ Εντωμεταξύ, η κατάσταση έχει επεκταθεί και στα ελλιμενισμένα στη Μάλτα ελληνικά πλοία που συμμετέχουν σε επιχειρήσεις όπως το αντιτορπιλικό Θεμιστοκλής και Ναυαρίνο.¹⁶⁷ Για τα συμβάντα στις ελληνικές ένοπλες δυνάμεις καθ' όλο το διάστημα υπάρχει μια προσπάθεια επιλεκτικής και περιορισμένης ενημέρωσης προς τα μέσα ενημέρωσης με την τήρηση αυστηρής λογοκρισίας και συνεντεύξεις τύπου από τις βρετανικές αρχές.¹⁶⁸

¹⁶⁶ Papastratis, ο.π. σελ. 168

¹⁶⁷ Έκθεση Αλεξανδρή, ΓΑΚ, Α.τ.Β.Α. , 144α

¹⁶⁸ The New York Times, "Revolt on 3 ships crushed by greeks", 24-04-1944, Proquest Historical Newspapers

Η καταστολή του κινήματος

Ενώ έχει ορκιστεί η νέα κυβέρνηση, και οι αντιπρόσωποι από την Ελλάδα έχουν προσκληθεί, έχει ήδη φτάσει πρώτος ο Παπανδρέου. Κατά την πρώτη συνάντησή του με τον Λήπερ τονίζει ότι νέα ελληνική κυβέρνηση μπορεί να συγκροτηθεί μόνο μετά την καταστολή των ταραχών και συμφωνεί να γράψει σχετική επιστολή προς το στρατό και το στόλο, την οποία θα εγκρίνει ο Διοικητής Μ. Ανατολής.¹⁶⁹ Οι ενέργειες των βρετανικών στρατιωτικών αρχών προκειμένου να καταστείλουν τις εξεγέρσεις στις μονάδες, πλην της αεροπορίας, η οποία δεν είχε εκδηλωθεί ευθέως,¹⁷⁰ να διατάξουν τον άμεσο αφοπλισμό των μονάδων, επιδείνωσαν την κατάσταση καθώς ακόμα και στρατιωτικοί οι οποίοι δεν είχαν συνταχθεί με τα αιτήματα της ΠΕΕΑ, τώρα έχουν αντιρρήσεις με τον αφοπλισμό που θέτει εκτός μάχης τις ελληνικές μονάδες.¹⁷¹

Στην Ι ταξιαρχία αλλά και στο στόλο η τακτική μετά την άρνηση αφοπλισμού ήταν ο αποκλεισμός τους που κράτησε περίπου δύο εβδομάδες ώστε να παραδοθούν από την έλλειψη εφοδίων λόγω της διακοπής τροφοδοσίας.¹⁷² Με βοήθεια από τις αντιφασιστικές οργανώσεις και την παροικία ο αποκλεισμός κατάφερε σε πολλές περιπτώσεις να «σπάσει» και οι στρατιώτες να αντέξουν για αρκετές ημέρες. Πολύτιμη βοήθεια προσέφερε σε αρκετές περιπτώσεις και ο ντόπιος πληθυσμός που δεν έτρεφε ιδιαίτερη εκτίμηση στις αποικιοκρατικές δράσεις της Βρετανίας και στάθηκε με αλληλεγγύη δίπλα στα ελληνικά στρατεύματα.¹⁷³ Οι αποκλεισμένοι επέδειξαν αξιοθαύμαστη αντοχή παρά τις έντονες

¹⁶⁹ Σηλιωτοπούλου – Παπαστράτης, ό.π., σελ. 214.

¹⁷⁰ Ό.π. σελ. 218 Ο Λήπερ τηλεγραφεί στο Φ.Ο. ότι αποδεδειγμένα υπάρχει αριστερή οργάνωση στις αεροπορικές μονάδες αλλά δεν εκδηλώνεται ώστε να μην καταστήσει τις μονάδες μη επιχειρησιακές.

¹⁷¹ Αθανασιάδης, ό.π., σελ. 272. «...έκαναν την κουταμάρα να ζητήσουν από την Πρώτη Ταξιαρχία να παραδώσει τα όπλα. Φυσικά έφεραν το αντίθετο αποτέλεσμα. Και οι δισταχτικοί και οι διιστάμενοι έγιναν ένα με τους επαναστάτες. «φαίνεται ότι η Ελλάδα, το υιοθετημένο παιδί μας, μας προκάλει μπελάδες» είπε ένας Άγγλος αξιωματικός. Σεφέρης, ό.π. σελ. 192

¹⁷² Σύμφωνα με τον Γ. Συρβίτη: «Υπογράψαμε ένα υπόμνημα ότι θέλομε εθνική ενότητα. Κι αντί να γίνει εθνική ενότητα, μας κόψανε τα φαγητά» στο Γ. Μακριδάκης, ό.π. σελ. 139. Κατσικώστας, ό.π. σελ. 357, Επιστολή Εκτελεστικής Επιτροπής Εθνικής Ενότητας Ενόπλων Δυνάμεων από 24-04-1944 προς Σοφοκλή Βενιζέλο, ΔΙΣ, Φ. 802Α/Ζ/2/1.

¹⁷³ Ό.π., σελ. 283 Ο Σεφέρης περιγράφει με τηλεγραφικές καταχωρήσεις στο ημερολόγιό του το κλίμα των ημερών: «Ζήτησαν από τους πολεμικούς ανταποκριτές να τραβήξουν κλήρο για να βγούν αντιπρόσωποί τους που θα παρακολουθήσουν τις επιχειρήσεις (σ.σ. εννοείται αφοπλισμού) (αυτόν τον αγγλοελληνικό πόλεμο)», «Διαλύθηκαν αρραβώνες μεταξύ γυναικών και Εγγλέζων.», «Κατηγορούν Βενιζέλο παλιάνθρωπο. Έπρεπε να μη δεχτεί χωρίς αμνηστία.», «Παραδειγματική τάξις, υποστολή σημαίας παραδειγματική.», «Αιγύπτιοι Αραπάδες και παιδιά γειτονιάς τους βοηθούν εξαιρετικά, τους πηγαίνουν τρόφιμα.», «Γυναίκες κάνουν εφόδους, περνούν τις γραμμές των Εγγλέζων και τους πάνε τρόφιμα.». Σεφέρης, ό.π. σελ. 202-203. «Ο Δημοκρατικός Ελληνισμός της Αλεξάνδρειας, οι λεβέντες Έλληνες ναυτεργάτες, μα περισσότερο οι Αιγύπτιοι εργάτες που δούλευαν στο λιμάνι, μαζί με πολλούς συμπατριώτες τους, όχι μονάχα στάθηκαν αλληλέγγυοι

διαμαρτυρίες τους για την ενέργεια αυτή που θεωρήθηκε απαράδεκτη από τα συμμαχικά στρατεύματα. Κατά του αποκλεισμού, η ΑΣΟ κατήγγειλε με πύρινο φύλλο του Αντιφασίστα την στέρηση τροφοδοσίας το Πάσχα του 1944.¹⁷⁴ Στον «πόλεμο» των προκηρύξεων που ρίπτονταν από συμμαχικά αεροπλάνα¹⁷⁵ απαντούσαν αναλόγως και οι πολιορκημένοι με προκηρύξεις διαμαρτυρίας για την βρετανική επέμβαση, τους σκοπούς του αντιφασιστικού πολέμου και διατράνωση της επιθυμίας για εθνική ενότητα.¹⁷⁶

Η απόφαση των Βρετανών ήταν να ξεκινήσουν οι επιχειρήσεις με το στόλο στην Αλεξάνδρεια. Τα πλοία συμμετείχαν σε επιχειρήσεις, αντίθετα με το στρατό ξηράς, από την αρχή του πολέμου και η μη χρησιμοποίησή τους κόστιζε πραγματικά στη Βρετανία, οπότε δεν θα μπορούσε να συνεχιστεί η τρέχουσα κατάσταση. Ο ναύαρχος Κάνινγκχαμ, επικεφαλής των επιχειρήσεων, ήταν της άποψης ότι έπρεπε η επιχείρηση να διεξαχθεί με ελληνικές δυνάμεις και ετοιμάστηκε ένα σώμα έμπιστων αξιωματικών και ναυτών ώστε να αποβιβαστεί

στην μεγάλη δοκιμασία του Ναυτικού μας, αλλά με πολλούς κινδύνους και με απaráμιλλη αυτοθυσία πίστης και αγανάκτησης για τους Άγγλους κατακτητές της χώρας τους, κατόρθωσαν, με σωλήνα που τοποθέτησαν στο πλοίο – συνεργείο στον Ήφαιστο να εξασφαλίσουν νερό και στ' άλλα πλοία μας». Αρώνης. Ό.π. σελ. 224. Διηγείται ο Ν. Μπακοντούζης: «Εκεί μας κυκλώσανε, φαΐ γιόκ, τίποτα δε μας φέρνανε, αλλά οι οργανώσεις φροντίζανε από κάτω από το Κάιρο και μαζεύανε λεφτά και μας φέρνανε οι αραπάδες φαΐ...Αλλά μέχρι πότε θα τρώγαμε; Μετά μας είπαν πως θα κόψουν το νερό, αλλά περνάγανε οι σωλήνες από κεί και δεν ξέρω που πηγαίνανε και τος είπαμε ότι θα ανατινάξουμε τους σωλήνες εμείς και δε μας κόψανε το νερό...κάτι τέτοιο έγινε. Βαστήσαμε αρκετά αλλά δεν ημπορούσαμε να βαστήξουμε βέβαια και πήραμε απόφαση ότι έπρεπε να παραδώσουμε τα όπλα...» στο Γ. Μακριδάκης, ό.π. σελ. 132

¹⁷⁴ Αντιφασίστας τ. 50, Απρίλιος 1944, ΑΣΚΙ

¹⁷⁵ Διηγείται ο Η. Φουντάκις, στρατιώτης στην Ι Ταξιαρχία: «Μας είχανε περικυκλωμένους οι Εγγλέζοι και μας είχανε στήσει πάνω στα υψώματα τα κανόνια. Μας ρίξανε προκηρύξεις να παραδοθούμε.» στο Γ. Μακριδάκης, ό.π. σελ. 122

¹⁷⁶ Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης, ό.π. σελ. 256. Διαβάζουμε σε προκήρυξη της Ιης Ταξιαρχίας: «Έλληνες του εξωτερικού, εδώ και μια εβδομάδα τώρα στο στρατόπεδό μας γίνεται ένα θαύμα. Ένα θαύμα που δείχνει πάλι το μεγαλείο, το μεγαλείο της ψυχής του Έλληνα, του Έλληνα που προτιμάει και προτίμησε πάντοτε το θάνατο από την ατίμωση. Εμείς οι μαχητές της Αλβανίας, της Μακεδονίας, της Κρητης και του Αλαμίν διαταχθήκαμε ύστερα από εισήγηση της δρακός των γνωστών μας και γνωστών Σας, Ελληνικής υπηκοότητας προδοτών, αυτών που θα αρνηθώ να καλύψει οπωσδήποτε η ελληνική γή, η Γή των Ηρώων και των θαυμάτων και από έλλειψη κατανόησης από μερικούς Συμμάχους Αξιωματικούς, διαταχθήκαμε να καταθέσουμε εδώ στη Συμμαχική Γή τα ΟΠΛΑ ΜΑΣ, αυτά που τα στεφανώσαμε και δεν τα καταθέσαμε ούτε στους εχθρούς μας. Εμείς εδώ πήραμε την απόφαση, λοιπόν να μη Σας ατιμάσουμε και να φανούμε ότι είμαστε Έλληνες, Έλληνες πρώτα και μετά αντάξιοι των Ελλήνων Στρατιώτες, που ξέρουν να πεθαίνουν με το όπλο τους. Έξη ημέρες κόπηκε κάθε εφοδιασμός. Αυτό δεν μας πειράζει στην απόφασή μας, μάλλον μας ευχαριστεί που μας δίδεται η τιμή να ζούμε όπως οι συμπολεμιστάι μας στα ελεύθερα βουνά της πατρίδος μας, στα ελεύθερα βουνά της Ελλάδος. Είμαστε ελεύθερο έθνος και πρέπει να έχουμε διοίκηση που να αντιπροσωπεύει όλο το λαό, πρέπει να έχουμε Λευτεριά και να απαλλαγούμε από τη μαύρη μαφία. Καλούμε τους αντιπροσώπους του λαού για να συνεννοηθούν με την Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Ενότητας Ελληνικών ενόπλων Δυνάμεων Μέσης Ανατολής. Εάν δεν μας δοθεί το δικαίωμα αυτό ζητάμε σας ελεύθεροι Έλληνες να πολεμήσουμε οπουδήποτε τώρα, και τώρα αμέσως στο πλησιέστερο βαλκανικό μέτωπο. Αλλιώς θα μείνουμε εδώ και αν δεν μας δώτε ποτέ, πέστε σ' όλους τους Έλληνες πως εδώ πεθάναμε για την πραγματική ελευθερία της Ελλάδος μας.

ΖΗΤΩ ΤΟ ΕΘΝΟΣ ΖΗΤΩ Ο ΣΥΜΜΑΧΙΚΟΣ ΑΓΩΝΑΣ ΖΗΤΩ Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΘΝΙΚΗΣ ΕΝΟΤΗΤΟΣ ΕΝΟΠΛΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ ΜΕΣΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ ΝΙΚΗ – ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ Ή ΘΑΝΑΤΟΣ, 13-04-1944, ΔΙΣ, Φ. 807/8/96/3. ΔΙΣ, Φ. 802^Α/Ζ/1/1.

στα πλοία στις 17 Απριλίου. Αυτή όμως η επιχείρηση δεν πραγματοποιήθηκε. Ο Αλεξανδρής δεν έδωσε την εντολή παρά τις οδηγίες του Βενιζέλου και ζήτησε μικρή παράταση, ενώ η ΑΟΝ του απαντούσε στις εκκλήσεις του για εκτόνωση της κρίσης μέσω του φύλλου «Ελευθερία».¹⁷⁷ Την ίδια ημέρα αντικαταστάθηκε στην αρχηγία του στόλου από τον Βούλγαρη, απότακτο αξιωματικό του κινήματος του 1935.¹⁷⁸

Την λύση δίνει ο ίδιος ο Τσώρτσιλ προσωπικά και πάλι. Τηλεγραφεί ότι «θα ήταν μεν προτιμότερο» αλλά δεν θεωρεί «απαραίτητη την κατάπνιξη της ανταρσίας από τους ίδιους τους Έλληνες», καθώς «η θέση μας (σ.σ. των Βρετανών) δεν εξαρτάται από την ελληνική καλή θέληση μεταπολεμικά, αλλά η θέση τους (σ.σ. των Ελλήνων) σε μεγάλο βαθμό εξαρτάται από τη δική μας καλή θέληση».¹⁷⁹ Τελικά, η επιχείρηση διεξήχθη στις 3 η ώρα, τη νύχτα της 22^{ας} προς 23^{ης} Απριλίου,¹⁸⁰ όπως είχε σχεδιαστεί αρχικά, με τις ελληνικές δυνάμεις που είχαν επιλεχθεί, συνεπικουρούμενες από αγγλικά πλοία που παρείχαν σιωπηρή αλλά σημαντική ψυχολογική υποστήριξη.¹⁸¹ Το ελληνικό άγημα απαρτιζόταν από 68 αξιωματικούς και 16 ναυτικούς δοκίμους.¹⁸² Ο απολογισμός ήταν τουλάχιστον 6 νεκροί και 40 τραυματίες σε τρία πλοία, το «Αποστόλης», «Ιέραξ» και «Σαχτούρης».¹⁸³ Η ΑΟΝ βλέποντας την αποφασιστικότητα ελληνικών και βρετανικών δυνάμεων διέταξε την παράδοση των υπολοίπων πλοίων. Δύο ημέρες πριν είχαν παραδοθεί και οι κινηματίες στο Ναυτικό Φρουραρχείο και τη Σχολή Ναυτικών Δοκίμων στην Αλεξάνδρεια. Έως τις 23 Απριλίου στις 8 το βράδυ όλα τα πλοία στην Αλεξάνδρεια είχαν παραδοθεί και οι

¹⁷⁷ Ελευθερία, φ. 37, 19-04-1944, ΑΣΚΙ

¹⁷⁸ Το γεγονός ότι ο αρχηγός του στόλου ήταν απότακτος του '35 αναφέρεται στο Σακελλαρόπουλο, ό.π. σελ. 345. Ο Βενιζέλος στην ουσία διατάχθηκε από τον Λήπερ να αντικαταστήσει τον Αλεξανδρή για να διεξαχθεί η επιχείρηση καταστολής. Ο ίδιος ο Λήπερ μεταφέρει στον Τσώρτσιλ ότι του τηλεφώνησε ο Βενιζέλος και τον ενημέρωσε ότι ανέμενε την απάντηση του Βούλγαρη αύριο. Ο Λήπερ απάντησε ότι αρνείτο αυτή την εξέλιξη και επέμεινε σε θετική ανταπόκριση του Βούλγαρη αμέσως, την οποία έλαβε μισή ώρα αργότερα. Βλ. Papastratis, ό.π. σελ. 169.

¹⁷⁹ Ό.π. σελ. 169

¹⁸⁰ Έγγραφο τηλεφώνημα Αρχηγού Στόλου προς πρωθυπουργό, ΓΑΚ, Αρχείο Τσουδερού, Ε'8.

¹⁸¹ The New York Times, "Revolt on 3 ships crushed by greeks", 24-04-1944, Proquest Historical Newspapers

¹⁸² Σύμφωνα με τον Αθανασιάδη 20-30 Έλληνες αξιωματικούς ό.π., σελ. 284. Ο Σεφέρης αναφέρει: «Μαθαίνω μια μικρή λεπτομέρεια της κατάληψης των караβιών που μου κάνει εντύπωση. Κάλεσαν τα παιδιά της Σχολής Δοκίμων από τα σπίτια τους και τους μίλησαν (Βούλγαρης ο ίδιος νομίζω). Τους είπαν ότι πρόκειται να γίνει μια εξαιρετικά σπουδαία αποστολή και όποιος θέλει να μετάσχει να το δηλώσει. Δεν είπαν ότι πρόκειται για τα καράβια. Φυσικά όλα τα παιδιά προσφέρθηκαν.[...] Από αυτούς ένας σκοτώθηκε και ένας πληγώθηκε. Ο άνθρωπος που μου το διηγήθηκε έτρεμε επαναστατημένος από αυτή την πράξη. – Να πάρουν νέα παιδιά που μπήκαν στη σχολή για να πολεμήσουν για την πατρίδα και για πρώτη τους πράξη, για αρχή του σταδίου τους, να τα βάλουν να σκοτώσουν Έλληνες!». Συνεχίζει αλλού: «Στο μεταξύ νέα παιδιά που ήταν μέσα στο τραγικό ρεσάλτο των караβιών, αγριεμένα διηγούνται με φρίκη το αίσθημα να χτυπάς και να ακούς μέσα στη νύχτα να σκούζουν ελληνικά -ωχ με βάρεσε». Σεφέρης, ό.π. σελ. 215, 222.

¹⁸³ Σύμφωνα με τηλεγράφημα του Λήπερ, 7 νεκροί και 37 τραυματίες, στο Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης, ό.π. σελ. 225, σύμφωνα με άλλη πηγή, 9 νεκροί και 40 τραυματίες, Κατσικώστας, ό.π. σελ. 359

συμμετέχοντες επίσης είχαν παραδοθεί στη δικαιοσύνη. Τα ελληνικά πολεμικά πλοία είχαν επιστρέψει «στο δρόμο της τιμής και του καθήκοντος προς την πατρίδα».¹⁸⁴ Η επιστολή διαμαρτυρίας της Επιτροπής Εθνικής Ενότητας Ενόπλων Δυνάμεων Μ. Ανατολής προς τον Σ. Βενιζέλο με την οποία καταγγέλλονται οι «πειρατικές» και «δολοφονικές» πράξεις έναντι των πληρωμάτων και των πλοίων, δηλαδή ο αποκλεισμός από την τροφοδοσία και η πολιορκία τους, φτάνει στον αποδέκτη, στο Γεν. Επιτελείο και κοινοποιείται στις πρεσβείες των Συμμάχων με μια μέρα καθυστέρηση. Η απόδοση ευθυνών στον Βενιζέλο, στο Βούλγαρη, στο Βασιλιά και στους Βρετανούς και η άρνηση του αφοπλισμού έχουν πλέον μικρή σημασία, καθώς η κύρια επιχείρηση έχει ολοκληρωθεί.¹⁸⁵ Οι νεκροί από την επιχείρηση στο στόλο κηδεύτηκαν μαζί αλλά χωρίς τις ίδιες τιμές. Τα φέρετρα των κινηματιών ήταν γυμνά, χωρίς λουλούδια, ενώ αυτά των ανδρών της δύναμης καταστολής ήταν καλυμμένα με τις σημαίες του ναυτικού, γεμάτα με στεφάνια και λουλούδια.¹⁸⁶ Όσοι συμμετείχαν στην επιχείρηση καταστολής έλαβαν τιμητικό μετάλλιο.¹⁸⁷

Την επομένη το μεσημέρι παραδόθηκε άνευ όρων και η ταξιαρχία, μετά από απέλπιδες προσπάθειες για συμφωνία σε ελάχιστους όρους παράδοσης. Προτάθηκε ακόμα και να σταλούν οι κινηματίες στα Βαλκάνια να ενισχύσουν τον ΕΛΑΣ, καθώς και να δοθεί αμνηστία αλλά δεν καρποφόρησαν αυτές οι προσπάθειες.¹⁸⁸ Από τις βρετανικές δυνάμεις μετά από 48ωρο τηλεσίγραφο,¹⁸⁹ αφοπλίστηκαν όλες σχεδόν οι μονάδες, και σημειώθηκε

¹⁸⁴ Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης, ό.π. σελ. 227. Επιστολή του ΑΣΔΜΑ, Paget προς τον Γεώργιο Β', 24-04-1944, ΓΑΚ, Αρχείο Τσουδερού, Ε' 8, Επείγον τηλεγράφημα Επικεφαλής Γεν. Επιτελείου, 23-04-1944, ΓΑΚ, Αρχείο Τσουδερού, Ε'8.

¹⁸⁵ Εκτελεστική Επιτροπή Εθνικής Ενότητας Ενόπλων Δυνάμεων Μ. Ανατολής, Επιστολή διαμαρτυρίας προς τον Σ. Βενιζέλο 24-04-2016, ΔΙΣ, Φ. 802Α/Ζ/2/1.

¹⁸⁶ Ο Σεφέρης μεταφέρει στο ημερολόγιό του την εικόνα της κηδείας από την συντηρητική εφημερίδα Φώς, σχολιάζοντας: «Πόμπημα νεκρών. Χειρότερο: λάθος. Αν τουλάχιστον είχαν διαβάσει Αισχύλο: «μνησιπήμων πόνος» - Βλάκες». Ό.π. σελ. 208. «Στην ταφή των σκοτωμένων της νύχτας τ' Άι – Γιωργιού, είχαν αφήσει τα φέρετρα των δικών μας γυμνά, χωρίς στεφάνια.» Βλ. Παράρτημα Ι διήγημα Σ. Τσίρκα «Ο Αλέκος κι ο Τίγρης».

¹⁸⁷ Η ομάδα που επέδραμε στα πλοία ονομάστηκε άγημα εμβολής. Σακελλαρόπουλος, ό.π. σελ. 345

¹⁸⁸ Κατσικώστας, ό.π. σελ. 360. Οι κινηματίες ήλπιζαν ότι θα επαναλαμβανόταν το προηγούμενο της αποστολής των στασιασθέντων γιουγκοσλαβικών τμημάτων στο Βαλκανικό μέτωπο για να ενωθούν με τους παρτιζάνους του Τίτο. Αντίστοιχα, ζήτησαν να ενταχθούν ως τμήμα του Ελάς στις επιχειρήσεις στα Βαλκάνια, ωστόσο είναι βέβαιο ότι για τους Βρετανούς επρόκειτο για δυο διαφορετικές περιπτώσεις τις οποίες δεν θα αντιμετώπιζαν με τον ίδιο τρόπο.

¹⁸⁹ Διηγείται ο Η. Φουντάκιος: «Έρκεται ο Σοφούλης (σ.σ. πρόκειται μάλλον για τον Γρηγόριο Σοφούλη, υπολοχαγό πεζικού που καταδικάζεται αργότερα από Στρατοδικείο) και μας λέει – Παιδια, αυτή την ώρα που σας μιλάω, πρέπει να μ' ακούσετε, διότι θα νικήσουμε, αλλά δε θα μείνει και ένας από μας ζωντανός, διότι τα κανόνια τος είναι γύρω-γύρω στεμένα. Νικητές θα βγούμε, αλλά ηττημένοι. Θα πεθάνομε όλοι. Εμείς φωνάζαμε «Να πεθάνομε. Να σκοτωθούμε όλοι». – Όχι, λέει δεν είναι έτσι. Χρειαζόμαστε. Δε θα σκοτωθούμε όλοι. Έτσι παραδώσαμε τα όπλα, ήρτανε οι Ινδιάνοι πήρανε απ' τα τσαντίρια μας τα όπλα, σηκώσαμε τα χέρια ψηλά σαν αιχμάλωτοι και παραδοθήκαμε στους κυρίους. Τους Εγγλέζους.», στο Γ. Μακριδάκης, ό.π. σελ. 123, Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης, ό.π. σελ. 226

έναν θάνατος βρετανού αξιωματικού κατά τις επιχειρήσεις.¹⁹⁰ Είναι αξιοσημείωτο ότι αναφέρεται άρνηση εκτέλεσης εντολής από βρετανικές μονάδες που κλήθηκαν να αφοπλίσουν και να συλλάβουν τους στασιαστές.¹⁹¹ Στο Ι Σύνταγμα Τεθωρακισμένων Αυτοκινήτων (ΣΤΑ) δόθηκε 24ωρο τελεσίγραφο να παραδώσουν τον οπλισμό και τα οχήματά τους. Μετά την παρέλευση της προθεσμίας, ο Διοικητής πρότεινε την παράδοση υπό τον όρο να γίνει υποστολή της σημαίας αφού της αποδοθούν τιμές από αγγλικό άγημα, όπως και έγινε σε πολύ συγκινητικό κλίμα.¹⁹² Οι συλληφθέντες μεταφέρθηκαν σε γειτονικά στρατόπεδα που είχαν ετοιμαστεί για να υποδεχθούν γερμανούς αιχμαλώτους.¹⁹³

¹⁹⁰ Ο.π. σελ. 230

¹⁹¹ Ο Η. Φουντάκιος εξιστορεί: «είχαμε τότε το Σοφούλη λοχαγό όταν γινηκε το κίνημα. Μας είχανε περικυκλωμένους οι Εγγλέζοι και μας είχανε στήσει πάνω στα υψώματα τα κανόνια. Μας ρίξαν προκηρύξεις να παραδοθούμε. Μας λέει ο Σοφούλης: παιδιά απόψε έχετε υπόψη σας ότι θα μας επιτεθούν. Έρχεται και μια ομάδα Εγγλέζοι που είχαμε πολεμήσει μαζί και μόλις τους είπαν να ρτουνε να μας συλλάβουνε, καρφώσανε τα όπλα τους μες στην άμμο και είπαν: Μ' αυτούς που πολεμήσαμε μαζί, δε θα τους πιάσουμε αιχμάλωτους. Τους κλείσανε μέσα κι αυτούς. Στο σύρμα τους βάλανε μαζί μας. Ύστερα βάλανε Ινδιάνους... Μας κάμανε λοιπόν επίθεση οι Ινδιάνοι [...]». Ο Ν. Μπακοντούζης αναφέρει: «Των Εγγλέζων στρατιωτών τος λέγανε ότι είμαστε Γερμανοί ή ότι δε θέλομε να πάμε να πολεμήσομε, αλλά εμείς είχαμε ανθρώπους γλωσσομαθείς και εξηγήσαμε στους φρουρούς ότι δεν είμαστε όπως τα λένε αυτοί, ότι εμείς θέμε να πάμε να πολεμήσομε...Και μάλιστα, θυμάμαι, ορισμένοι χτύπησαν τα όπλα κάτω και φύγανε, οι Εγγλέζοι...». Στο Μακριδάκης, ό.π. σελ. 122. Ομοίως αναφέρει το περιστατικό ο Αρώνης: «..η πρώτη Βρετανική Ταξιαρχία που στάλθηκε να αφοπλίσει την 1^η Ελληνική Ταξιαρχία ήταν απ' την εργατομάνα Λίβερπουλ. Απ' τον ταξίαρχο μέχρι τον τελευταίο στρατιώτη όλοι ήταν άνθρωποι με γνώση και κατανόηση της ανθρώπινης αποστολής. Διάβασαν τις προκηρύξεις του αγώνα που ήταν γραμμένες στην αγγλική γλώσσα, κατατοπίστηκαν για τους σκοπούς και τους στόχους της επαναστατημένης αγανάκτησης και της οργής μας....Όταν διατάχθηκαν να μας αφοπλίσουν, ο Άγγλος ταξίαρχος αρνήθηκε να εκτελέσει τη διαταγή. Χολωμένος και αγανακτισμένος είπε σ'ένα συμπατριώτη προϊστάμενό του, όταν όλη η ταξιαρχία έμπηξε τις ξιφολόγχες στην άμμο και σε ένδειξη αγανακτισμένης διαμαρτυρίας και συλλογικής καθολικής άρνησης: -εγώ κι η ταξιαρχία μου δεν αφοπλίζουμε Έλληνες μαχητές με τους οποίους συμπολεμήσαμε μαζί. Την ίδια μέρα η ταξιαρχία της Λίβερπουλ μαζί μ'όλη τη δύναμή της, βρέθηκε σε...<<σωφρονιστικό» στρατόπεδο των Ινδιών μέχρι να ανανήψει και να συνέλθει απ'τον αντιφασιστικό πυρετό». Αρώνης, ό.π. σελ. 235-236

¹⁹² Αρώνης, Θεόδωρος, Ντεκαμερέ, Εκδ. Ιωλκός, Αθήνα, 1980, σελ. 209-210. Ο αφοπλισμός του ΙΣΤΑ σε συγκινητικό κλίμα περιγράφεται ακόμα και από τους μάρτυρες κατηγορίας στη δίκη που ακολούθησε τον Αύγουστο. ΔΙΣ Φ. 802Β/Δ/12/1. Περιγράφει στη μαρτυρία του για τον αφοπλισμό του Ι ΣΤΑ ο Φρίξος Λιβυκός: « ...Εμείς βέβαια το βιολί μας. Να πάρουμε άρματα βαρειά. Να πάμε στο μέτωπο. Γιατί δίνουνε στους Πολωνούς του Άντρες, Σέρμαν κι όχι σε εμάς που είμαστε όπως τ'αναγνωρίζουν όλοι «ατσίδες»; Μας χόρτασαν από συγχαρητήρια και επαίνους. Κι όλο έννοια σας και θα τα πάρετε. Μια βραδιά μάλιστα ο διοικητής μας μας τόπε επίσημα. Οι Ιγγλέζοι τον ειδοποίησαν ότι θα πάρουμε τα Σέρμαν.[...] Πέρασαν μέρες. Μάθαμε το πως πέθανε η Ταξιαρχία του Αλαμίν, οι άλλες μονάδες, ο στόλος. Κι ήρθαν οι 15 τελευταίες μέρες του ΙΣΤΑ. Ήρθανε 15 μέρες αγρύπνιας κι αγωνίας. Ήρθανε έπειτα γύρω μας 3 συντάγματα πυροβολικού, ήρθε η μεραρχία των Ιντιάνων, ήρθε η ταξιαρχία των λογχοφόρων, ήρθανε αεροπλάνα, ήρθανε στο τέλος και τα τανκς τα Σέρμαν. Μα όχι για να τα πάρουμε εμείς. Ήρθανε τα Σέρμαν για να μας πάρουνε τα Χάμπερ και να μας αφίκουνε γυμνούς και φτωχούς. Κι έπειτα? Α! ναι. Έπειτα κλάψανε.

Μάλιστα. Εκεί στη Μιριάτα έγινε αυτό, στις 4 του Μάη του 1944. - Θα τα παραδώσουμε όλα, τους είπαμε, μόνο πρώτα νάρθετε να χαιρετήσετε τη σημαία μας. Θα την κατεβάσουμε μεσίστιο, γιατί η Μάνα μας έχει πένθος βαρύ, χάνει το Ι ΣΤΑ της, αν δεν έρθετε θα την κάμουμε την τρέλα.

Ήρθε ο στρατηγός και τιμητική φρουρά. Παραταχτήκαμε όλο το σύνταγμα μπροστά στη σημαία μας τη γαλανόλευκη κι άρχισε ο υμνος, της λεφτεριάς ο ύμνος ο μεγάλος κι η σημαία κατέβαινε. Και στο «απ' τα κόκκαλα βγαλμένη» όλο το σύνταγμα απ'το διοικητή του ως τον τελευταίο φαντάρο σπάραζε στο κλάμα. Τότες είναι που δάκρυσε ο ξένος στρατηγός και κλάψανε του ιγγλέζικου λαού τα ξανθά παιδιά. Εκεί μπροστά

Στη συνέχεια, οι Βρετανοί αναθεώρησαν τις απόψεις τους ότι τα γεγονότα οφείλονταν σε μια χούφτα φανατικών όταν διαπίστωσαν ότι οι συμμετέχοντες ήταν παραπάνω από τους μισούς άνδρες των ένοπλων σωμάτων και σε κάποιες περιπτώσεις όπως το πυροβολικό, επρόκειτο σχεδόν για το σύνολο ανδρών και αξιωματικών. Από το Βασιλικό Ελληνικό Στρατό Μέσης Ανατολής θα επιλεγόντουσαν περίπου 2.500 άνδρες οι οποίοι μετέπειτα συγκρότησαν την 3^η Ορεινή Ταξιαρχία, και κάποιες ακόμα μικρές μονάδες από έμπιστους άνδρες και ο Ιερός Λόχος ο οποίος δεν συμμετείχε στο κίνημα, κατά τις προτροπές του Ανώτατου Στρατιωτικού Διοικητή Μ. Ανατολής.¹⁹⁴ Έμπρακτη δράση δεν υπήρξε στην Αεροπορία, παρά τη ταύτισή με τα αιτήματα των εξεγερμένων, λόγω διάφορων παραγόντων όπως η απόσταση των μονάδων και η πιο διακριτική παρουσία φιλομοναρχικών¹⁹⁵, αλλά ούτε και στο 8ο Τάγμα που, αποτελούμενο από τους απομακρυνθέντες μετά τα γεγονότα την άνοιξη του 1943, παρέμενε αποκομμένο από τις εξελίξεις και μόλις στις αρχές Μαΐου απέστειλε πρωτόκολλο αναγνώρισης της ΠΕΕΑ και κάλεσμα για κυβέρνηση εθνικής ενότητας.¹⁹⁶ Οι εκτιμήσεις των Βρετανών ήταν ότι η συντριπτική πλειοψηφία των αιγυπτιακών δεν έλαβε μέρος στη στάση και ότι η πλειοψηφία των στασιαστών προέρχεται από τα ελληνικά νησιά.¹⁹⁷ Ο Βενιζέλος την επομένη κιόλας ημέρα υποβάλλει την παραίτησή του αρχικά «θεωρήσας την αποστολή του λήξασα» – αν και κατά την ανάληψη των καθηκόντων του η αποστολή του ήταν η συγκρότηση κυβέρνησης εθνικής ενότητας – στη συνέχεια ανασκευάζει επικαλούμενος κάτι πιο εύσχημο «λόγω της εξελίξεως της κατάστασης».¹⁹⁸ Ο Παπανδρέου

μας. Είτανε από τις στιγμές, που όλο και θα πληθαίνουν στην ιστορία της ανθρωπότητας που πάνω από διπλωματία, πάνω από τις αλλόκοτες νύχτες, τους χλιομασκοφορεμένους αλλόκοτους ανθρώπους, πάνω από διοικήσεις και στρατηγεία και διαταγές, οι λαοί γνωρίζουν ο ένας τον άλλο σα μέσα σ' άστραμμα. Τότες νικάει το Δίκιο. Κι αστράφτουν του κόσμου τα μελλούμενα. Κάποιο φως δυνατό, κάτασπρο φώτισε τις σκοτεινές ομίχλες πούχουν στημένες γύρω στων ανθρώπων τα μάτια. Ειδωθήκαμε πρόσωπο με πρόσωπο. Και κλάψανε. Ας ήρθανε έπειτα άλλοι. Ας έγινε ό,τι έγινε έπειτα στη Δαμασκό. «Τότες με τη διαλογή» που λένε οι φαντάροι. Όμως κείνη την ημέρα κλάψανε.

Με τα κεφάλια σκυμμένα φύγαν σαν ναταν αυτοί οι νικημένοι στην αναίμακτη μα σκληρή για μας πάλη, που βάσταξε ένα μήνα και τέλειωσε με τον άδικο χαμό του Ι ΣΤΑ μας, εκεί στη Μιριάτα, στο Λίβανο, 18 χιλιόμετρα απ' την Τρίπολη.

Το Μάη του 1944».

Λιβυκός Φρίξος, Τιμίμι, εκδ. Σύγχρονη εποχή, Αθήνα, 1977, σελ. 18-20.

¹⁹³ The New York Times, "British give data on greek mutiny", 26-05-1944, Proquest Historical Newspapers

¹⁹⁴ Papastratis, ό.π. σελ. 170, Σηλιωτοπούλου – Παπαστράτης, ό.π. σελ. 268-269

¹⁹⁵ Για την μορφή των πολιτικών κινητοποιήσεων του Μαρτίου 1943 και τη Στάση του Απριλίου 1944, βλ. Λυμπεράτος Μιχάλης, «Ιστορία της Ελληνικής Πολεμικής Αεροπορίας». Τόμος Δ', Υπηρεσία Ιστορίας Πολεμικής Αεροπορίας, Αθήνα 1997, σελ.276-278, 281-285

¹⁹⁶ Σηλιωτοπούλου – Παπαστράτης, ό.π. σελ. 274

¹⁹⁷ Σηλιωτοπούλου – Παπαστράτης, ό.π. σελ. 268-269

¹⁹⁸ Σεφέρης, ό.π. σελ. 206-207

έχει λάβει ήδη εντολή σχηματισμού κυβέρνησης, ωστόσο ακόμα αναζητά υπουργούς!¹⁹⁹ Παρά τη δυσκολία στη συγκρότηση της κυβέρνησης πραγματοποιεί δύο ομιλίες, σε αξιωματικούς του ναυτικού και της αεροπορίας με περιεχόμενο καταδικαστικό για τη στάση και το ΕΑΜ.²⁰⁰

Ο Στρατηγός Πάτζετ, Ανώτατος Στρατιωτικός Διοικητής Μέσης Ανατολής, σε επιστολή του στον Γεώργιο Β' την επομένη της επέμβασης στο στόλο, σχετικά με τα διαμειφθέντα των τελευταίων εβδομάδων, διαμηνύει ότι μόνο διατηρώντας τη διοίκηση των ελληνικών μονάδων ο ίδιος προσωπικά θεωρεί ότι η τάξη μπορεί να επανέλθει. Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η πολιτικολογία επιτράπηκε ανεξέλεγκτα στη διοίκηση του στρατεύματος και πολλοί αξιωματικοί θα ήθελαν να πάψει το κλίμα αυτό. Ζητά την άδεια να λάβει μέτρα και να αναδιοργανώσει το στράτευμα, το οποίο διοικεί από 7 Απριλίου με σύμβουλο τον Συνταγματάρχη Λιώση. Απαραίτητα θεωρεί τα στρατοδικεία για την τιμωρία των πρωτεργατών και τη σύσταση επιτροπών διαλογής.²⁰¹ Ο ίδιος ο Τσώρτσιλ τονίζει στον Υπουργό Ναυτικών του ότι κανένα σκάφος που βρίσκεται σε λιμάνια της Μεσογείου δεν θα πρέπει να παραχωρηθεί στον Ελληνικό Στόλο και να επανδρωθεί με ελληνικά πληρώματα που θα μπορούσαν να προκαλέσουν ταραχές. Οι Έλληνες ναύτικοι που βρίσκονται σε λιμάνια βρετανικά ή υπό τον έλεγχο των Βρετανών θα πρέπει να συλληφθούν και να μεταφερθούν στο Κάιρο για να χρησιμοποιηθούν αργότερα.²⁰²

Μετά την καταστολή, το P.W.E. ζητά από την ελληνική υπηρεσία του BBC να μη σχολιάζει περαιτέρω τα γεγονότα στις ένοπλες δυνάμεις.²⁰³ Λίγες ημέρες μετά και ενώ οι διαδικασίες καταστολής συνεχίζονταν στις υπο διάλυση μονάδες, οι ξένοι ανταποκριτές διαμαρτύρονται για τη συσκότιση που επιβάλλεται. Στις 2 Μαΐου επιδόθηκε υπόμνημα στις Βρετανικές και Αμερικανικές στρατιωτικές και κυβερνητικές αρχές, υπογεγραμμένο από 24 πολεμικούς ανταποκριτές συμμαχικών δυνάμεων, με το οποίο διαμαρτύρονταν για τη δραστική

¹⁹⁹ Papastratis, ό.π. σελ. 174 Στην συνέντευξη τύπου όπου ανακοινώνεται η ανάληψη της κυβέρνησης, ο βρετανός αξιωματούχος δηλώνει "he is a strong man" (σ.σ. δηλαδή είναι δυνατός άνδρας). Στους δημοσιογραφικούς κύκλους ψιθυρίζουν έντονα πως ο Παπανδρέου είναι straw man (σ.σ. αχυράνθρωπος) και όχι strong man. Σεφέρης, ό.π. σελ. 211

²⁰⁰ Σηλιωτοπούλου – Παπαστράτης, ό.π. σελ. 252, 274

²⁰¹ Επιστολή του ΑΣΔΜΑ, Paget προς τον Γεώργιο Β', 24-04-1944, ΓΑΚ, Αρχείο Τσουδερού, Ε' 8

²⁰² Σηλιωτοπούλου – Παπαστράτης, ό.π. σελ. 242. Όπως στη συνέχεια φαίνεται, η επάνδρωση των πλοίων μετά την διάλυση των πληρωμάτων είναι δύσκολο εγχείρημα. Στα μέσα Αυγούστου, το υπουργείο ναυτικών προσπαθεί να επανδρώσει τα καράβια με Αιγυπτιώτες, οι οποίοι διστάζουν να καταταγούν υπό το φόβο απώλειας της εργασίας τους. Προκειμένου να καμφθούν οι αντιστάσεις τους ανακοινώνεται ότι σύμφωνα με Βρετανοελληνοαιγυπτιακή συμφωνία, δεν κινδυνεύουν οι θέσεις εργασίας τους. Ό.π. σελ. 463

²⁰³ Σηλιωτοπούλου – Παπαστράτης, ό.π. σελ. 235.

λογοκρισία που επιβλήθηκε στη συζήτηση των ελληνικών υποθέσεων και του κινήματος. Το υπόμνημα συνέχιζε σημειώνοντας ότι κανένα σχόλιο δεν επιτρέπεται εκτός και αν αντικατοπτρίζει την επίσημη άποψη, με τους δημοσιογράφους να εκφράζουν την ανησυχία τους για το γεγονός ότι μετατρέπονται σε φερέφωνα των αρχών για προπαγάνδα.²⁰⁴ Το σύνολο των αφοπλισθέντων, μεταφέρθηκε στο Κασασίν και στην Αμρία, όπου εγκλείστηκε σε συρματοπλέγματα υπό τρομακτικές συνθήκες ζέστης και ανέμου της ερήμου. Η ρίψη προκηρύξεων από τα συμμαχικά αεροπλάνα συνεχίζεται αυτό το διάστημα. Στις 27 Απριλίου κυκλοφορεί προκήρυξη του πρωθυπουργού Γ. Παπανδρέου στην οποία καταδικάζει το βουλεύεσθαι στο στρατό και εξαίρει τη δράση του Ναυάρχου Βούλγαρη για την καταστολή, επισημαίνοντας παράλληλα ότι οι υποκινητές της στάσης θα τιμωρηθούν αυστηρά.²⁰⁵ Το πρώην Ι ΣΤΑ μεταφέρθηκε από τη Μιριάτα του Λιβάνου υπό φρικτές συνθήκες οδικώς στη Δαμασκό, στη Χάιφα, και στη συνέχεια σιδηροδρομικώς²⁰⁶ στο Χελουάν της Αιγύπτου όπου κρατήθηκε μαζί με Ιταλούς αιχμαλώτους πολέμου, γεγονός ιδιαίτερα υποτιμητικό για στρατιώτες συμμαχικού στρατού.²⁰⁷ Εκεί ξεκίνησε διαδικασία διαλογής με στόχο να διαχωριστούν οι πιστοί στην κυβέρνηση και οι κινηματίες στις 6 και 7 Μαΐου. Τους αξιωματικούς αξιολόγησε υπό την επίβλεψη των Άγγλων μετά από σύντομη συνέντευξη μια επιτροπή νομιμοφρόνων αξιωματικών. Άλλωστε κρίθηκε ότι αρκετοί παρασύρθηκαν λόγω άγνοιας, φόβου ή επειδή ακούγοντας τους στασιαστές να φωνάζουν «ΕΛΑΣ» το εξέλαβαν ως «ΕΛΛΑΣ». Οι υπαξιωματικοί και οι οπλίτες διαχωρίστηκαν βάσει ατομικής δήλωσης

²⁰⁴ The New York Times, "CENSORSHIP ON NEWS OF GREEKS PROTESTED: Allied Correspondents at Cairo Act -- Premier Hails Churchill", 03-05-1944, ProQuest Historical Newspapers

²⁰⁵ Προκήρυξη του πρωθυπουργού Γ. Παπανδρέου από 27-04-1944, Αρχείο Σοφοκλή Βενιζέλου, φακ. 7. Όπως έχει διατυπωθεί και αλλού, το βουλεύεσθαι καταδικάσθηκε από τη στρατιωτική και πολιτική ηγεσία ως διαλυτικό στοιχείο του στρατεύματος. Παρόλαυτα, σε μια εύστοχη ερώτηση του συνηγόρου υπεράσπισης στην τρίτη κατά σειρά δίκη του στρατοδικείου με κατηγορούμενους τους άντρες του ΙΣΤΑ, ακριβώς επί του ζητήματος αυτού, αναφέρεται ότι στο εκδοθέν από την κυβέρνηση φυλλάδιο, τιτλοφορούμενο «Το συμβόλαιο του Λιβάνου» σημειώνεται ότι υπάρχουν «εθνικαί δυναμικαί οργανώσεις αν Αρχηγός είναι ο στρατηγός Βεντήρης», αρχηγός ΓΕΣ μετά το Συνέδριο του Λιβάνου. ΔΙΣ Φ. 802Β/Δ/13/1

²⁰⁶ Το ταξίδι αυτό με το τρένο περιγράφει ο Φ. Λιβυκός: «Μας κλείσανε σε ένα βαγόνι από ζώα, κατάκλειστο. Είχαμε να ταξιδέψουμε 30 ώρες ως το Κάιρο. Σωρός δεμένοι μισοκοιμόμαστε, άγρυπνοι καθώς είμαστε και τραβούσε ο ένας τον άλλον στα όνειρά του. Κατεβαίνοντας προς την Αίγυπτο αρχίσαμε να ιδρώνουμε. Πνιγόμαστε μέσα σε τούτο το μεταλλικό κλουβί, απ' τη ζέστα. Τουλάχιστο να μπορούσαμε να βγάλουμε τις χλαίνες μας. Μα οι χλαίνες δεν βγαίνανε χωρίς να λυθούν οι χειροπέδες. Τότε βγάλαμε το ένα μανίκι και με ξυραφάκια κόψαμε στον ώμο το άλλο. Μείναμε με τα χιτώνια φορώντας ένα μάλλινο μανίκι παραπανίσιο ο καθένας. Σε τέτοιο κλειστό βαγόνι σαν τάξεις τα ζά αρχινάνε να βρωμίζουνε. Ήθελε ο λοχίας ο Σαμιώτης να αποπατήσει και δεν υπήρχε μέρος. Λυποθύμισε ο άνθρωπος και λερώθηκε πάνω του. Ήθελε ο Γιάννης απ' τη Δράμα να ουρήσει. Να! Του λέγαμε εκεί στη χαραμάδα της πόρτας που πάνε όλοι, εκεί δίπλα που κοιμόμαστε. Είναι άνθρωποι που δεν τους έρχεται μπρος σ' άλλους. Τραβήχτηκε όμως ο Γιάννης σέρνοντας και τ' άλλο δεμένο ζωντανό μαζί του, μα δε μπορούσε ο Γιάννης, ο καημένος να ουρήσει κι άρχισε να κλαίει και να χτυπάει το κεφάλι του στη σιδερένια πόρτα του βαγονιού την κλειστή. Έκλαιγε, έβριζε, κλωτσούσε, βλαστημούσε, μα δεν μπορούσε να κάμει τίποτα. Κι έμεινε έτσι. Μένεις κι έτσι. Λιβυκός, ό.π. σελ. 24-25

²⁰⁷ Αρώνης, ό.π. σελ. 210, Λιβυκός, ό.π. σελ. 27

νομιμοφροσύνης στην κυβέρνηση ή όχι. Σχεδόν 2.300 ήταν οι αμετανόητοι και περίπου 2.650 παρασυρμένοι, οι οποίοι μεταφέρθηκαν στο Τιμίμι.²⁰⁸ Οι αμετανόητοι, μαζί με τους κινηματίες του Ναυτικού μεταφέρθηκαν στη Μπάρντια, στη Λιβύη,²⁰⁹ όπου, αν και οι αριθμοί είναι συγκεχυμένοι, πάντως αναφέρονται στα τέλη Απριλίου περίπου 7.500 χιλιάδες άτομα, 3.500 ναυτικοί και 4.000 του πεζικού και λίγοι της αεροπορίας, στην οποία λαμβάνουν χώρα παράλληλες εκκαθαρίσεις.²¹⁰ Εκεί οι συλληφθέντες αφέθηκαν ελεύθεροι στη λιβυκή έρημο, καθώς ήταν φυσικώς αδύνατο να δραπετεύσουν, υπό μακρινή επιτήρηση από βρετανικά αποικιακά στρατεύματα, ενώ διοικητής ήταν ο Αντισυνταγματάρχης Αριστείδης Σιώτης, ως ο αρχαιότερος.²¹¹ Στο Ναυτικό ο διαχωρισμός έγινε ανά ναυτική μονάδα σε διάφορες κατηγορίες, ουδέτερους, ενεργώς συμμετέχοντες, αντιδράσαντες κ.ά. και όσοι κρίθηκαν κατάλληλοι επανατοποθετήθηκαν σε πλοία, μια και η υπηρεσία τους ήταν απαραίτητη.²¹² Στις 6 Μαΐου εκκαθαρίζεται το Καμπρίτ όπου εδρεύει η βάση του Ναυτικού. Περίπου το 1/3 των ανδρών κρίνονται κινηματίες και από τους υπόλοιπους 480 νομιμόφρονες και 167 ακόμα ύποπτοι.²¹³ Σύμφωνα με τις μαρτυρίες, στις διαλογές που έλαβαν χώρα, οι συλληφθέντες διέρχονταν με τη σειρά, ώστε Έλληνες να υποδεικνύουν το βαθμό επικινδυνότητας του καθένα διερχομένου στους Βρετανούς, οι οποίοι στη συνέχεια τους διαχώριζαν αναλόγως.²¹⁴

²⁰⁸ Από αυτούς λίγες ημέρες αργότερα θα ξεκινήσει η συγκρότηση της νομιμοφρόνου III Ορεινής Ταξιαρχίας. Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης, ό.π. σελ. 311, πλην 750 οι οποίοι συγκροτήθηκαν σε λόχο γενικών μεταφορών. ΔΙΣ Φ. 802Α/Θ/4/1

²⁰⁹ Αν και σύμφωνα με έκθεση του Υπουργείου Στρατιωτικών οι αμετανόητοι μεταφέρθηκαν στο Γιαντζούρ, αρκετά πιο μακριά από τη Μπάρντια. ΔΙΣ Φ. 802Α/Θ/4/1

²¹⁰ Λέρνης, Ό.π. σελ. 115, Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης, ό.π. σελ. 274. Περίπου 150 μη νομιμόφρονες στέλνονται στη Μπάρντια.

²¹¹ Κατσικώστας, ό.π. σελ. 363. Ο Σιώτης ήταν διοικητής του ΙΣΤΑ, το οποίο διαλύθηκε και αφοπλίστηκε μόλις στις αρχές Μαΐου, όταν αφού αρνήθηκε να μετακινηθεί στη Βηρυτό, ζήτησε να πολεμήσει στο πλευρό των Σοβιετικών. Μετά από διαχωρισμό οδηγήθηκαν στη Μπάρντια περίπου 20 αξιωματικοί και 400 οπλίτες και υπαξιωματικοί. Σπηλιωτοπούλου, ό.π. σελ. 257

²¹² Χαρακτηριστική η αφήγηση του Γ. Συρβίτη: «Σε μας δεν κάμανε επίθεση, κάμανε στον “Τομπάζη” και σκοτώσανε πολλά παιδιά, στον “Ιέρακα”, στον “Πάνθηρα”, σκοτώσανε και εκεί πολλά παιδιά, στον “Αετό” και την άλλη μέρα έρχεται μέσα ο ναύαρχος και λέει: “Όποιος είναι Βούλγαρος να μείνει εκεί που μένει”. Εμείς ήμαστε Βούλγαροι όλοι...Στις τρειςήμισι χιλιάδες στρατιώτες ήβγανε εκατόν εξήντα...αυτοί ήτανε οι Έλληνες...Δηλαδή εμείς που δεν ακολουθήσαμε τους βασιλικούς ήμαστε ανθέλληνες», στο Γ. Μακριδάκης, ό.π. σελ. 139

²¹³ Ό.π. σελ. 262

²¹⁴ ΔΙΣ Φ. 802Β/Δ/12/1, Φ. 802Β/Δ/10/1. Κατά τον Σ. Λεωνή: «Κι αρχίσαμε λοιπόν να βγαίνουμε ανά οχτώ μέτρα απόσταση ο καθένας. Τί γινότανε λοιπόν; Από την εκεί μεριά του στρατοπέδου, που από το στρατόπεδο δεν εφαινότο, υπήρχε ένα δωμάτιο. Και εκεί μέσα ήτανε χαφίες Έλληνες κι αφ’ το παράθυρο έβλεπε ποιος περνά. Και έλεγε στον Άγγλο στρατιώτη “λεφτ”, “ραιτ”...ότι αυτός θα πα αριστερά, αυτός θα πα δεξιά». Σύμφωνα με τον Ν. Μπακοντούζη: «Είχανε στήσει μια τεράστια σκηνή, περπάταγες με το σάκο σου κι ήτανε ο χαφίς μέσα και ήλεγε “λεφτ” – εκεί ήμαθα εγγλέζικα το αριστερά ποιο είναι – και μόλις μπήκα μέσα, αντίκρισα τον υπολοχαγό του Λόχου μου...Ένα φασίστα!!! Στην επανάσταση τους είχαμε πιάσει εμείς όλους αυτούς και τους είχαμε χώσει μέσα... Ο Μαλασπίνας του 1ου Ταγματός μας ήκαμνε και τον τρελό....’Παναγία μου, σώσε’ λέω, ‘κάηκα’...Δεν πρόλαβα να μπω μέσα και λέει του σκοπού του Εγγλέζου: “Λεφτ”». Κ.

Η περιοχή όπου βρισκόταν το ανοιχτό στρατόπεδο της Μπάρντια ήταν ερημική με αντίξοες καιρικές συνθήκες, με επικίνδυνα ερπετά, έντομα και τρωκτικά. Στις παραπάνω συνθήκες προστίθετο το ζήτημα της δίψας καθώς το νερό δεν ήταν επαρκές, όπως και η τροφή. Οι κρατούμενοι με την στρατιωτική τους εκπαίδευση και εμπειρία κατάφεραν να επιβιώνουν με αυτοσχέδιες μεθόδους, σκάβοντας πηγάδια για εύρεση νερού.²¹⁵ Η μόνη επαφή με τον έξω κόσμο ήταν ένα λαθραίο ραδιόφωνο, θαμμένο στην άμμο, το οποίο οι Βρετανοί φρουροί είχαν εντοπίσει και κάλυπταν με παράσιτα επί των συχνοτήτων.²¹⁶

Στα τέλη Ιουνίου επιχειρήθηκε μια ακόμη διαλογή, οπότε ο στρατηγός Βεντήρης,²¹⁷ άρτι διορισθείς επικεφαλής του ελληνικού στρατού, επισκέφθηκε με βρετανικές δυνάμεις το στρατόπεδο καλώντας από το megafono όσους ήθελαν να φύγουν καθώς επρόκειτο να σχηματιστούν κάποια μικρά τάγματα φρουρών από «παρασυρθέντες» τα οποία δεν προορίζονταν για πολεμική δράση αλλά για επιβοηθητικά καθήκοντα,²¹⁸ με την προειδοποίηση ότι «οι αμετανόητοι θα κλειστούν στα συρματοπλέγματα», με ισχνά ωστόσο αποτελέσματα.²¹⁹ Συγκροτήθηκε το 9^ο τάγμα στη Ντέρνα από 262 που αποσπάσθηκαν. Οι κρατούμενοι δια των βρετανών φρουρών απέστειλαν υπομνήματα διαμαρτυρίας στους Συμμάχους μέσω των προξενείων τους, για την αντιμετώπισή τους ως κρατουμένων χωρίς κανένα ουσιαστικό δικαίωμα και τις συνθήκες κράτησής τους. Πληθώρα εγγράφων διαμαρτυριών διοχετεύτηκε στις βρετανικές αρχές οι οποίες λακωνικά χαρακτήρισαν του κρατουμένους αιχμάλωτους πολέμου.²²⁰ Για λόγους κάμψης του ηθικού, το ναυτικό έμεινε στη Μπάρντια, 2.172 άνδρες μεταφέρθηκαν στο Τμίμι σε φοβερές περιβαλλοντικές συνθήκες, και 1.992, αρχικά στο Τομπρούκ και μετά στην Ερυθραία με πλοία και τρένα.²²¹

Αλοιμονάκης: «Ήρτανε αυτοκίνητα και μας πήρανε και μας πήγανε σε έναν κάμπο. Εκεί είχανε ένα τανκς από δω, ένα τανκς από κει και ίσα-ίσα επερνούσες από μέσα. Και ήτανε μια κουβέρτα μαύρη και τρεις-τέσσερις κουκούλες με κάτι τρύπες κι από μέσα ήταν ο ρουφιάνος ο Έλληνας, που υποδείκνυε στους Εγγλέζους τούτονε αριστερα, τούτονε δεξιά. Εμένα με πήανε στα δεξιά. Στο Γ. Μακριδάκης, ό.π. σελ. 124, 133, 122 αντίστοιχα.

²¹⁵ Χριστοδούλου, ό.π. σελ. 14-15

²¹⁶ Λέρνης, ό.π. σελ. 140

²¹⁷ Ο ίδιος ήταν απότακτος του κινήματος του 1935, και επανήλθε στο στράτευμα με τον Παπανδρέου. Σακελλαρόπουλος, ό.π. σελ. 346. Αρώνης, ό.π. σελ. 271. Έφθασε στην Μ. Ανατολή, ως εκπρόσωπος της εθνικιστικής οργάνωσης ΡΑΝ, μόλις στις 6 Μαΐου ενόψει του συνεδρίου του Λιβάνου. Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης, ό.π. σελ. 260.

²¹⁸ Χριστοδούλου, ό.π., σελ. 22

²¹⁹ Λέρνης, ό.π., σελ. 136-151.

²²⁰ Ό.π. σελ. 152, 154-155. Σε τηλεγράφημά του ο Paget στις 19-07-1944 χαρακτηρίζει τους κινηματίες κρατούμενους και όχι αιχμαλώτους πολέμου. Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης, ό.π. σελ. 362

²²¹ ΔΙΣ Φ. 802^Α/Θ/4/1. Αθανασιάδης, ό.π. σελ. 350, 356, Λέρνης Γιώργος, σελ. 177, Νεφελούδης Βασίλης, Η Εθνική Αντίσταση στη Μέση Ανατολή, τ.Β', σελ. 176-177

Το Συνέδριο του Λιβανου και η Εθνική Ενότητα

Της διασποράς των κρατουμένων, έχουν προηγηθεί πολύ σημαντικές πολιτικές εξελίξεις στο κυβερνητικό μέτωπο. Όπως περιγράφηκε συντελέστηκε η αλλαγή σκυτάλης από την κυβέρνηση Τσουδερού, στην βραχύβια κυβέρνηση Βενιζέλου, η οποία άμεσα και κάπως άκομψα, παραχώρησε τη θέση της στην κυβέρνηση Παπανδρέου. Η κυβέρνηση αυτή, υπό αναζήτηση υπουργικού συμβουλίου, φιλοδοξούσε να επιτέλεσει το ρόλο της κυβέρνησης εθνικής ενότητας, ο διακαής πόθος της οποίας πυροδότησε και τις δραματικές εξελίξεις στο στράτευμα. Στην αρχή της προηγούμενης ενότητας είδαμε ότι είχαν ήδη προσκληθεί οι αντιπρόσωποι της αριστεράς για τις κυβερνητικές συζητήσεις στην Αίγυπτο. Κατά τη διάρκεια των τραγικών συμβάντων της καταστολής στην Αίγυπτο, στην ΠΕΕΑ συνεδριάζουν περί της αποστολής στη Μ. Ανατολή και το ελάχιστον των απαιτήσεων που θα προβάλλει η πλευρά τους στις επικείμενες συνομιλίες των αντιπροσώπων, οι οποίοι καταφθάνουν από την κατοχική Ελλάδα.²²² Την ίδια ώρα, προκειμένου να βρεθούν και πρόθυμοι υπουργοί από το πολιτικό προσωπικό, οι Βρετανοί εξορίζουν τον μέχρι πρότινος υπουργό Β. Καραπαναγιώτη, στον οποίο άλλωστε δεν είχαν ποτέ ιδιαίτερη εμπιστοσύνη και ο οποίος απέτυχε να αποσοβήσει την κρίση εντός των ενόπλων δυνάμεων, παρά τις βρετανικές προειδοποιήσεις για πιθανές ταραχές, παρότι φυσικά και οι ίδιες οι βρετανικές αρχές δεν έλαβαν κανένα μέτρο ενώ είχαν διατυπωθεί τέτοιοι φόβοι.²²³

Τέτοιες ενέργειες λαμβάνουν χώρα καθώς, στην πραγματικότητα, η διαδικασία για να οργανωθούν οι διαπραγματεύσεις συντονιζόταν από τον Λήπερ και πολύ λιγότερο από την κυβέρνηση Παπανδρέου. Ο ίδιος ανέλαβε τη διοργάνωση διαβουλεύσεων στο Λίβανο, μακριά από το φορτισμένο κλίμα του Καΐρου, σε ένα ορεινό χωριό, στο ξενοδοχείο Bois de Boulogne,²²⁴ έδωσε οδηγίες στη βρετανική υπηρεσία ενημέρωσης να περιορίσει τις αναφορές στη δράση των ανταρτών του ΕΛΑΣ προκειμένου να αποσιωπηθεί η δράση του ΕΑΜ,²²⁵

²²² Πρακτικά Συνεδριάσεων Π.Ε.Ε.Α., 21 και 22 Απριλίου 1944, σελ. Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1990, σελ.19-20.

²²³ Papastratis, ό.π. σελ. 171-172, 179. Τον Β. Καραπαναγιώτη ακολούθησε και ο βιομήχανος Αθανασιάδης – Μποδοσάκης, ένθερμος βενιζελικός στον οποίο απέδιδαν ευθύνες για την οργάνωση του κινήματος.

²²⁴ Δραγούμης Φίλιππος, ημερολόγιο 1944, επιμέλεια Ι. Κ. Μαζαράκης – Αινιάν, εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα, 2010, σελ. 26

²²⁵ Ο Σεφέρης εκείνες τις ημέρες μακριά από το θέατρο των διαβουλεύσεων σημειώνει στο ημερολόγιό του στις 23-05-1944: «Τα νέα από τη σύσκεψη της Συρίας τα μάθαινα από τα ανακοινωθέντα του αγγλικού

έκανε κάθε απαραίτητη κίνηση για να διασφαλίσει την ευμενή στάση του Παπανδρέου απέναντι στα βρετανικά συμφέροντα, τη στάση των αντιπροσώπων του ΕΔΕΣ του Ν. Ζέρβα, και των υπόλοιπων πολιτικών αντιπροσώπων. Μάλλον με ικανοποίηση διαπίστωσε ότι υπήρχε ομοφωνία απέναντι στο ΕΑΜ από τους υπόλοιπους συμμετέχοντες, κατά τις λίγες ημέρες καθυστέρησης των εργασιών του συνεδρίου λόγω αδιαθεσίας του Παπανδρέου.²²⁶ Μάλιστα ο Παπανδρέου λίγες μέρες πριν την έναρξη των εργασιών μεταφέρει στο Λήπερ ότι δεν προτίθεται να απαιτήσει τη διάλυση του ΕΛΑΣ αλλά την αναδιοργάνωσή του ώστε να μετατραπεί σε Εθνικό Στρατό. Επί τη βάσει αυτή υπολογίζει ότι το ΕΑΜ θα δεχτεί να συμμετέχει στην κυβέρνηση, «ούτως ώστε να αναλάβει και μέρος της ευθύνης για την τιμωρία των στασιαστών των ενόπλων δυνάμεων».²²⁷

Οι αντιπρόσωποι της αριστεράς που έχουν φτάσει στη Μ. Ανατολή, παρά τη γραμμή που έχουν λάβει από την Ελλάδα, βρίσκονται σε εξαιρετικά εχθρικό περιβάλλον και στοχοποιούνται από το σύνολο των υπόλοιπων συμμετεχόντων, ώστε αποκλίνουν εξ αρχής από τη συμφωνημένη στάση τους. Υπό αυτές τις συνθήκες, πριν ακόμα αρχίσουν οι συζητήσεις, οι αντιπρόσωποι της ΠΕΕΑ, του ΕΑΜ και του ΚΚΕ, Σβώλος, Ρούσσος και Πορφυρογένης, προβαίνουν σε δήλωση αποκήρυξης του κινήματος προς τους Τσώρτσιλ και Ρούσβελτ και τονίζουν την πρόθεση συνεργασίας τους με τις δύο χώρες.²²⁸

Κατά τη διάρκεια του Συνεδρίου που εκκίνησε στις 17-05-1944, συμμετείχαν οι Ρέντης, Βενιζέλος, Εξηγητής και Βασιλειάδης του Κόμματος των Φιλελευθέρων, ο Λόντος του Λαϊκού Κόμματος, ο Θεοτόκης του Εθνικού Λαϊκού, ο Σακαλής του Προοδευτικού Κόμματος, ο Φ. Δραγούμης ως ανεξάρτητος, ο Μυλωνάς από το Αγροτικό Κόμμα, ο Σοφιανόπουλος του έτερου Αγροτικού Κόμματος, ο Κανελλόπουλος (Εθνικό Ενωτικό Κόμμα), ο Π. Ρούσσος από το ΚΚΕ, οι Σβώλος, Αγγελόπουλος, Ασκούτσης για την ΠΕΕΑ, οι Πορφυρογένης, Στρατής και Σαράφης του ΕΑΜ, οι Πυρομάγλου, Α. Μεταξάς, Σ. Μεταξάς του ΕΔΕΣ, ο Καρτάλης της ΕΚΚΑ και ο Βεντήρης εκπροσωπώντας εθνικιστικές

Υπουργείου Πληροφοριών· όλες αυτές τις μέρες η δική μας υπηρεσία ήταν περιορισμένη σε δουλειά ποδηλατιστών», ό.π. σελ. 232

²²⁶ Papastratis, Ό.π. σελ. 179-181.

²²⁷ Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης, ό.π. σελ. 277

²²⁸ Ό.π. σελ. 280

οργανώσεις, μάλλον την ΡΑΝ και τη Χ.²²⁹ Όλοι οι συμμετέχοντες καταδικάζουν το κίνημα στις ένοπλες δυνάμεις, μεταξύ τους και ο Βενιζέλος. Οι δύο πρώτες ημέρες αναλώθηκαν σε μια συνονισμένη επίθεση κατά του ΕΑΜ, εξ αφορμής και των πρόσφατων γεγονότων στο στράτευμα, καθώς και της δολοφονίας του αρχηγού του αντάρτικου συντάγματος 5/42 Δ. Ψαρρού,²³⁰ την οποία εκκίνησε με την εναρκτήρια ομιλία του ο Παπανδρέου και την οποία ενίσχυσαν οι υπόλοιπες ομιλίες, με τους ομιλήτες από το ΚΚΕ και τον ΕΛΑΣ να τηρούν αμυντική στάση. Μόλις την τρίτη πια ημέρα οι συνομιλίες επικεντρώθηκαν στην μετάβαση από τις αντάρτικες δυνάμεις σε συγκρότηση εθνικού στρατού και προγραμματικής συμφωνίας.²³¹ Με ομόφωνη συμφωνία έληξαν οι εργασίες του συνεδρίου και στις 22 του μήνα, όλοι οι αντιπρόσωποι είχαν επιστρέψει στο Κάιρο.

Η καταδίκη της ανταρσίας των ελληνικών δυνάμεων στην οποία προέβησαν οι αντιπρόσωποι του ΕΑΜ και της ΠΕΕΑ χάριν της εθνικής ενότητας, είχε ηθικά απομονώσει το κίνημα.²³² Η στάση αυτή πάντως μπορεί να γίνει κατανοητή αν σημειώσουμε ότι η επικοινωνία με τη Μ. Ανατολή και τις αντιφασιστικές οργανώσεις της όπως προκύπτει και από τα πρακτικά των συνεδριάσεων της Π.Ε.Ε.Α. των ημερών αυτών είναι ανύπαρκτη, και ως εκ τούτου και η πληροφόρηση των εν Ελλάδι. Είναι λογικό συμπέρασμα ότι η απουσία του ζητήματος από την ημερήσια διάταξη δεν οφείλεται στην μειωμένη σημασία του, όσο στην έλλειψη πληροφόρησης. Από αυτό το γεγονός καταδεικνύεται κιόλας ότι το κίνημα υποστήριξης στις ένοπλες δυνάμεις, όχι απλώς δεν εκπορεύτηκε από το ΕΑΜ, αλλά η Ελλάδα είχε ελάχιστη πληροφόρηση σχετικά με τα διαδραματισθέντα.

Δεν συζητείται καθόλου το ζήτημα του κινήματος μέχρι και τις 26 Μαΐου, οπότε έχοντας μάθει η Ελλάδα τα πρώτα αποτελέσματα του Συμβολαίου που συμφωνήθηκε στο Λίβανο, και αναμένοντας εξηγήσεις από τους αντιπροσώπους – με τους οποίους επίσης φαίνεται η δυσκολία επικοινωνίας – διατυπώνονται ορισμένα ζητήματα τα οποία το Συνέδριο αφήνει ακόμα ανοικτά και στα οποία υπάρχουν περιθώρια ελιγμών και διατυπώσεων ώστε να κλείσει μια πιο συμφέρουσα συμφωνία.²³³ Μεταξύ άλλων συστήνεται στους αντιπροσώπους

²²⁹ Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης, ό.π. σελ. 285

²³⁰ Σακελλαρόπουλος, ό.π. σελ. 346

²³¹ Δραγούμης, ό.π. σελ. 30 – 32. Παπαστράτης, ό.π. σελ. 215 - 217

²³² Παπαστράτης Προκόπης, «Η κυβέρνηση Παπανδρέου και το Συνέδριο του Λιβάνου», Η Ελλάδα στη Δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση, Μαργαρίτα Δρίτσα-Αιμιλία Λυκιαρδοπούλου (μτφ), Εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1984, σελ.216.

²³³ Πρακτικά συνεδριάσεων Π.Ε.Ε.Α., ό.π., 26-05-1944, σελ. 97-98

να επιδιώξουν την ανασύνταξη των Ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων, χωρίς κυρώσεις για τους κινηματίες. Απόλυτα ενδεικτικό όμως της διαμορφωθείσας κατάστασης στο εν εξελίξει συνέδριο, για την αριστερά και το ζήτημα του κινήματος, είναι η εξής διατύπωση κατά τη συνεδρίαση της ΠΕΕΑ: «Στα ζητήματα της αποκήρυξης των Ράλληδων, της ανασύνταξης του στρατού της Αιγύπτου και της Δημοκρ. Ένωσης θα επιμείνουμε, *χωρίς όμως να χαλάσουμε την ενότητα γι' αυτά*».²³⁴ Για τη στάση αυτή είναι σίγουρη και η βρετανική πλευρά. Κατά την προπαρασκευή των συζητήσεων, συχνά επαναλαμβάνεται με βεβαιότητα μεταξύ των Βρετανών αξιωματούχων του Φ.Ο. ότι οι αντιπρόσωποι της αριστεράς έχουν εντολή να έλθουν σε συμφωνία στο Λίβανο.²³⁵ Το σαφές συμπέρασμα από το Συνέδριο είναι ότι όλα τα μέρη βρέθηκαν απέναντι στην αριστερά και καταδίκασαν το κίνημα και, κυρίως, συμφώνησαν στην επιβολή κυρώσεων.²³⁶ Οι αριστερές οργανώσεις αποφασίζουν να ρίξουν το βάρος στο πολιτειακό ώστε να καταφέρουν να επιτύχουν εκεί μια νίκη.²³⁷

Φυσικά, το τηλεγράφημα καταδίκης του κινήματος από τους αντιπροσώπους αποφασίζεται να χρησιμοποιηθεί σαν όπλο για λόγους κάμψης του ηθικού των κρατουμένων από τη βρετανική διπλωματία.²³⁸ Οι κρατούμενοι στη Λιβυκή έρημο θα πληροφορηθούν με οδύνη τα αποτελέσματα του Συνεδρίου του Λιβάνου και την ομόφωνη καταδίκη του κινήματός τους από το κρυφό τους ραδιόφωνο, αλλά και από σχετικά τρικάκια που ερίφθησαν όπου κοινοποιούνταν η καταδίκη του κινήματος από το ΕΑΜ, το ΚΚΕ και τους αντιπροσώπους της ΠΕΕΑ.²³⁹ Σε αυτή την αναπάντεχη για τους εγκλείστους αντιμετώπιση, ο Αντιφασίστας προσπαθεί να βρει απάντηση. Γράφει: «Κάνουμε λοιπόν έκκληση στους φίλους μας Εαμικούς και σε κάθε άλλο αντιπρόσωπο, όχι μόνο να μην παρασιωπήσει το ζήτημα των ευθυνών μας αλλά να πρωτοστατήσουν για την προσαγωγή μας εις το εδώλιο του κατηγορουμένου, από το οποίο είμεθα βέβαιοι ότι θα μπορέσουμε με μεγάλη ευκολία να αποκαλύψουμε τους πραγματικούς υπευθύνους, τους μεγάλους αυτούς εθνικούς εγγληματίες, και οι οποίοι ήδη έχουν καταδικασθή από την κοινή γνώμη του λαού μας. Ο σχηματισμός της

²³⁴ Ό.π. σελ. 99

²³⁵ Τηλεγράφημα του Λήπερ προς Φ.Ο. στις 12-05-1944, Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης, ό.π. σελ. 275

²³⁶ Σεφέρης, ό.π. σελ. 233

²³⁷ Πρακτικά συνεδριάσεων ΠΕΕΑ, ο.π. 02-06-1944, σελ. 105-107

²³⁸ Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης, ό.π. σελ. 301

²³⁹ Τρικ, χ.η., ΓΑΚ, Αρχείο Τσουδερού, Ε'9.βλ. Παράρτημα. Λέρνης, ό.π. σελ. 154

κυβέρνησης θα μας βρει όλους στο πλευρό της».²⁴⁰ Σε κάθε περίπτωση τα έντυπα των αντιφασιστικών οργανώσεων πανηγυρίζουν για την επίτευξη εθνικής ενότητας αφού άλλωστε έτσι βλέπουν τη δικαίωση της δράσης τους.²⁴¹ Την ίδια ώρα εκτοπίζονται και όσοι άλλοι κρίνονται επικίνδυνοι για τα πολιτικά πράγματα στο Κάιρο, όπως η συγγραφέας Έλλη Παπαδημητρίου, ο βιομήχανος Σ. Ζερμπίνης, οι Αιγυπτιώτες του ΕΑΣ, καθώς και καθηγητές της εκπαίδευσης που κρίθηκαν κομμουνιστές.²⁴²

Με την συγκρότηση της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας, παρά τα εκκρεμή ζητήματα της συμμετοχής των αριστερών υπουργών στην κυβέρνηση και της έγκρισης εκ μέρους της ΠΕΕΑ, του ΕΑΜ και του ΚΚΕ του Εθνικού Συμβολαίου του Λιβάνου, αποφασίστηκε να εκκινήσει η ποινική διαδικασία κατά των υπευθύνων του κινήματος, που είχε ήδη προαναγγείλει και ο ανωτατος στρατιωτικός διοικητής. Άλλωστε ήδη συντάσσονταν δικογραφίες και αναζητούντο κυρίως ανάμεσα στους αξιωματικούς μαρτυρίες και

²⁴⁰ Ολόκληρο το κείμενο του «Αντιφασίστα» έχει ως εξής: Η τόσο αναγκαία και ποθητή επιτευχθείσα συνεννόησιν μας βρίσκει σύμφωνους εις όλην τη γραμμήν της. [...] Την ενότητα εννοούμε να ακολουθήσει η άμεση απελευθερωτική δράση. Επειδή λοιπόν το δεύτερο αυτό καθήκον προσκρούει στο πέλαγος των ανακρίσεων, είμεθα προθυμότατοι με τον σχηματισμόν της κυβερνήσεως να αντιμετωπίσουμε τις συνέπειες των ευθυνών μας, διατυπωμένες με σαφήνεια εις ένα κατηγορητήριον που θα μας απαγγείλουν από της έδρας του δικαστηρίου και όχι με τις αδέσποτες κραυγές του δρόμου. Δεν επιδιώκουμε το ζήτημα των ευθυνών να παρέμβη ως ζιζάνιο ανάμεσα στην ομοφωνία του Λιβάνου, μεταξύ των αντιπροσώπων όλων των παρατάξεων και να τύχωμεν της υποστηρίξεως της Εαμικής παράταξης. Αυτό για μας δηλώνουμε ειλικρινά πως δεν θα είναι υποστήριξις αλλά σαμποτάζ της ενότητος, την οποίαν με τον αγώνα μας επιβάλαμε στους διασπαστές του Καΐρου. Δηλώνουμε ειλικρινέστατα στους φίλους μας Εαμικούς, να συνυπογράψουν και το πλέον βαρύ κατηγορητήριο εναντίον μας χάριν της αρχικής συμφωνίας και να παρακολουθήση όλος ο κόσμος την επίσημη δίκη μας, διότι αν εκ των γεγονότων προκυπτουν εθνικές και συμαχικές προδοσίες, δεν θέλουμε σε καμία περίπτωση οι Εαμικοί αντιπρόσωποι εν ονόματι της φιλίας μας να αναλάβουν μέρος των ευθυνών μας. Και δεν το θέλουμε αυτό γιατί αν εμείς ενεργήσαμε με απόλυτη πρωτοβουλία μας, δεν παύουμε ποτέ να θεωρούμε ως ανώτερο οργανισμό του σύγχρονου λαϊκού κινήματος της χώρας μας το ΕΑΜ το οποίο και εννοούμε να κρατήσει το κύρος που κέρδισε απ' την εθνικοαπελευθερωτική του πάλη. Αν λοιπόν η ενότης, το άνευ προηγουμένου αυτό ιστορικό γεγονός στη χώρα μας, προέκυψε εκ της πιέσεως των ενόπλων δυνάμεων στην Μ.Α. ας μη νομίση κανένας πως θεωρούμε αναγκαίο να σταθή στο πλευρό μας, ως προς το ταχτικό μέρος του κεντρικού μας σκοπού, που ήταν πάντοτε η εθνική ενότης. Έχομεν όλην τη δύναμιν μετά την υλική κατάρρευση των διασπαστών του Καΐρου που οδήγησε στην ενότητα, να ανατρέψουμε και την πλέον καλοδουλεμένη νομική κατηγορία εναντίον μας. Μπρος στη λογική ερμηνεία των νόμων που προκάλεσαν τα γεγονότα και εκ των γεγονότων την ενότητα, δεν μπορεί να σταθή καμία κατηγορία νομικής διατύπωσης, η οποία θα στηρίζεται επί μιας δυσαρέστου εικόνας που μας οδήγησε όμως στην ενότητα. Κάνουμε λοιπόν έκκληση στους φίλους μας Εαμικούς και σε κάθε άλλο αντιπρόσωπο, όχι μόνο να μην παρασιωπήση το ζήτημα των ευθυνών μας αλλά να πρωτοστατήσουν για την προσαγωγή μας εις το εδώλιον του κατηγορουμένου, από το οποίο είμεθα βέβαιοι ότι θα μπορέσουμε με μεγάλη ευκολία να αποκαλύψουμε τους πραγματικούς υπευθύνους, τους μεγάλους αυτούς εθνικούς εγγληματίες, και οι οποίοι ήδη έχουν καταδικασθή από την κοινή γνώμη του λαού μας. Ο σχηματισμός της κυβέρνησης θα μας βρει όλους στο πλευρό της. Αντιφασίστας, φ. 56, Μάιος 1944, ΑΣΚΙ

²⁴¹ Ό.π. και Ελευθερία, φ.44, 22-05-1944, ΑΣΚΙ

²⁴² Δραγούμης, ό.π. σελ. 42.

αποδεικτικά στοιχεία.²⁴³ Χαρακτηριστικά, όσο συμπληρώνεται το υπουργικό συμβούλιο και εν αναμονή εισόδου νέων υπουργών, ο Παπανδρέου δε μπορεί να συγκεντρωθεί σε άλλα θέματα, παρά τα υπουργικά χαρτοφυλάκια και τις δικές.²⁴⁴ Προκειμένου να διευκολυνθεί η διαδικασία σε ταχύτητα και δικονομικά ζητήματα, επιδόσεων, συγκρότησης της σύνθεσης των έκτακτων στρατοδικείων, αναμορφώθηκε και ο Στρατιωτικός Ποινικός Κώδικας.²⁴⁵ Ο Υπουργός Θεμιστοκλής Τσάτσος θα επόπτευε τις δικές για λογαριασμό της κυβέρνησης στα στρατοδικεία, συντονισμένος με τον Υπουργό Ναυτικών Αλ.Μυλωνά όσον αφορούσε τα ναυτοδικεία. Ο υπουργός κάλεσε στις 13 Ιουνίου 1944 σε σύσκεψη στο Υπουργείο Στρατιωτικών όσους είχαν αναλάβει καθήκοντα ανακριτή, και, προς μεγάλη του έκπληξη, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι έπρεπε να κατηγορηθούν 1.800-2.000 πρόσωπα σύμφωνα με τις στοιχειοθετηθείσες δικογραφίες. Καθώς εκτίμησε ότι αν παραπέμπονταν σε δικές όσοι είχαν εμπλακεί στη στάση, δεν θα έμπαινε τέρμα ούτε στη διαδικασία αλλά ούτε και στην ανώμαλη κατάσταση, εισηγήθηκε και έλαβε την έγκριση του Παπανδρέου να δικαστούν μόνο οι πρωταίτιοι, και η ακροαματική διαδικασία να εκκινήσει την 14^η Ιουνίου. Όταν η διαδικασία που εκκινούσε έγινε γνωστή ο Θ. Τσάτσος δέχθηκε επιστολές από τον Α. Σβώλο, τον Δ. Στρατή και τον Αιγυπτιώτη δικηγόρο Κοκκώνη, με τις οποίες ο Σβώλος εξέφραζε την άποψη ότι η ποινική διαδικασία θα torπύλιζε την εθνική ενότητα, και ο συνήγορος Κοκκώνης ζητούσε την αναβολή της προκειμένου για τη μελέτη της δικογραφίας, όπως και έγινε με τη δικάσιμο να μεταφέρεται για τις 19 του μήνα.²⁴⁶ Η άποψη του Τσάτσου ήταν ότι έπρεπε να προχωρήσει άμεσα η διαδικασία, δημόσια, και να καλυφθεί από τον τύπο. Τόνισε μάλιστα ότι σε περίπτωση θανατικής καταδίκης δεν προτίθεται να δώσει χάριν.²⁴⁷ Βέβαια, η δημόσια αυτή διαδικασία, καθίστατο κατά κάποιο τρόπο κλειστή, αφού για το κοινό ήταν απαραίτητη η άδεια του υπουργείου και η άδεια από τις βρετανικές αρχές, και τελικά ο χώρος γέμιζε αμέσως, ώστε να μην επιτρέπεται σε πολύ κόσμος η είσοδος. Η δε κάλυψη των δικών ήταν σε πολλές περιπτώσεις προβληματική,²⁴⁸ όπως και η μετάδοση ανταποκρίσεων από αυτές, κυρίως δε από τον συντηρητικό τύπο, ώστε σε μια περίπτωση ο ίδιος ο βασιλικός

²⁴³ Απόρρητη Διαταγή αντιναυάρχου Βούλγαρη, 11-05-1944, ΓΑΚ, Αρχείο Τσουδερού, Ε' 9

²⁴⁴ Δραγούμης, .ό.π. σελ. 36

²⁴⁵ Α.Ν. 3272/1944. ΦΕΚ Α' 171/04-07-1945. Αναγκαστικοί Νόμοι εκδοθέντες και δημοσιευθέντες στην αλλοδαπή αναδημοσιεύονται σύμφωνα με την Συντακτική Πράξη 21/1945

²⁴⁶ Ανταπόκριση από Έκτακτο Στρατοδικείο, Ελληνική Υπηρεσία Ειδήσεων, ΓΑΚ, Αρχείο Τσουδερού, Ε' 8

²⁴⁷ Τούτη η φράση μνημονεύθηκε από τον συνήγορο Κοκκώνη την πρώτη ημέρα της δίκης, κατά τις ενστάσεις του για τη διαδικασία ως το προδιαγεγραμμένο αποτέλεσμα, ο δε Τσάτσος απέστειλε επιστολή για τα πρακτικά της Δίκης όπου διευκρίνιζε ότι δεν είναι καμία απόφαση ειλημμένη. Ανταπόκριση από Έκτακτο Στρατοδικείο, Ελληνική Υπηρεσία Ειδήσεων, ΓΑΚ, Αρχείο Τσουδερού, Ε' 8

²⁴⁸ Στην Τρίτη κατά σειρά δίκη στο στρατοδικείο υπάρχουν διαμαρτυρίες από τους συνηγόρους υπεράσπισης για την απομάκρυνση δύο Γάλλων δημοσιογράφων και του Α. Κασιγώνη, γνωστού εκδότη του περιοδικού της παροικίας «Έλλην», ΔΙΣ Φ. 802Β/Δ/14/1.

επίτροπος του ναυτοδικείου στηλίτευσε τις ανυπόστατες φήμες που κυκλοφορούσαν σχετικά με τα τετελεσμένα αδικήματα.²⁴⁹ Στις 20 Ιουνίου ο ανταποκριτής των New York Times σημειώνει ότι παρόλο που έχει ξεκινήσει η ακροαματική διαδικασία, η ελληνική κυβέρνηση δεν έχει εκδώσει ημερήσιο ανακοινωθέν, παρά τη δέσμευση του πρωθυπουργού.²⁵⁰ Οι μεγαλύτερες βρετανικές εφημερίδες καλύπτουν τα γεγονότα, ²⁵¹Άλλωστε, η ελληνική υπηρεσία του BBC, έλαβε οδηγίες να καλύπτει τις δίκες σύμφωνα με τα ανακοινωθέντα του υπουργείου, τα οποία άρχισαν να εκδίδονται καθημερινά.²⁵² Σε αυτά παρότι υπό μορφή συνοπτικών πρακτικών αποδίδονται τα διαδραματισθέντα καθημερινά στο στρατοδικείο, συχνά όμως δεν αναφέρονται όλα τα γεγονότα και τα λεγόμενα, παρά τηλεγραφικά αποδίδονται με φράσεις όπως: «Υποβάλλουν είτα ερωτήσεις οι κατηγορούμενοι και η συνεδρίασις διακόπτεται». Οι μαρτυρίες των μαρτύρων υπεράσπισης μεταδίδονται συνοπτικότερα σε σχέση με αυτές των μαρτύρων κατηγορίας. Με τις δίκες ασχολείται σταθερά και ο αντιφασιστικός τύπος, καταγγέλοντας τις διαδικασίες, τον Παπανδρέου προσωπικά και μεταφέροντας τις ετυμηγορίες. Έντονη κριτική ασκήθηκε και για τα πρακτικά που δημιουργούνταν με επιμέλεια της κυβέρνησης, κατηγορώντας την για «μαγείρεμα» το οποίο είχε αναλάβει κατονομαζόμενος αξιωματικός, λογοκριτής επί Μεταξά.²⁵³

Καθ' όλη τη διάρκεια των δικών, ήταν σε πλήρη εξέλιξη οι συνεννοήσεις της κυβέρνησης Παπανδρέου με τα «βουνά» της Ελλάδας. Με αιχμή το ζήτημα της επιστροφής του βασιλιά, το οποίο ο Παπανδρέου προσπάθησε να διευθετήσει ώστε να περάσει το παιχνίδι των αλληλοκατηγοριών στην πλευρά του ΕΑΜ χωρίς να αναγκάσει το βασιλιά να προβεί σε κάποια σαφή δήλωση, εξελισσόταν η διαδικασία συγκρότησης κυβέρνησης. Σταθερή

²⁴⁹ Τσάτσος Θεμιστοκλής, Αι παραμοναί της απελευθερώσεως, Εκδ. Ίκαρος, 1973, σελ. 59-60, Ο Γ.Αθανασιάδης αναφέρει ότι πολλοί εισηγούνταν στον Γ. Παπανδρέου να μην προχωρήσουν τα έκτακτα στρατοδικεία ωστόσο εκείνος παραδεχόταν ότι «τις δίκες τις επιβάλλουν οι Άγγλοι». Αθανασιάδης, ό.π. σελ. 330-333, Νεφελούδης, ό.π. σελ. 213

²⁵⁰ Σχετικό υπόμνημα δόθηκε στους ανταποκριτές από υποστηρικτές του ΕΑΜ. The New York Times "GREEKS' TRIAL NOT PUBLIC: No Report Is Issued on Hearing of Mutiny Charges", 21-06-1944, ProQuest Historical Newspapers.

²⁵¹ The Manchester Guardian, Greek Mutineers Sentenced, 29-06-1944, ProQuest Historical Newspapers. The Manchester Guardian, GREEK MUTINY: 12 More Death Sentences, 15-07-1944. ProQuest Historical Newspapers. The Manchester Guardian, More Greek Mutineers Sentenced, 28-07-1944, ProQuest Historical Newspapers. The Manchester Guardian, Mutineers Sentenced, 23-08-1944, ProQuest Historical Newspapers.

²⁵² Σπηλιωτοπούλου- Παπαστράτης, ό.π. σελ. 369. Ο ανταποκριτής των The New York Times, μεταφέρει την ειδηση της έναρξης της πρώτης δίκης, μόλις στις 21-06-1944, σύμφωνα με τις αυθημερόν ανακοινώσεις πηγών της ελληνικής κυβέρνησης, όπως σημειώνει. The New York Times, «Greek Officers On Trial: Among 22 Facing Military Court for April Mutiny», 22-06-1944 ProQuest Historical Newspapers: The New York Times. Την επόμενη μέρα σημειώνει ότι η κάλυψη της δίκης είναι αρκετά δύσκολη καθώς διεξάγεται στα ελληνικά η διαδικασία χωρίς μετάφραση. The New York Times, "Greek Commander Accuses Mutineers: Defense Challenges Evidence Linking Prisoners to EAM", 23-06-1944, ProQuest Historical Newspapers

²⁵³ Ελευθερία, φ. 45, 18-06-1944, φ. 46, 29-06-1944, φ.48, 18-06-1944, φ. 51, 03-08-1944. Αντιφασίστας, φ. 57, 22-06-1944, φ. 61, χ.η., φ. 64, 03-08-1944 ΑΣΚΙ

επιδίωξη των συμμάχων βρετανών οι προετοιμασίες προκειμένου να επανέλθει η κυβέρνηση στην χώρα κατά την απελευθέρωση.²⁵⁴ Οι αριστερές οργανώσεις χρησιμοποίησαν το ζήτημα των δικών που λάβαιναν χώρα προκειμένου να κατηγορήσουν τον Παπανδρέου και να ασκήσουν τη δική τους πίεση κατά το δυνατό, στηλιτεύοντάς τις διώξεις στα τηλεγραφήματά τους και μέσω του ραδιοφώνου της ΠΕΕΑ.²⁵⁵ Τελικά, στις 2 Ιουλίου η ΠΕΕΑ απέστειλε τηλεγράφημα με τελικούς όρους εκ μέρους της για συμμετοχή στην κυβέρνηση, ένας εκ των οποίων να μη λάβει χώρα εκτέλεση θανατοποινίτη στη Μ. Ανατολή και με την είσοδο των αριστερών υπουργών στην κυβέρνηση να δοθεί γενική αμνηστεία και να ανασυνταχθεί ο στρατός και ο στόλος.²⁵⁶ Όλος ο υπόλοιπος μήνας αναλώθηκε με την απόρριψη των όρων του ΕΑΜ και της ΠΕΕΑ εκ μέρους της κυβέρνησης Παπανδρέου, αντεγκλήσεις εκατέρωθεν με επίρριψη ευθυνών από τη μια προς την άλλη πλευρά για αθέτηση της συμφωνίας του Λιβάνου και ματαίωση της ενότητας με το κλίμα κυβερνητικής κρίσης να κορυφώνεται.²⁵⁷ Στις 29 Ιουλίου η ΠΕΕΑ με τηλεγράφημά της δηλώνει έτοιμη να συμμετέχει σε κυβέρνηση της οποίας δεν θα προεδρεύει ο Παπανδρέου, ορίζοντας και ονόματα υπουργών. Εντός λίγων 24ώρων, ο Βρετανός πρωθυπουργός και ο υπουργός εξωτερικών σε δηλώσεις τους στη Βουλή των Κοινοτήτων στηρίζουν την κυβέρνηση Παπανδρέου, εκφράζουν την ελπίδα τους ότι το ΕΑΜ θα συμμετάσχει σε αυτή, ενώ ταυτόχρονα, παρασκηνιακά, το Φ.Ο. καλεί τον Παπανδρέου να εξετάσει με ποιο τρόπο θα αποτρέψει κατά την απελευθέρωση την κατάληψη της εξουσίας από το ΕΑΜ, καθώς έχουν την κοινή πεποίθηση ότι κάτι τέτοιο είναι σίγουρο, ενώ ο Παπανδρέου διαμηνύει ότι είναι πρώτιστα κρίσιμο να αποτραπεί εμφύλιος πόλεμος κατά την απελευθέρωση και ο μόνος τρόπος να γίνει αυτό είναι να αποσταλούν βρετανικές δυνάμεις στην Ελλάδα άμεσα με τη γερμανική υποχώρηση, και «ικετεύει» να ληφθεί η ανάλογη απόφαση προς τούτο. Όπως είναι επόμενο μετά και την παραπάνω στήριξη, ως τις 4 Αυγούστου απορρίπτεται από το υπουργικό συμβούλιο ο όρος του ΕΑΜ και εκφράζεται η εμπιστοσύνη των υπουργών στο πρόσωπο του πρωθυπουργού. Παρόλαυτα, η κυβέρνηση συγχαίρει το ΕΑΜ με τηλεγράφημα για την απόφαση συμμετοχής του, καλεί τους αριστερούς υπουργούς στο Κάιρο και καθησυχάζει σχετικά με το πρόσωπο του

²⁵⁴ Δηκτικά, ο Αρχηγός του Βρετανικού Γενικού Επιτελείου, Στρατηγός Άλαν Μπούκ σημειώνει στο ημερολόγιό του τον Ιούνιο: «Είχαμε μία μακρά συνάντηση με τους Αρχηγούς των Επιτελείων [...]. Συζητήσαμε επίσης το μέλλον της Ελλάδας και συναντήσαμε το συνήθη πόθο του Φ.Ο. να υποστηρίξει μεγαλεπήβολα σχέδια για μελλοντικές κυβερνήσεις, εντελώς απαράδεκτες στους ντόπιο πληθυσμό, με τελείως ανεπαρκείς δυνάμεις!! Έχω κουραστεί μέχρι θανάτου από τη μέθοδο με την οποία διευθύνουμε τον πόλεμο, είναι μάταιη και σπαρακτική». Brooke, ό.π. σελ. 552

²⁵⁵ Πρακτικά συνεδριάσεων της ΠΕΕΑ, 24-06-1944, ό.π. σελ. 114, Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης, ό.π. σελ. 362, 364.

²⁵⁶ Πρακτικά συνεδριάσεων της ΠΕΕΑ, 02-07-1944, ό.π. σελ. 126. Δραγούμης, ό.π. σελ. 58-59

²⁵⁷ Βλ. για τα γεγονότα Papastratis, ό.π. σελ. 188-194

πρωθυπουργού.²⁵⁸ Στα μέσα Αυγούστου, μετά και από σχετικό τηλεγράφημα των Βενιζέλου, Ρέντη, Μυλωνά, Σακαλή, η αριστερά, με αγανάκτηση για την κατάφορη βρετανική επέμβαση, όπως αποτίμησαν την παρέμβαση των βενιζελικών προς την κατεύθυνση Παπανδρέου,²⁵⁹ τηλεγραφεί στο Κάιρο ότι δεν θα επιμείνει στο ζήτημα του πρωθυπουργού και αναμένει την μεταφορά των υπουργών της στη Μ. Ανατολή, τερματίζοντας έτσι μια περίοδο έντονων διεργασιών. Παρόλαυτα, προς την κατεύθυνση της αποστολής βρετανικών στρατευμάτων στην απελευθερωμένη Ελλάδα πιέζει έντονα και ο Γεώργιος Β΄, σταθερό στήριγμα του οποίου παραμένει ο βρετανικός παράγοντας.²⁶⁰

²⁵⁸ Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης, ό.π. σελ. 439, 441, 443-444. Ο Παπανδρέου προτείνει στις βρετανικές αρχές, να παραιτηθεί υπέρ του Δραγούμη και να διατηρήσει το ρόλο του αντιπροέδρου και υπουργού εξωτερικών και συνακόλουθα τον έλεγχο της κυβέρνησης. Το συγχαρητήριο τηλεγράφημα προς το ΕΑΜ δημοσιεύεται ενώ το προηγούμενο τηλεγράφημα του ΕΑΜ προς την κυβέρνηση δεν δόθηκε στη δημοσιότητα.

²⁵⁹ Πρακτικά συνεδριάσεων της ΠΕΕΑ, 15-08-1944, ό.π. σελ. 184

²⁶⁰ Ό.π. σελ. 469, 613

Το πρώτο Έκτακτο Στρατοδικείο

Εντωμεταξύ, η πρώτη δίκη στο στρατόπεδο Κασασίν άρχισε την 19^η Ιουνίου 1944 πράγματι και σύμφωνα με το κατηγορητήριο, από το πόρισμα της προανάκρισης, στις 10 Ιουνίου 1944 το Υπουργείο Στρατιωτικών, παρέπεμψε 76 στρατιωτικούς της Ι Ταξιαρχίας στο Έκτακτο Στρατοδικείο Καΐρου.²⁶¹ Η πρώτη διαδικασία αφορούσε 19 μόνιμους αξιωματικούς, 5 έφεδρους και έναν στρατιώτη.²⁶² Το επταμελές Στρατοδικείο απαρτίστηκε από τον Πρόεδρο συνταγματάρχη Ε. Αντωνίου, συνταγματάρχη Παναγιώτη Γούλα, τους αντισυνταγματάρχες Στυλιανό Πάλλη, Γεώργιο Μπαϊρακτάρη, Φώτιο Μεσσηνόπουλο ως μέλη, τον ταγματάρχη Στρατιωτικής Δικαιοσύνης Χρήστο Δούκα ως βασιλικό επίτροπο και τον διενεργήσαντα την προανάκριση, έφεδρο λοχαγό Στρατιωτικής Δικαιοσύνης Παντελή Μανωλόπουλο ως συνεπίτροπο. Συνήγοροι των κατηγορουμένων ήταν ο δικηγόρος Γ. Κοκκώνης και Κ. Σταυρίτης και αυτεπαγγέλτως διορισμένοι από το δικαστήριο οι δικηγόροι Ν. Ζωγράφος και Σ. Βασιλάκος. Σε αυτούς προΐούσης της δίκης προστέθηκαν και άλλοι τρεις.²⁶³

Οι πρώτοι κατηγορούμενοι ήταν 22 στον αριθμό και επιλέχθηκαν ως οι βαρύτερα ενεχόμενοι²⁶⁴. Το κατηγορητήριο – το οποίο ήταν ίδιο για όλες τις δίκες που ακολούθησαν το καλοκαίρι του 1944 – ήταν ιδιαίτερα βαρύ και συγκεκριμένα διαβάζουμε: «Στρατιωτικοί όντες, υπό κοινού συμφέροντος κινούμενοι, συναποφάσισαν την εκτέλεσιν των επόμενων αξιοποιώνων πράξεων και ένεκα τούτων συνομολογήσαντες προς αλλήλους αμοιβαίαν συνδρομήν εν στρατοπέδω της 1ης Ελληνικής Ταξιαρχίας και αλλαχού, από της 6ης Απριλίου 1944 μέχρι της 24ης Απριλίου 1944, εν καιρώ πολέμου». Οι συγκεκριμένες πράξεις που αποτέλεσαν τα εγκλήματα ήταν αυτές α) της ενσυνείδητης στρέψης των όπλων εναντίον του ελληνικού κράτους και των βρετανικών στρατευμάτων, η οποία επικουρούσε τις στρατιωτικές επιχειρήσεις του εχθρού, καθώς γνώριζαν ότι επίκειτο η μεταφορά της Ταξιαρχίας στην Ιταλία, β) της άρνησης υπακοής στη διαταγή κατάθεσης των όπλων, γ) της διάπραξης φόνων, τραυματισμών και φυλάκισης εναντίον των αντιφρονούντων και δ) της

²⁶¹ Λόγω του μεγάλου αριθμού των κατηγορουμένων, αποφασίστηκε να χωριστεί η δίκη και στην πρώτη σειρά να δικάσουν οι φερόμενοι ως βαρύτερα ενεχόμενοι, και η ακροαματική διαδικασία ξεκίνησε την 19η Ιουνίου 1944. Η ετυμηγορία στο στρατοδικείο είναι βαριά με θανατικές καταδίκες και καθείρξεις, ωστόσο δεν υπάρχει καμία καταδίκη για εσχάτη προδοσία, και το μοναδικό έγκλημα που καταλογίζεται είναι η στάση εν καιρώ πολέμου. Ανταπόκριση από Έκτακτο Στρατοδικείο, Ελληνική Υπηρεσία Ειδήσεων, ΓΑΚ, Αρχείο Τσουδερού, Ε' 8. Η δεύτερη ποινική διαδικασία ξεκίνησε την 15η Ιουλίου και η σειρά ολοκληρώθηκε με την τελευταία δίκη στις 23 Αυγούστου. Κατσικώστας, ό.π. σελ. 357-358

²⁶² Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης, ό.π. Σελ. 347

²⁶³ Ανταπόκριση από Έκτακτο Στρατοδικείο, Ελληνική Υπηρεσία Ειδήσεων, ό.π.

²⁶⁴ Τσάτσος, ό.π. σελ. 64

πρόκλησης βλαβών σε στρατιωτικό υλικό, με σκοπό της αποστέρησή του από τη συμμαχική προσπάθεια, δηλαδή, για προδοσία της χώρας, στάση, υποκίνηση σε στάση και βλάβη στρατιωτικού υλικού σε καιρό πολέμου. Ένας κατηγορούμενος βαρύνετο επιπλέον με το αδίκημα της ανθρωποκτονίας κατά του Λοχαγού Ν. Γερμενή, ο οποίος προσπάθησε να αντισταθεί κατά την εκδήλωση της στάσης. Οι συνήγοροι επρόκειτο αρχικά να λάβουν την δικογραφία 24 ώρες πριν τη δικάσιμο, η οποία θα ξεκινούσε στις 14 Ιουνίου 1944, μετά τις διαμαρτυρίες όμως τους δόθηκαν οκτώ μέρες ως την έναρξη της διαδικασίας. Τα παράπονά τους ως προς τη διαδικασία δεν έλειψαν, καθώς τους κατηγορούμενους συνάντησαν μόλις προ 24 ωρών από τη δικάσιμο.

Οι μάρτυρες κατά την προανάκριση ήταν 280 και στο ακροατήριο κλήθηκαν 44, ανάμεσα στους οποίους ως μάρτυρες υπεράσπισης κλήθηκαν ο Α. Σβώλος και ο Ν. Ασκούτσης. Οι υπόλοιπες μαρτυρίες θα λαμβάνονταν υπόψιν ως αναγνωστές εγγράφως κατά τη διαδικασία. Κατά την έναρξη της ακροαματικής διαδικασίας προβλήθηκε πλήθος ενστάσεων από την υπεράσπιση για τυπικούς λόγους μη τήρησης της προδικασίας και των δικαιωμάτων των κατηγορουμένων, καθώς και για μη τήρηση της δημοσιότητας της δίκης, οι οποίες απορρίφθηκαν όλες. Σημαντική ένσταση ήταν και η τελευταία που υποβλήθηκε πριν την έναρξη της ουσιαστικής διαδικασίας και μετά την ανάγνωση της εισηγητικής έκθεσης του ανακριτή περί τα γεγονότα. Σύμφωνα με τους συνηγόρους υπεράσπισης προέκυπταν από την έκθεση ευθύνες όλων των ανωτέρων, πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας, οι οποίοι απουσίαζαν από το εδώλιο του κατηγορουμένου, ενώ «ζητείται η κεφαλή του στρατιώτου».²⁶⁵

Ο μάρτυρας συνταγματάρχης Παπάς, διοικητής της Ταξιαρχίας, εξιστόρησε τα γεγονότα με έμφαση στη ματαίωση της μετάβασης στο μέτωπο και στις ευθύνες του Καραπαναγιώτη. Δεν απέκλεισε το γεγονός οι στασιαστές να είναι φορείς ξένης προπαγάνδας, παρότι δεν είχε τέτοια στοιχεία. Παραδέχθηκε την έκταση των γεγονότων αλλά τα απέδωσε στην πρόθεση επικράτησης του ΕΑΜ, και θεωρούσε ότι ακόμα και «νομιμόφρονες» αξιωματικοί που υπέγραψαν την αντίθεσή τους στον αφοπλισμό εκβιάστηκαν. Τόνισε πολλές φορές ότι η απόφαση του αφοπλισμού ανήκε στους Βρετανούς, όπως συνεχώς επαναλάμβαναν οι ανώτεροι αξιωματικοί.²⁶⁶ Ο δεύτερος μάρτυρας συνταγματάρχης Βόγλης υποστήριξε ότι η

²⁶⁵ Ανταπόκριση από Έκτακτο Στρατοδικείο, Ελληνική Υπηρεσία Ειδήσεων, ό.π.

²⁶⁶ Ο Παπάς δήλωσε ότι πίστευε ότι όλοι οι κατηγορούμενοι ήταν εκτελεστικά όργανα του ΕΑΜ, χωρίς να μπορεί να δικαιολογήσει αυτή του τη γνώση σε ερώτηση της υπεράσπισης. The New York Times, "Greek

επέμβαση των Άγγλων ζητήθηκε και από τον διοικητή Παπά, και επιπλέον ότι ένας εκ των κατηγορουμένων του ζήτησε να μεταφέρει στους Βρετανούς την επιθυμία της μονάδας να πολεμήσει. Με έκπληξη δήλωσε ότι διαπίστωσε ότι είχαν στασιάσει και τα τμήματα στρατονομίας και προστασίας της μονάδας. Και αυτός με τη σειρά του τόνισε τις ευθύνες του Καραπαναγιώτη, καθώς και του ναυάρχου Αλεξανδρή με την ημερήσια διαταγή του και του Βενιζέλου με την ραδιοφωνική του ομιλία. Επίσης, επιβεβαίωσε τις έντονες πολιτικές διεργασίες στο στράτευμα από την πλευρά βενιζελικών αξιωματικών²⁶⁷ και βασιλοφρόνων που επιδίδονταν σε προπαγάνδα. Παρόλαυτα δεν χαρακτήρισε κανέναν από τους κατηγορούμενους ως προδότη. Ο επόμενος μάρτυρας αντισυνταγματάρχης Μαλασπίνας εκτίμησε ότι 70% των συμμετεχόντων είχαν παρασυρθεί και ευθύνες για διαλυτικές ενέργειες στο στράτευμα επέρριψε στους Καραπαναγιώτη, Βενιζέλο και Τσουδερό, με ιδιαίτερα επιβερυντική μαρτυρία για τον πρώτο, παρουσιάζοντας τον να συνδιαλέγεται με τους αξιωματικούς βενιζελικών πεποιθήσεων. Όσο για τους κατηγορούμενους χαρακτήρισε τις ενέργειές τους ολέθριες αλλά δεν αναγνώρισε στις προθέσεις τους προδοτική διάθεση.²⁶⁸ Ομοίως και ο μάρτυρας αντισυνταγματάρχης Μαραγκάκης, ο οποίος παραδέχθηκε ότι και ο ίδιος υπέγραψε τη διαμαρτυρία για την βρετανική διαταγή αφοπλισμού της μονάδας. Ακολούθησαν και άλλοι μάρτυρες οι οποίοι έδωσαν τη δική τους ερμηνεία στα γεγονότα με κοινό τόπο ότι οι κατηγορούμενοι εργάζονταν για το ΕΑΜ. Η κατάθεση του αντισυνταγματάρχη Φοίφα, διαφωτίζει τα του φόνου του λοχαγού Γερμενή, καθώς καταθέτει ότι βγήκε από τη σκηνή του ένοπλος, αντιστάθηκε στη σύλληψή του από κινηματίες και αφού πυροβόλησε και τραυμάτισε δύο άτομα και σκότωσε άλλο ένα, πυροβολήθηκε εξ αποστάσεως από άλλο άτομο. Αντίθετα, μεταγενέστερη μαρτυρία λοχία, ο οποίος κατονομάζει συνεργούς στο φόνο περιπλέκει τα γεγονότα.

Οι μάρτυρες κατηγορίες εξιστορούν πως απομονώθηκαν στις σκηνές από τους κατηγορούμενους με τον χαρακτηρισμό φασίστες. Αναφέρονται περιστατικά κακοποίησης, και οι μάρτυρες κυρίως αναφέρουν πληροφορίες τις οποίες «άκουσαν» ή «έμαθαν» αργότερα

Commander Accuses Mutineers: Defense Challenges Evidence Linking Prisoners to EAM", 23-06-1944, ProQuest Historical Newspapers

²⁶⁷ Αναφέρει Χατζησταυρή, Κλαδάκη, Κώνστα. Ανταπόκριση από Έκτακτο Στρατοδικείο, Ελληνική Υπηρεσία Ειδήσεων, ό.π.

²⁶⁸ Το μοτίβο της προδοτικής διάθεσης των κατηγορουμένων και της εικόνας τους ως όργανα ξένης προπαγάνδας επανέρχεται συχνά στις δίκες, και απηχεί μια αντίληψη της συντηρητικής παράταξης, η οποία δεν επιβεβαιώνεται, και πάντως ακόμα και οι μάρτυρες κατηγορίες δεν την δικαιώνουν στις διεξαχθείσες δίκες. Ακόμα πάντως στα τέλη Σεπτεμβρίου πλέον, με τις δίκες να έχουν περατωθεί και την κυβέρνηση εθνικής ενότητας να έχει συγκροτηθεί, η θεωρία αυτή υφίσταται στους συντηρητικούς κύκλους με τον Σεφέρη να περιγράφει ένα ανέκδοτο από την παραμονή των μελών της κυβέρνησης στην Ιταλία ενόψει της απελευθέρωσης, όπου ο Δραγούμης διατυπώνει θεωρίες περί ξένου δάκτυλου, που δύσκολα αντέχουν στην κοινή λογική. Βλ. Σεφέρης, ό.π. σελ. 263, 264

για δολιοφθορές προκειμένου να ματαιωθεί η αποστολή της Ταξιαρχίας στο μέτωπο της Ιταλίας. Οι περισσότεροι αποδίδουν ευθύνες στους ανωτέρους, κυρίως πρώην βενιζελικούς αξιωματικούς, καθώς κατά τα λεγόμενά τους άφησαν τους στασιαστές του 1943 ατιμώρητους να δράσουν ξανά. Η υπεράσπιση εκμεταλλευόμενη του γεγονότος ζητεί επανειλημμένα διακοπή της δίκης, καθώς είναι αδύνατο να τιμωρηθούν «οι στρατιώτες χωρίς να τιμωρηθεί ο ταξίαρχος». Η υπεράσπιση καταθέτει μάλιστα επιστολή που απέστειλε στις 5 Απριλίου στην Επιτροπή Συντονισμού Αγώνα ο Σ. Βενιζέλος, με τις προτάσεις του για την επίλυση της κρίσης αν ο βασιλιάς του ανέθετε την πρωθυπουργία, ζητώντας νέα αναβολή για να προηγηθεί απόδοση ευθυνών σε ανώτερους. Μετά την συνεχιζόμενη απόρριψη του αιτήματος από το δικαστήριο, ο φερόμενος ως επικεφαλής οπλίτης Ανδριώτης, με δήλωσή του κατέδειξε ως αρχηγό της «επανάστασης» τον ταγματάρχη Χιωτάκη, ο οποίος ήταν αυτός που έδινε εντολές και συνέταξε το υπόμνημα ανακωχής με τους Άγγλους. Κάτι τέτοιο επιβεβαίωσε και ο υπολοχαγός Γιαννόπουλος, ο οποίος υποστήριξε ότι ο αντισμήναρχος Παπατσώρης και δύο ακόμη μέλη της Επαναστατικής Επιτροπής ήρθαν με τζιπ στην Ταξιαρχία και κατήθυσαν τους κινηματίες.²⁶⁹ Από τα παραπάνω κατέστη φανερή η προσπάθεια της υπεράσπισης να καταδείξει τις αντιθέσεις μεταξύ της ανώτερης πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας και το ρόλο που αυτές έπαιξαν, ώστε να αποφευχθεί το παράδοξο της τιμωρίας των συμμετεχόντων κατώτερων αξιωματικών και οπλιτών, ενώ πρόσωπα όπως για παράδειγμα ο Σ. Βενιζέλος που είχε ταχθεί υπέρ των αιτημάτων των κινηματιών, δεν υφίσταντο κατηγορίες. Ο Σ. Βενιζέλος ο οποίος δεν προσήλθε στο δικαστήριο ώστε να μην ευνοήσει την παραπάνω υπερασπιστική τακτική, έφερε το θέμα στο υπουργικό συμβούλιο διαμαρτυρόμενος για τον τρόπο που τηρούνται τα επίσημα πρακτικά, ισχυριζόμενος ότι οι πρακτικογράφοι επιλέγουν τα μέρη των καταθέσεων που τον στοχοποιούν ώστε έγινε σύσταση στον υπουργό Τύπου για τον τρόπο που συντάσσονταν τα πρακτικά, αν και ο Καρτάλης τόνισε ότι οι πρακτικογράφοι μάλλον τον προστάτευαν.²⁷⁰ Ο ίδιος ο Τσάτσος επικοινωνήσε με τον Β. Επίτροπο ώστε να τον ενημερώσει για το αν τα πρακτικά που δημοσιεύονταν στον τύπο ανταποκρίνονταν στα γεγονότα. Ο Β. Επίτροπος εξέφρασε την άποψη ότι ίσως η δυσανάλογα εκτενής κάλυψη του θέματος να δημιουργούσε εντυπώσεις στους αναγνώστες.²⁷¹ Αξιοσημείωτο, ότι οι ερωτήσεις των στρατοδικών συχνά παραπέμπουν πιο πολύ σε δήλωση και αξιολογική κρίση, παρά σε ερώτημα προς τον εκάστοτε μάρτυρα ή κατηγορούμενο.

²⁶⁹ Ανταπόκριση από Έκτακτο Στρατοδικείο, Ελληνική Υπηρεσία Ειδήσεων, ό.π.

²⁷⁰ Δραγούμης, ό.π. σελ. 65

²⁷¹ Τσάτσος, ό.π. σελ. 74

Κατά την ακροαματική διαδικασία, στις ερωτήσεις της έδρας εάν οι κατηγορούμενοι με τις πράξεις τους βοήθησαν τον έχθρο και αποτέλεσαν όργανο ξένης προπαγάνδας, τουλάχιστον τρεις απάντησαν θετικά, έστω και αν οι κατηγορούμενοι έπραξαν χωρίς πρόθεση. Τρεις κατηγορούμενοι, οι Ανδριώτης, Μαλαγάρης, Αραχωβίτης με λυγμούς ζήτησαν την προστασία τους από το δικαστήριο ώστε να μην εμφανίζονται ως προδότες. Ο δεύτερος τόνισε ότι θα αποδεχόταν οποιαδήποτε ετυμηγορία αλλά όχι τον υπαινιγμό ότι έστω ακούσια υπήρξε όργανο ξένου παράγοντα. «Εν μέσω γενικής συγκινήσεως και νεκρικής σιγής» ο πρόεδρος διαβεβαιώνει τους κατηγορούμενους ότι το δικαστήριο θα λάβει υπόψιν του μόνο τα αποδεδειγμένα στοιχεία. Οι μάρτυρες υπεράσπισης, ανάμεσά τους ο πρώην αντιπρόεδρος της κυβέρνησης Γ. Ρούσος και ο συνταγματάρχης Μπουρδάρας απέκλεισαν την πρόθεση της προδοσίας και απέδωσαν τη στάση σε έλλειψη συνεννόησης με την Ελλάδα και στις ακολουθούμενες πολιτικές που ματαίωναν το σχηματισμό κυβέρνησης πραγματικής εθνικής ενότητας. Ο εφέτης Καρακουλάκης υποστήριξε με την νομική του ιδιότητα ότι το αδίκημα ήταν πολιτικό και όχι ποινικό και επομένως το παρόν δικαστήριο ήταν αναρμόδιο και οι ευθύνες όχι ποινικές αλλά πειθαρχικές. Όπως δεν διώχθηκαν οι κινηματίες του Μαρτίου 1943, έτσι δεν θα διώκονταν οι παρόντες εάν δεν είχαν επέμβει οι Βρετανοί. Σε κάθε περίπτωση η διαταγή που αψηφίσθηκε ήταν η βρετανική περί αφοπλισμού και εάν κάποιο δικαστήριο είχε αρμοδιότητα αυτό θα ήταν βρετανικό. Ενδιαφέρον ήταν το ζήτημα που θίχτηκε κατά την μαρτυρία του δικαστικού και σχετικά με το βουλεύεσθαι στο στρατό. Στην με έκπληξη διατυπωθείσα ερώτηση του Στρατοδικείου «ώστε κ. μάρτυς αυτήν την στιγμήν θεσπίζετε αντίθετα προς τον κανονισμόν;», και μετά την ανάγνωση του α. 1 § 2 του γενικού κανονισμού της υπηρεσίας των σωμάτων και στρατ. καταστημάτων και υπηρεσιών, σύμφωνα με το οποίο «ο στρατός μηδέποτε βουλευόμενος αλλά πάντοτε υπακούων, διατασσόμενος υπό του αρχηγού του εκτελεί αδιστακτως τας διαταγάς αυτού», ο μάρτυρας διευκρίνισε ότι η απαγόρευση του άρθρου δεν αναφέρεται στα πολιτειακά ζητήματα αλλά στα στενώς σχετιζόμενα με την στρατιωτική υπηρεσία.²⁷² Ο Γ. Ρούσος τόνισε το επιχείρημα ότι εφόσον η επανάσταση του στρατού είχε τόσο επεκταθεί ώστε επικράτησε δημιουργήσε δίκαιο και δεν υφίστανται αδικήματα, ο μόνος δε λόγος που αυτό δε συνέβη είναι η επέμβαση με τα όπλα από τις ξένες αγγλικές δυνάμεις.²⁷³

²⁷² Ανταπόκριση από Έκτακτο Στρατοδικείο, Ελληνική Υπηρεσία Ειδήσεων, ό.π.. Τσάτσος, ό.π. σελ. 68-73

²⁷³ Αθανασιάδης, ό.π. σελ. 333

Παρά το γεγονός ότι πολλοί μάρτυρες δεν είχαν προσέλθει, και οι συνήγοροι παραιτήθηκαν σε ένδειξη διαμαρτυρίας για τη μη βίαιη προσαγωγή τους, το δικαστήριο περαίωσε την ακροαματική διαδικασία την 11^η Ιουλίου και διόρισε άλλους συνηγόρους. Οι κατηγορούμενοι αρνήθηκαν να απολογηθούν, και η διαδικασία συνέχισε με την αγόρευση του Β. Επιτρόπου στο ρόλο εισαγγελέα. Η πρότασή του ήταν να απορριφθούν οι κατηγορίες εσχάτης προδοσίας και καταστροφής πολεμικού υλικού και να καταδικαστούν οι κατηγορούμενοι για στάση χωρίς πολιτικό χαρακτήρα. Για την κατηγορία της ανθρωποκτονίας ζήτησε κρείσσονες αποδείξεις, καθώς δεν προέκυψε με βεβαιότητα ενοχή του κατηγορούμενου λοχία Ορφανού για το φόνο του λοχαγού Γερμενή κατά την ακροαματική διαδικασία. Πρότεινε θανατική ποινή για εννέα κατηγορούμενους και ισόβια για τους υπόλοιπους.

Με την ετυμηγορία του στις 13 Ιουλίου το δικαστήριο δέχθηκε ως είχε την πρόταση του εισαγγελέα ως προς την ενοχή των κατηγορουμένων, ωστόσο καταδίκασε σε θάνατο δώδεκα κατηγορούμενους και ισόβια τους υπόλοιπους. Μάλιστα, αρκετές θανατικές καταδίκες αποφασίστηκαν ομόφωνα από τους στρατοδίκες. Εκφράστηκε η ευχή να διερευνηθούν οι ευθύνες όσων πολιτικών²⁷⁴ και στρατιωτικών προσώπων κατά τη διαδικασία προέκυψαν στοιχεία εναντίον τους – ιδιαιτέρως του υπουργού στρατιωτικών Β. Καραπαναγιώτη – και οργανώσεων αριστεράς, δεξιάς, κλπ (sic), αλλά, υπήρξε άρνηση να εκφραστεί ευχή για απονομή χάριτος στους καταδικασθέντες, παραπέμποντας στην πολιτική ηγεσία.²⁷⁵

Είναι ενδιαφέρον ότι η νομική άποψη του εφέτη Καρακουλάκη, ο οποίος υπηρετούσε ως νομικός σύμβουλος του Υπουργείου Στρατιωτικών, που εξέφρασε στο δικαστήριο ως μάρτυρας υπεράσπισης, προκάλεσε τον Υπουργό Δικαιοσύνης. Ο Τσάτσος ομολογεί ότι

²⁷⁴ Η απόδοση ευθυνών διάλυσης του στρατεύματος, πέρα από τους ίδιους τους συμμετέχοντες, στους βενιζελικούς πολιτικούς είναι πολύ ισχυρή πεποίθηση και κυρίως στη δεξιά παράταξη. Με την έναρξη των δικών κατά των κινηματιών ακόμα και ο υπουργός εξωτερικών Φ. Δραγούμης εκφράζει στο ημερολόγιό του την αγανάκτησή του που «οι αληθινοί υποκινητές μένουν απ' έξω και μάλιστα μερικοί με αξιώματα και θέσεις (Βενιζέλος, Καραπαναγιώτης, ανώτεροι αξιωματικοί επιτελείου και αρχηγοί ΠΕΕΑ και ΕΑΜ)». Ό.π. σελ. 49

²⁷⁵ Σε θάνατο καταδικάστηκαν οι ταγματάρχες Μαλαγάρης και Αμπατζόγλου, ο υπολοχαγός Βαρελάς, οι ανθυπολοχαγοί Πεζικού Δημήτριος Λαγάκος, Νικόλαος Σταματίου, Πυροβολικού Κλεάνθης Φωτιάδης, Μηχανικού Αθανάσιος Τσίγκος, ο ανθυπασπιστής Πεζικού Ελευθέριος Κόκκινος, οι λοχίες Τσαταμουλίδης και Μουγιάννης, και οι στρατιώτες Ανδριώτης και Μαυράκης. Σε ισόβια κάθειρξη οι ταγματάρχες Νέμπαρης και Τσιριμούλας, οι λοχαγοί Πεζικού Αραχωβίτης, Γεώργιος Βλαστός και ο ίλαρχος Κωνσταντίνος Ταβουλάρης, ο υπολοχαγός Πεζικού Γρηγόριος Σοφούλης, οι ανθυπολοχαγοί Πεζικού Παύλος Στύλογλου, Κωνσταντίνος Γιαννάκης και Ιωάννης Κολοτούρος και ο λοχίας Ορφανός. Το δικαστήριο αποφάσισε παμψηφεί τον χωρισμό της δίκης ως προς τον Ορφανό για τον φόνο του λοχαγού Γερμενή και τη διενέργεια περαιτέρω προανάκρισης για τον προσδιορισμό των ευθυνών του ίδιου και τυχόν συνεργών του. Ανταπόκριση από Έκτακτο Στρατοδικείο, Ελληνική Υπηρεσία Ειδήσεων,ό.π.

έδωσε εντολή στον Β. Επίτροπο να συνεχιστεί ήρεμα η δίκη και παράλληλα, σε συνεργασία με τον Υπουργό Οικονομικών Π. Κανελλόπουλο, *απάλλαξαν* τον Καρακουλάκη από τα καθήκοντα του συμβούλου του Υπουργείου και τον έθεσαν με Διάταγμα σε διαθεσιμότητα μέχρι την Απελευθέρωση προκειμένου να εξεταστεί και η δικαστική του ικανότητα. Στην ακρόαση δε που ζήτησε ο δικαστικός, ο Τσάτσος τον απέπεμψε «δια να αντιληφθή ότι τουλάχιστον εις το γραφείον του υπουργού της Δικαιοσύνης ο εφέτης οφείλει να σέβεται το Κράτος, το οποίον δι' όρκου ανέλαβε να υπηρετή».²⁷⁶

²⁷⁶ Τσάτσος, ό.π. σελ. 73

Το δεύτερο και τρίτο Έκτακτο Στρατοδικείο

Στις 15 Ιουλίου ξεκίνησε στο Κασασίν η δίκη της δεύτερης σειράς κατηγορουμένων για τη στάση στην Ι Ταξιαρχία, περιλαμβάνοντας 30 αξιωματικούς και 18 έφεδρους, αξιωματικούς και οπλίτες κατηγορούμενους. Μετά την απόρριψη των ενστάσεων για τον παράνομο χωρισμό της δίκης και την εγκυρότητα της παραπεμπτικής διαταγής, η υπεράσπιση εστίασε όπως και στην πρώτη δίκη στην απόπειρα μετάθεσης των ευθυνών της στάσης στον Σ. Βενιζέλο, ο οποίος υποκίνησε με αόριστες υποσχέσεις την εξέγερση των ανδρών του δημοκρατικού χώρου, με στόχο να πλήξει τον Ε. Τσουδερό.²⁷⁷ Οι κατηγορούμενοι και οι μάρτυρες υπεράσπισης υποστήριζαν ότι τα αίτια της εξέγερσης ήταν πολιτικά, καθώς κανείς δεν είχε την πρόθεση να ματαιώσει τη συμμετοχή στις επιχειρήσεις, αλλά μόνο να εκδηλώσουν τη θέλησή τους για την επίτευξη της εθνικής ενότητας. Ο εφέτης Καρακουλάκης προσήλθε ως μάρτυρας ξανά και κατέθεσε την προσωπική πολεμική που υπέστη λόγω της κατάθεσής του στην πρώτη δίκη.²⁷⁸ Η άρνηση του Τσουδερού, του Βενιζέλου, του Παπανδρέου και του Αλεξανδρή να προσέλθουν ως μάρτυρες στο δικαστήριο, προκάλεσε την έντονη αντίδραση των κατηγορουμένων και τελικά, την παραίτηση των συνηγόρων τους και την άρνησή των ίδιων να απολογηθούν, καταγγέλλοντας τη διαδικασία ως φασιστική δικαστική σκευωρία.²⁷⁹ Στις 2 Αυγούστου εκδόθηκε η απόφαση σύμφωνα με την οποία δύο έφεδροι αξιωματικοί καταδικάστηκαν σε θάνατο, τρεις αξιωματικοί και δύο έφεδροι σε ισόβια, 23 αξιωματικοί και οκτώ έφεδροι σε φυλάκιση από δεκαοκτώ μήνες έως είκοσι χρόνια, ενώ τέσσερις αξιωματικοί και έξι έφεδροι απαλλάχθηκαν από τις κατηγορίες. Αυτή τη φορά το δικαστήριο εξέφρασε την ευχή να δοθεί χάρη στους θανατοποινίτες.²⁸⁰

Στην Τρίτη δίκη του Έκτακτου Στρατοδικείου που ξεκίνησε στις 10 Αυγούστου, δικάστηκαν 24 αξιωματικοί και στρατιώτες του Ι Συντάγματος Τεθωρακισμένων Αυτοκινήτων. Η δίκη διακόπηκε στις 19 Αυγούστου για τις 23 Αυγούστου 1944, λόγω ένστασης των συνηγόρων

²⁷⁷ Στα μέσα Ιουλίου με κάποιες από τις δίκες να έχουν ήδη περατωθεί και άλλες σε εξέλιξη, η στάση της υπεράσπισης και οι καταθέσεις των μαρτύρων, ακόμα και αυτών των μαρτύρων κατηγορίας, επιρρίπτουν τόσο έντονα ευθύνες στους πολιτικούς προϊσταμένους, ώστε ο Βενιζέλος προβαίνει σε δήλωση για τις μεγάλες προσπάθειές του να αποτρέψει τα γεγονότα και την αντίθεσή του εξ αρχής στα γεγονότα. Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης, ό.π. σελ. 412

²⁷⁸ Αθανασιάδης, ό.π. σελ. 335-336

²⁷⁹ Νεφελούδης, ό.π. σελ. 222-223

²⁸⁰ Κατσικώστας, ό.π. σελ. 357-358

για την σύνθεση του Στρατοδικείου.²⁸¹ Οι κατηγορούμενοι κατηγορούντο ότι έχοντας προβεί σε βιαιοπραγίες εναντίον αξιωματικών και οπλιτών που αρνήθηκαν να συμπλεύσουν με τις απόψεις τους, ενώθηκαν με τον υποστράτηγο Ιγνάτιο Καλλέργη, τους ταγματάρχες Κλαδάκη, Χιωτάκη, Μαλαγάρη, Αμπατζόγλου και τους στρατιώτες Ανδριώτη και Τσαταμουλίδη και υποκίνησαν τη στάση στην Ι Ταξιαρχία, διέρρηξαν τις αποθήκες στρατιωτικού υλικού και φόνευσαν τον λοχαγό Γερμενή της Ι Ταξιαρχίας. Το κατηγορητήριο περιείχε αρκετά κενά και λογικά άλματα όσον αφορά τα γεγονότα στη συγκεκριμένη μονάδα, η οποία σημειωτέον σύσσωμη είχε υπογράψει τα υπομνήματα υπερ της εθνικής ενότητας. Μεταξύ των μαρτύρων υπεράσπισης, ο συνταγματάρχης Α. Μπουρδάρας, ο ναύαρχος Αλεξανδρής, ο συνταγματάρχης Π. Κατσώτας. Κατά τη διάρκεια της δίκης, σημειώθηκαν αρκετά επεισόδια, η έδρα περιόρισε το χρόνο των ερωτήσεων προς τους μάρτυρες για την υπεράσπιση, οι κατηγορούμενοι οι οποίοι είχαν αφαιρέσει από τις στολές τους τα στέμματα αντικαθιστώντας τα με το σήμα του ΕΛΑΣ, κατήγγειλαν τους στρατοδίκες ότι ήταν φασίστες και ένας συγκεκριμένα είχε συνεργασθεί με τους Γερμανούς, και αρνήθηκαν να απολογηθούν. Αποχώρησαν από την αίθουσα τραγουδώντας τον ύμνο του ΕΛΑΣ.²⁸² Το δικαστήριο διέκοψε τη δίκη, η οποία την επόμενη ημέρα συνεχίστηκε ερήμην των απόντων κατηγορούμενων, και με την έδρα και τον Β. Επίτροπο να ζητούν την εξαίρεσή τους λόγω των γεγονότων. Ένας συνήγορος ζήτησε την αναβολή της δίκης προκειμένου να γίνει βίαια προσαγωγή των μαρτύρων που δεν είχαν εμφανιστεί, αναφερόμενος στα πολιτικά πρόσωπα φυσικά.²⁸³ Ο Β. Επίτροπος αγόρευσε την 30^η Αυγούστου και το δικαστήριο έβγαλε απόφαση χωρίς να καταφέρει να στοιχειοθετήσει σοβαρά αδικήματα και η κατηγορία της στάσης μετατράπηκε σε απείθεια λόγω της άρνησης πραγματοποίησης διαταγής μετασταθμεύσεως. Ο ίδιος ο Β. Επιτροπός ομολογούσε: «Οφείλομεν να αντικρύσωμεν το αδίκημα αντικειμενικώς και να παραδεχθώμεν ότι τα αίτια και αι αφορμαί αυτού εισίν πολιτικής σημασίας. Οι κατηγορούμενοι απεσκόπουν εις την αλλαγὴν της Κυβερνήσεως ήτις δεν εξυπνέει τα λαϊκά συμφέροντα. Νομικώς όμως δεν είναι δυνατόν να υποστηριχθεί ότι το αδίκημα είναι πολιτικόν». Κατά την ετυμηγορία, οι επίλαρχος Κωνσταντίνος Μεσολογγίτης, υπίλαρχος Βασίλειος Ζακυνθινός, δεκανέας Παρασκευάς Πρωτογερέλης και λοχίας Αιμίλιος Χριστίδης κρίθηκαν παμψηφεί ένοχοι για ομαδική απείθεια και υποκίνηση άλλων μονάδων σε ομαδική απείθεια, μη συντελεσθείσα, εν καιρώ πολέμου και καταδικάστηκαν σε έντεκα χρόνια

²⁸¹ Μάλλον λόγω της δυναμικής στάσης των κατηγορούμενων, ο Σεφέρης αναφέρει: «Στη δίκη του Σιώτη, Μεσολογγίτη κλπ, που ξαναρχίζει άυριο, έτοιμη δύναμη χωροφυλάκων με κλομπ για να τους βάλει σε θεογνωσία αν δεν καθίσουν ήσυχα.». ό.π. σελ. 255

²⁸² Αθανασιάδης, ό.π. σελ. 337, Νεφελούδης, ό.π. σελ.224

²⁸³ Αγόρευση συνηγόρου, Πρακτικά έκτακτου Στρατοδικείου Κασσασίν, ΔΙΣ Φ. 802Β/Δ/2/1

κάθειρξη και στρατιωτική καθαίρεση. Οι υπίλαρχοι Ιωάννης Κυριακού, Μάριος Μεζίτης και Άρης Κλεισιούνης, ο υπολοχαγός Ισίδωρος Δούκας, ο ανθυπίλαρχος Κωνσταντίνος Κοτσαμπάσης, ο επιλοχίας Γεώργιος Κουτσίδης και ο λοχίας Ιωάννης Καρύδης, κατάδικάστηκαν παμψηφεί σε έξι χρόνια και έξι μήνες κάθειρξη και στρατιωτική καθαίρεση αφού το δικαστήριο τους αναγνώρισε το ελαφρυντικό της τέλεσης των πράξεων εν μετρία συγχύσει. Η ποινή για τον αντισυνταγματάρχη Σιώτη ορίστηκε σε τέσσερα χρόνια έξι μήνες κάθειρξη, ενώ για τον επίλαρχο Ηρακλή Σκανδάλη, τον υπίλαρχο Νικόλαο Καλογιάννη, τον ανθυπίλαρχο Γρηγόριο Μπίμπλη, τους λοχίες Δημήτριο Μαλαβάση και Δημήτριο Κωνσταντάρα και τους δεκανείς Αργύριο Ζερβούδη και Στυλιανό Κοκκινίδη, σε κάθειρξη τριών ετών και τριών μηνών, εκπίπτοντας όλοι του βαθμού τους.

Τέλος, οι επίλαρχος Μιλτιάδης Ουζούνης, οι λοχίες Γεώργιος Κουτσαρίδης και Ιωάννης Καραμηνάς, ο δεκανέας Σπυρίδων Μαγκίδης και ο υποδεκανέας Μάνθος Κέτσης, απαλλάχθηκαν από τις κατηγορίες.²⁸⁴

²⁸⁴ Απόφαση υπ'αριθμ.244/31 Αυγούστου 1944, Έκτακτο Στρατοδικείο Καΐρου, ΔΙΣ Φ.802Β/Δ/3^α/1. ΔΙΣ Φ. 802^Α/Στ/9/3. Μεταξύ των μαρτύρων υπεράσπισης βρίσκεται και ο Σωτήριος Θωμαΐδης, υπαστυνόμος που είχε αναχωρήσει με την κυβέρνηση Τσουδερού στη Μ. Ανατολή και αργότερα οδηγήθηκε στο Ντεκαμερέ για τη συμμετοχή του στα γεγονότα του Απριλίου. ΔΙΣ Φ. 802Β/Δ/1/1

Οι δίκες στο Ναυτοδικείο

Στο Ναυτοδικείο παραπέμφθηκαν συνολικά 150 αξιωματικοί και ναύτες των πλοίων «Ιέραξ», «Ηφαιστος», «Σαχτούρης», «Κρήτη», «Αποστόλης», «Πίνδος» και «Αβέρωφ».²⁸⁵ Μέσα στο καράβι Ιωνία στο λιμάνι της Αλεξάνδρειας, του οποίου το σαλόνι είχε διαμορφωθεί σε αίθουσα δικαστηρίου έλαβαν χώρα οι δίκες του Ναυτικού, όπου μετα βίας χωρούσαν οι παράγοντες της δίκης και ελάχιστο κοινό.²⁸⁶ Η πρώτη συνεδρίαση του Ναυτοδικείου ξεκίνησε στις 22 Ιουνίου 1944 για τα γεγονότα στο αντιτορπιλικό Ιέραξ με 16 κατηγορούμενους.²⁸⁷ Χρέη Προέδρου τελούσε ο Πλοίαρχος Σπυρίδων Μάτεσης και χρέη Β. Επιτρόπου τελούσε ο Υποπλοίαρχος Χαράλαμπος Ρουχωτάς, γνωστός φιλομεταξικός. Και εκεί τα προσκόμματα στην δημοσιότητα της δίκης δεν έλειψαν καθώς παρά τη διεξαγωγή της διαδικασίας ανοικτά στο κοινό, απαιτούνταν πλήθος αδειών για την παρακολούθησή της.²⁸⁸ Οι μάρτυρες κατηγορίας προέρχονταν από την ομάδα Βούλγαρη που βοήθησε στην καταστολή του κινήματος και έδωσαν έμφαση στον ξένο δάκτυλο που υποκινούσε τα γεγονότα όπως υποστήριζαν.

Αντιπρόσωποι του ΕΑΜ και της ΠΕΕΑ, οι οποίοι στο Λίβανο είχαν σπεύσει να καταδικάσουν τα γεγονότα, σε αυτή την δικαστική διαδικασία ανασκεύασαν, όπως ο Ν. Ασκούτσης. Κατά την κατάθεσή του ως μάρτυρας υπεράσπισης υποστήριξε ότι ο λόγος που ξέσπασαν τα γεγονότα ήταν η επιθυμία του ναυτικού για κυβέρνηση εθνικής ενότητας, και ότι η αντιπροσωπεία από την ΠΕΕΑ που προσκλήθηκε ευθύς από τον Σ. Βενιζέλο για διαβουλεύσεις, χάρη στο κίνημα, δεν πληροφορήθηκε τα γεγονότα από κανέναν άλλο πλην από την τότε κυβέρνηση και έτσι οδηγήθηκε στην καταδίκη τους. Στην παρατήρηση του Προέδρου ότι η επιθυμία 5-10 ναυτών δεν αντιπροσωπεύει τον ελληνικό λαο, ο Ασκούτσης εκνευρισμένος ζήτησε να γραφεί στα πρακτικά ότι σύμφωνα με προ ημερών πληροφορίες από τον κ. Παπανδρέου 9.000 ναύτες κρατούνται για συμμετοχή στα γεγονότα του Απριλίου 1944.²⁸⁹ Η κατάθεσή του αυτή δεν δημοσιεύθηκε με ακρίβεια από τον τύπο, και ο Ασκούτσης διαμαρτυρήθηκε έντονα στον Παπανδρέου με επιστολή. Την διαμαρτυρία του στο δικαστήριο για τον τρόπο κάλυψης της δίκης εξέφρασε και ο συνήγορος Αιγυπτιώτης δικηγόρος Γ. Λαχωβάρης, ο οποίος επέρριψε τις ευθύνες για την μετατροπή μιας πολιτικής

²⁸⁵ Δεν έχουμε εντοπίσει πρακτικά ή αναφορές των δικών σε κανένα αρχείο του Ναυτοδικείου, της ΔΙΝ, στα ΓΑΚ ή άλλα αρχεία.

²⁸⁶ Γιαννάκης Γ.Δ., Πόλεμος, Χρονικό, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1995, σελ. 200.

²⁸⁷ Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης, ό.π. σελ. 351

²⁸⁸ Νεφελούδης, ό.π.σελ. 200, Αθανασιάδης, ό.π. σελ. 338

²⁸⁹ Νεφελούδης, ό.π. σελ. 202-203, Αθανασιάδης, ό.π. σελ. 339

έκφρασης υπέρ της εθνικής ενότητας σε κίνημα, στην ηγεσία που επέλεξε τον αφοπλισμό. Παρόμοιες τοποθετήσεις έκαναν και οι περισσότεροι μάρτυρες υπεράσπισης, ανάμεσα στους οποίους ο υποναύαρχος Αλεξανδρής και ο Γ. Ρούσος. Οι κατηγορούμενοι πραγματοποίησαν δραματικές απολογίες στη δίκη τους υπενθυμίζοντας ότι χάρη στη δική τους αυτοθυσία και επειδή παράκουσαν εντολές ανωτέρων τους έσωσαν πολλά ελληνικά πλοία από την παράδοση στις κατοχικές δυνάμεις ή την καταστροφή, και ότι με τον αντιφασιστικό τύπο που κυκλοφορούσε εξυψώθηκε το ηθικό και η πολεμική ετοιμότητα των στρατευμένων. Τόνισαν ότι δεν επιθυμούσαν την ματαίωση της πολεμικής προσπάθειας ή τη βύθιση των πλοίων αφού οι ίδιοι βρίσκονταν μέσα σε αυτά για την πολεμική προσπάθεια και επικαλέστηκαν τους αξιωματικούς τους, οι περισσότεροι από τους οποίους συντάχθηκαν με τα αιτήματά τους. Το Ναυτοδικείο ανακοίνωσε την ετυμηγορία του στις 27 Ιουνίου 2016 και καταδίκασε τρεις κατηγορούμενους σε θάνατο για στάση και ανθρωποκτονία, τέσσερις σε ισόβια, δύο σε δεκαπενταετή κάθειρξη και τρεις σε φυλάκιση πέντε ετών. Όλοι οι κατηγορούμενοι απαλλάχθηκαν από την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας.²⁹⁰

Στις 28 Ιουνίου ξεκίνησε η δίκη 21 ατόμων του πληρώματος της κορβέτας Σαχτούρης. Την αμέσως επόμενη η δίκη διακόπηκε λόγω έλλειψης μαρτύρων από το Ναυτικό, για να ξαναρχίσει μόλις στις 18 Ιουλίου και να ολοκληρωθεί τάχιστα τέσσερις ημέρες μετά με την απόφαση να καταδικάζει σε θάνατο τέσσερις κατηγορούμενους, σε ισόβια τρεις, και σε εικοσαετή κάθειρξη εννέα. Οι υπόλοιποι αθωνώνονται, ενώ άπαντες απαλλάσσονται των κατηγοριών εσχάτης προδοσίας και ανθρωποκτονίας.²⁹¹

Στις 5 Ιουλίου ξεκίνησε η δίκη δέκα κατηγορουμένων, επτά αξιωματικών και τριών ναυτών του πλωτού συνεργείου Ήφαιστός. Οι κατηγορούμενοι, εκ των οποίων τρεις αποτελούσαν την Κεντρική Επιτροπή, έφεραν συχνά σε δύσκολη θέση τους συνηγόρους τους αλλά και την έδρα καθώς επιθυμούσαν να μοιραστούν τις ευθύνες ισότιμα. Μάρτυρας προσήλθε και ο ναύαρχος Αλεξανδρής που τόνισε τις ευθύνες πολιτικών προσώπων. Ενδιαφέρον είναι ότι και εδώ όπως και σε άλλες δίκες προσήλθαν μάρτυρες κατηγορίας, κινηματίες του '35, οι οποίοι καταδίκασαν σφόδρα τα κινήματα. Ο Β. Επίτροπος στην αγόρευσή του μίλησε θερμά για τους κατηγορούμενους, ανεξαρτήτως της βαρυτήτας των αποδιδόμενων σε αυτούς πράξεων.

²⁹⁰ Οι καταδίκες ήταν σε θάνατο για τους Χαβαράνη, Γκίκα και Στράτση, σε ισόβια για τους Σπηλιώτη και Στρατουδάκη, σε δεκαπενταετή κάθειρξη για τους Κοτσιναδέλη και Νικολόπουλο και σε πενταετή κάθειρξη για τους Τσαμούρα, Ανδριώτη και Χαβαριά. Νεφελούδης, ό.π. σελ. 204-205. Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης, ό.π. σελ. 358.

²⁹¹ Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης, ό.π. σελ. 361, 409, 414

Ζήτησε ποινή θανάτου για τους πρωταίτιους και ευχήθηκε να τους απονεμηθεί χάρη.²⁹² Εν τέλει σε δύο από τους κατηγορούμενους επιβάλλεται η θανατική ποινή με την ευχή της χάρης, σε δύο άλλους επιβάλλεται ισόβια κάθειρξη, σε δύο είκοσι χρόνια φυλάκιση, ένας σε πέντε χρόνια φυλάκιση, τρεις σε δεκαπέντε μήνες φυλάκιση. Άλλοι τρεις κατηγορούμενοι απαλλάσσονται από τις κατηγορίες.²⁹³ Διαδοχικά, δύο ημέρες μετά ξεκίνησε οι δίκη για τα γεγονότα στο αντιτορπιλικό Κρήτη, με κατηγορούμενους δύο αξιωματικούς, δύο υπαξιωματικούς και δώδεκα ναύτες. Η ετυμηγορία του δικαστηρίου εκδόθηκε μόλις στις 11 Ιουλίου με τους κατηγορούμενους να απαλλάσσονται από την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας και δύο αξιωματικούς και δύο ναύτες να απαλλάσσονται εξ ολοκλήρου των κατηγοριών, ενώ για στάση καταδικάζονται ένας υπαξιωματικός και δύο ναύτες σε θάνατο, τρεις ναύτες σε ισόβια, και σε φυλάκιση είκοσι ετών ένας υπαξιωματικός και πέντε ναύτες.²⁹⁴ Η δίκη 16 κατηγορούμενων για τη στάση στο αντιτορπιλικό Αποστόλης ξεκίνησε στις 22 Ιουλίου. Εντός πέντε ημερών εκδόθηκε και η απόφαση, πιο επιεικής από τις προηγούμενες, με καμία θανατική καταδίκη, επτά καταδίκες ναυτών σε ισόβια, επτά φυλακίσεις είκοσι ετών, και δύο αξιωματικούς να κηρύσσονται αθώοι.²⁹⁵ Η επόμενη δίκη που ξεκίνησε στο τέλος Ιουλίου ήταν αυτή του πληρώματος του αντιτορπιλικού Πίνδος, με κατηγορούμενους είκοσι έξι ναύτες και έναν αξιωματικό. Ολοκληρώθηκε δέκα ημέρες μετά, με δώδεκα καταδίκες εις θάνατον, οκτώ ισόβια, και πέντε φυλακίσεις τριών έως είκοσι ετών. Για έναν κατηγορούμενο η δίκη χωρίστηκε για να δικαστεί από επόμενο δικαστήριο, και ένας απαλλάχθηκε των κατηγοριών.²⁹⁶ Τελευταία στη σειρά, ξεκίνησε η δίκη του πληρώματος του πλοίου Αβέρωφ, στην οποία κατηγορούμενοι βρέθηκαν 39 ναύτες και 5 αξιωματικοί. Οι δίκες των πληρωμάτων των πλοίων ολοκληρώθηκαν την 18^η Αυγούστου 1944 με την τελευταία απόφαση για τους κατηγορούμενους του πληρώματος Αβέρωφ, εκ των οποίων σε θάνατο καταδικάστηκαν πέντε, σε ισόβια δώδεκα, και σε εικοσαετή φυλάκιση δεκαοκτώ. Μεταξύ των καταδικασθέντων υπήρχαν τρεις αξιωματικοί, ενώ εννέα κατηγορούμενοι αθώωθηκαν.²⁹⁷ Μια ημέρα μετά εληξε και η δίκη του προσωπικού της Ναυτικής Υπηρεσίας

²⁹² Για τους αξιωματικούς που απάρτιζαν την έδρα, μας μεταφέρει τις επικρίσεις του ο Γιαννάκης Γ.Δ., ωστόσο μετά το πέρας της δίκης δήλωσαν ότι θα επιχειρούσαν να πετύχουν απονομή χάριτος. ό.π. σελ. 200, 211. Οι Σβώλος και Ασκούτσης δεν προσήλθαν ως μάρτυρες αν και είχαν κληθεί. Κατά τον συνήγορο Γιαννάκη, τελικά πληροφορήθηκε ότι δεν τους επιτρέπει να προσέλθουν στην Αλεξάνδρεια, αλλά επέστρεψαν βιαστικά στην Ελλάδα. Ό.π. σελ. 202-203, 205-210.

²⁹³ Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης, ό.π. σελ. 377, 417

²⁹⁴ Ό.π. σελ. 383, 391

²⁹⁵ Ό.π. σελ. 416, 421-422

²⁹⁶ Ό.π. σελ. 431, 456

²⁹⁷ Ό.π. σελ. 440, 472

Πληροφοριών στην Αλεξάνδρια, με τρεις θανατικές ποινές, τρεις ισόβιες καθειρήξεις, και έντεκα φυλακίσεις από 15 μήνες ως 20 έτη και έναν αθωωθέντα.²⁹⁸

Συνολικά, στο ναυτικό καταδικάστηκαν σε θάνατο 27 ναύτες και δύο αξιωματικοί, σε ισόβια κάθειρξη 37 ναύτες και δύο αξιωματικοί, σε 52 ναύτες και δύο αξιωματικούς επιβλήθηκαν ποινές κάθειρξης από ένα έως είκοσι έτη, και είκοσι ναύτες και οκτώ αξιωματικοί αθωώθηκαν.²⁹⁹ Σε επιστολή καταδικασθέντος του πλοίου Ήφαιστος στο έντυπο της ΑΟΝ Ελευθερία, καταγγέλθηκε ο ρόλος και τα κίνητρα των μαρτύρων κατηγορίας, εξάρθηκε η στάση μαρτύρων υπεράσπισης ανώτερων αξιωματικών όπως οι Αλεξανδρή και Τσιριμώκος, οι οποίοι κατέθεσαν ειλικρινά για τα κίνητρα των κατηγορουμένων. Επίσης, στηλιτεύθηκε ο επίσημος τύπος για απόλυτη σύνταξη με την κυβέρνηση και καταγγέλλθηκαν τα δημοσιευμένα πρακτικά της δίκης από την Ε.Υ.Ε. ως σκοπίμως ανακριβή.³⁰⁰

²⁹⁸ Ό.π. σελ. 475

²⁹⁹ Κατσιώστας, ό.π. σελ. 353

³⁰⁰ Νεφελούδης, ό.π. σελ. 207-214

Το ζήτημα της εκτέλεσης των θανατικών ποινών σε συνάρτηση με τις πολιτικές εξελίξεις

Με την έκδοση της πρώτης καταδικαστικής απόφασης ήδη στα τέλη Ιουνίου, η οποία περιλάμβανε θανατική ποινή, εγέρθηκε το ζήτημα της εκτέλεσης τους. Ήδη όπως σημειώθηκε ανωτέρω η ΠΕΕΑ είχε διατρανώσει την αντίθεση της στο ζήτημα θανατικών ποινών παρά την καταδίκη του κινήματος. Μάλιστα, κατά την ενημέρωση των αντιπροσώπων στην ΠΕΕΑ, ο Σβώλος αφού έδωσε έμφαση στο κλίμα του Συνεδρίου του Λιβάνου, τόνισε ότι όπως τους παρουσιάστηκαν ήταν αδύνατο να μην αποδοκιμάσουν τα γεγονότα τα οποία έβλαψαν την πολεμική προσπάθεια, ωστόσο, πληροφορούμενοι εκ νέου για αυτά μετά τη λήξη της Συνδιάσκεψης, εμπράκτως ανασκεύασαν, εμφανίστηκαν στα δικαστήρια ως μάρτυρες και κατηγορηματικά δήλωσαν ότι δεν θα δεχόντουσαν εκτελέσεις.³⁰¹ Οι ποινές προκειμένου να εκτελεστούν θα έπρεπε να επικυρωθούν από τον Ανώτατο Στρατιωτικό Διοικητή και το Διοικητή Μεσογείου. Ο ίδιος ο Παπανδρέου είχε εκφράσει την ευχή για υπευθυνότητα στην επιβολή των ποινών από τα στρατοδικεία και απροθυμία για την εκτέλεση καταδίκων, υπό την πίεση και της βρετανικής κοινής γνώμης. Δεν προτίθετο να επικυρώσει θανατική καταδίκη εκτός αν αυτή είχε επιβληθεί με ομόφωνη απόφαση.³⁰² Ομοίως με αυτό το σκεπτικό και ο Ανώτατος Στρατιωτικός Διοικητής Μ.Α. διαβεβαιώνει το βρετανικό War Office ότι θα είναι εξαιρετικά συγκρατημένος στο ζήτημα των θανατικών ποινών που επιβάλλει το ελληνικό Έκτακτο Στρατοδικείο ανά περίπτωση, ώστε να μην διαταραχθεί η πειθαρχία του στρατεύματος και θα επικυρώσει μόνο ομόφωνες καταδικαστικές αποφάσεις. Τονίζει την σχετική ευθύνη της Βρετανίας, υπό την πίεση της κοινής της γνώμης και τυχόν μελλοντικές ταραχές.³⁰³ Όσον αφορά την κοινή γνώμη, διαπιστώνουμε έντονες αντιδράσεις για τις ποινικές διώξεις και τις καταδίκες από την πρώτη στιγμή. Ένα δυναμικό τμήμα των Ελλήνων του Λονδίνου και των Ελλήνων ναυτεργατών στη Βρετανία δίνει έμφαση στο ζήτημα των θανατικών ποινών, συστήνοντας στο Λονδίνο Ελληνική Επιτροπή Ενότητας και αποστέλλει τηλεγράφημα στον Παπανδρέου, πεπεισμένοι ότι η εκτέλεση θανατικών ποινών θα επιφέρει αθεράπευτη εθνική πληγή, του απευθύνουν έκκληση να σώσει τη ζωή των θανατοποινιτών.³⁰⁴ Το ζήτημα φτάνει ακόμα και στη Βουλή

³⁰¹ Πρακτικά συνεδριάσεων της ΠΕΕΑ, 24-07-1944, ό.π. σελ. 140, 147-148. Η τοποθέτηση αυτή βέβαια επικρίθηκε από τον Σιάντο, εκπρόσωπο του ΚΚΕ, όσον αφορά τη στάση των αντιπροσώπων απέναντι στο κίνημα και το τηλεγράφημα που απέστειλαν στον Τσώρτσιλ. ό.π. σελ. 158

³⁰² Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης, ό.π. σελ. 374

³⁰³ Ό.π. σελ. 405

³⁰⁴ The Manchester Guardian, Appeal to Premier, 29-06-1944, ProQuest Historical Newspapers. Το δημοσίευμα σημειώνει ότι σύμφωνα με τον ελληνικό ποινικό κώδικα, έφεση κατά καταδικαστικής απόφασης εις θάνατον κρίνεται από ανώτερο δικαστήριο, ωστόσο επειδή οι κατηγορούμενοι δικάζονται από

των Λόρδων. Ο Έλληνας πρέσβυς προωθεί στην ελληνική κυβέρνηση επιστολή του Λόρδου Perth, επικεφαλής της επιτροπής εξωτερικών υποθέσεων της Βουλής των Λόρδων, με την οποία μέλη της Βουλής εκφράζουν την ανησυχία τους για τις θανατικές καταδίκες, τόσο για τις εντυπώσεις που προκαλούνται στην βρετανική κοινή γνώμη, όσο και για την επίδραση που θα έχουν στις ελληνικές προσπάθειες για συμφιλίωση και εθνική ενότητα.³⁰⁵ Πραγματικά η βρετανική κοινή γνώμη μοιάζει να εκφράζει έντονο ενδιαφέρον για τα τεκταινόμενα στις ελληνικές υποθέσεις στη Μ. Ανατολή, αν κρίνουμε από τα δεκάδες άρθρα στο βρετανικό τύπο, ακόμα και στις πιο μικρές τοπικές εφημερίδες, που αφορούν το κίνημα, την επιχείρηση καταστολής και τις δίκες. Τακτικά οι βρετανικές εφημερίδες φιλοξενούν άρθρα και ανταποκρίσεις, και εξ αρχής τάσσονται κατά ακραίων μέτρων,³⁰⁶ όπως και ο τύπος της βρετανικής κοινοπολιτείας, της Αυστραλίας και της Ν. Ζηλανδίας. Χαρακτηριστικά αναφέρεται μάλιστα στον Αυστραλιανό τύπο, από πληροφορίες που αντλούνται από τον βρετανικό τύπο, ότι ενώ θα περίμεναν όλοι να κριθούν με πολιτικούς όρους τα συμβάντα στον ελληνικό στρατό, οι πρωταγωνιστές δικάζονται από έκτακτα στρατοδικεία, όπου το κλίμα δικαιώνει τον ισχυρισμό τους ότι οι πράξεις τους ήταν πολιτικές.³⁰⁷ Ο πρωθυπουργός της συμμάχου Ν. Ζηλανδίας εξέφρασε, χωρίς να του ζητηθεί,

στρατοδικείο το ζήτημα μιας αναστολής της ποινής τους επαφίεται στον Έλληνα Αρχηγό των ενόπλων δυνάμεων, ο οποίος είναι στη συγκεκριμένη περίπτωση ο Έλληνας βασιλιάς.

³⁰⁵ Ο.π. σελ. 374-375

³⁰⁶ Ο Manchester Guardian (νυν Guardian) αναφέρει σε άρθρο του αμέσως μετά την καταστολή του κινήματος: «Η σημασία της αναδιοργάνωσης της Ελληνικής κυβέρνησης και της συμπερίληψης επροσώπων των ανταρτών το συντομότερο δυνατόν αναδείχθηκε από το θλιβερό περιστατικό της ανταρσίας σε ελληνικά πλοία. [...] Μια από τις αδυναμίες της ελληνικής δημοκρατίας είναι η τάση μερικών από τους ηγέτες των ενόπλων δυνάμεων να λαμβάνουν βίαια μέρος στην πολιτική, και αν και οι Έλληνες που οργάνωσαν αυτή τη διαμαρτυρία απεχθάνονται τη χρήση της λέξης «ανταρσία», η πράξη τους είναι μια ακραία μορφή πολιτικής διαμαρτυρίας που έχει τη συνέπεια να αποδιοργανώνει τη συμμαχική πολεμική προσπάθεια. Ήταν απαραίτητο να μπει ένα τέλος σε αυτή την επικίνδυνη κατάσταση, αλλά παρ' ελπίδα η βρετανική κυβέρνηση θα ασκήσει τη μέγιστη πίεση στον Βασιλιά της Ελλάδας να αποφύγει οτιδήποτε μπορεί να επιφέρει περαιτέρω πικρία στα ελληνικά πολιτικά πράγματα. Μεταδίδεται ότι αρνήθηκε να δώσει αμνηστία στους πρωτεργάτες της καθοδήγησης κατά της κυβέρνησης Τσουδερού και ότι αναμένει από αυτούς να παραδοθούν άνευ όρων στις αποφάσεις του. Οι καθυστερήσεις τους και οι δισταγμοί του σε προηγούμενα στάδια των συζητήσεων αυτών επέφεραν ιδιαίτερη απαξία και πρέπει να παροτρυνθεί έντονα να μην επιμένει σε μια απαίτηση που θα ήταν ευρέως απεχθής, και θα ζημίωνε ιδιαίτερα τις πιθανότητες μιας κυβέρνησης ενότητας. The Manchester Guardian, The Greek Fleet, 25-04-1944, ProQuest Historical Newspapers. Ενδεικτικά, άρθρα για το κίνημα και την καταστολή στο βρετανικό τύπο: The Scotsman, «Greek Naval Mutiny Suppressed», 24-04-1944| Western Daily Press, Bristol, «Machine guns end Greek mutiny» 24-04-1944| Derby Daily Telegraph, Derbyshire, «Desert Round-Up of Greeks in mutiny», 24-05-1944. Άρθρα για τις δίκες των κινηματιών: Daily Herald, London «Mutiny trials are danger to Greek unity», 12-06-1944| Gloucestershire Echo, «Greek mutiny trial opens», 19-06-1944| Dundee Evening Telegraph, Scotland, «Three Greeks sentenced to death for mutiny», 28-06-1944| Lincolnshire Echo, «Mutiny Trial», 19-06-1944| Daily Record, Scotland, «Death for mutiny», 15-07-1944| Birmingham Mail, West Midlands, «Greek mutiny», 12-08-1944, The British Newspaper Archive.

³⁰⁷ Για τον Αυστραλιανό τύπο ενδεικτικά: The West Australian, Perth, «Foreign Affairs. Mr. Churchill's survey. Turkey and Allies. Greek mutinies revealed», 25-05-1944| Press, issue 24308, «Dissension Among Greeks» 13-

την άποψή του ότι οι καταδικασθέντες σε θάνατο δεν πρέπει να εκτελεστούν, μετά την συνάντησή του στο Συνέδριο Πρωθυπουργών της Κοινοπολιτείας με τον Παπανδρέου και τον Γεώργιο Β'.³⁰⁸ Ο «σκληρός» στρατάρχης Σματς, από τη Ν. Αφρική, προνομιακός συνομιλητής του Γεωργίου, του εξέφρασε την ελπίδα οι εκτελέσεις να περιοριστούν σε δυο-τρεις περιπτώσεις.³⁰⁹

Ο Ήντεν παρουσιάζεται στη Βουλή στα τέλη Ιουλίου να αναφέρει καθησυχαστικά σχετικά με το θέμα των θανατικών ποινών, ότι τίποτα δεν έχει κριθεί μέχρι να ολοκληρωθούν όλες οι δίκες και η Βρετανία έχει συμβουλευθεί την ελληνική κυβέρνηση ότι κατά την άποψή της το ζήτημα της εθνικής ενότητας προέχει. Ήδη από τις πρώτες μέρες των καταδικών ο Λήπερ έχει τονίσει στο Φ.Ο. ότι η κρίση θα κορυφωθεί αν εκτελεστούν θανατικές καταδίκες. Ενώ ο Παπανδρέου απορρίπτει τους τελικούς όρους του ΕΑΜ για συμμετοχή στην κυβέρνηση, αποδέχεται την πρόταση του Λήπερ να αναστείλει τις θανατικές ποινές των κινηματιών για να εξασφαλίσει πλήρη βρετανική υποστήριξη στην προσπάθεια να απομονωθεί το ΕΑΜ.³¹⁰ Ταυτόχρονα, και εκ μέρους των στρατιωτικών αρχών, οι βρετανοί αρχηγοί των γενικών επιτελείων θεωρούν λανθασμένο να εκτελεστούν ποινές στασιαστών που προέβησαν στις πράξεις τους εμφορούμενοι από έστω και λανθασμένες πολιτικές πεποιθήσεις, δύσκολα όμως θα μπορούσε να δικαιολογηθεί επιεικής στάση απέναντι σε στασιαστές οι οποίοι προκάλεσαν και θάνατους βρετανών αξιωματικών.³¹¹ Σαφώς υπάρχουν και οι αντίθετες φωνές στη στάση που πρέπει να τηρήσουν οι πολιτικές και στρατιωτικές αρχές απέναντι στους θανατοποινίτες. Ο Φ. Δραγούμης μεταφέρει πως σε συζήτηση με τον Τσουδερό στα τέλη Ιουνίου, εκείνος ήταν της γνώμης ότι πρέπει να επισπευσθούν οι εκτελέσεις ώστε να μη δημιουργηθεί εντύπωση χαλαρότητας, καθώς και να μεταδίδονται περιεκτικότερα και συντομότερα οι ειδήσεις από τις δίκες για να μη δίνεται τόσο μεγάλη έμφαση.³¹² Σύμφωνα με έκθεση του Διοικητή Ανατολικής Μεσογείου ναυάρχου Rawlings η καθυστέρηση στην εκτέλεση των ποινών προκαλεί ανησυχία στους νομιμόφρονες αξιωματικούς και υφίσταται κίνδυνος νέων αναταραχών.³¹³ Ο Τσώρτσιλ, εξαιρετικά ευαίσθητος ως συνήθως προς τα ελληνικά

07-1944|Evening Post, Volume Cxxxviii, Issue 24 "Greek Disunity", 28-07-1944| Evening Post, Volume Cxxxviii, Issue 12, "Three Greeks to Die", 14-07-1944, στο Papers Past. Barrier Daily Truth, "Mutiny of Greek Forces", 02-06-1944 στο Trove, National Library of Australia.

³⁰⁸ Brown Martyn, *After Crete – Consistency and Contradiction in the use of the New Zealand Military in Greek Matters*, Thetis (Wiesbaden), 2015, σελ. 200.

³⁰⁹ Επιστολή Γιάν Σματς προς τον Γεώργιο από 21-07-1944. Α.τ.Β.Α., φ. 144α, ΓΑΚ

³¹⁰ Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης, ό.π. σελ. 375, 377

³¹¹ Ό.π. σελ. 398

³¹² Δραγούμης, ό.π. σελ. 55

³¹³ Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης Ό.π. σελ. 386. Κατσικώστας, ό.π. σελ. 378

πράγματα, εκφράζει προς τον Ήντεν την άποψη η Βρετανία θα μπορούσε να πιέσει για εκτέλεση των θανατικών ποινών, εφόσον μάλιστα από τα γεγονότα θρήνησε ένα θύμα στρατιωτικό, και να υποστηρίξει τις εκτελέσεις. Παρόλαυτα ο αριθμός των πρώτων δώδεκα θανατοποινιτών της πρώτης δίκης της Ι Ταξιαρχίας του φαίνεται αρκετά μεγάλος και εκφράζει την άποψη ότι ίσως θα πρέπει οι ποινές τους να μετατραπούν.³¹⁴ Στο ίδιο μήκος κύματος, το Φ.Ο. παρότι διαμηνύει ότι ο Τσώρτσιλ θα στήριζε την κυβέρνηση Παπανδρέου για την εκτέλεση στασιαστών εν ανάγκη ακόμα και με δήλωση στη βουλή, παρολαυτά και εν μέσω κυβερνητικής κρίσης αναγκάζεται να τείνει στην άποψη να αποφασίσει ο ίδιος ο Παπανδρέου και, ιδανικά, να εκτελεστούν 2-3 πρωταίτιοι και να μετατραπούν οι υπόλοιπες ποινές.³¹⁵ Κατά τις έντονες αυτές διεργασίες και ενώ οι δίκες συνεχίζονται, ο Παπανδρέου προβαίνει σε δύο προτάσεις προς την βρετανική κυβέρνηση, είτε, κατά προτίμησή του, να προβεί σε δήλωση μετατροπής όλων των θανατικών ποινών σε ισόβια δεσμά για λόγους εθνικής ενότητας, με τη σύμφωνα γνώμη της βρετανικής πλευράς, είτε, εφόσον διαφωνεί η Βρετανία, να συσταθεί επιτροπή επανεξέτασης των δικών, προκειμένου να περιοριστούν οι θανατικές ποινές και να εκτελεστούν σε μικρότερη κλίμακα. Το Φ.Ο. συμφωνεί με την πρώτη λύση του Παπανδρέου και ενημερώνει τον Λήπερ να «εξουσιοδοτήσει» τον Παπανδρέου για την μετατροπή των θανατικών ποινών σε ισόβια δεσμά άμεσα.³¹⁶ Στον διπλωματικό πυρετό των συνεννοήσεων, ο Παπανδρέου επιθυμεί να περατωθούν όλες οι δίκες για να προβεί σε ανακοινώσεις προκειμένου να μην προκαλέσει νέες ταραχές στο στράτευμα από τις προκαλούμενες αντιδράσεις. Για να κατευναστούν τα πνεύματα προτείνει ενόψει της ειλημμένης απόφασης για μετατροπές των ποινών, προς το παρόν να εκφραστεί από την αγγλική πλευρά η ευχή της μετατροπής.³¹⁷

Όπως είδαμε παραπάνω, περί τα μέσα Αυγούστου επήλθε λύση στην κυβερνητική κρίση και αναμένονταν πια η άφιξη των υπουργών της κυβέρνησης που συμμετείχαν από την πλευρά ΕΑΜ, ΠΕΕΑ, ΚΚΕ. Στις πολλές φωνές που εναντιώνονται στις εκτελέσεις κινηματιών,

³¹⁴ Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης, ό.π. σελ. 390, 402. Μάλιστα, στο μήνυμα του της 15-07-1944 προς τον Ήντεν, ο Τσώρτσιλ εκφράζει την έκπληξή του για το χαρακτηρισμό ως «πολιτικών» των εκτελέσεων στασιαστών εν καιρώ πολέμου, οι οποίοι προκάλεσαν θανάτους Ελλήνων και ενός Βρετανού αξιωματικού.

³¹⁵ Ό.π., σελ. 408

³¹⁶ Ό.π. σελ 410, 414. Ο αρχιστράτηγος Paget εκφράστηκε σύμφωνος με οποιαδήποτε από τις δύο τακτικές που πρότεινε ο Παπανδρέου, και απέσεισε την ευθύνη να επικυρώσει θανατικές καταδίκες, εφόσον το ζήτημα θα λυνόταν σε πολιτικό επίπεδο. Σύμφωνο προς αυτό ήταν και το W.O. Ό.π. σελ. 410, 419, 437.

³¹⁷ Ό.π. σελ. 418

προστίθενται και βενιζελικοί υπουργοί.³¹⁸ Σε συνάντηση του Παπανδρέου με τον Τσώρτσιλ στην Ρώμη στις 21 Αυγούστου και ενώ οι δίκες στα στρατοδικεία έχουν σχεδόν ολοκληρωθεί, ο Παπανδρέου αναμένει από τους αριστερούς υπουργούς να επαναλάβουν το αίτημά τους για αμνηστία στους κινηματίες. Ο Τσώρτσιλ αρνείται να προτείνει στον Ανώτατο Στρατιωτικό Διοικητή Μ. Ανατολής να απελευθερώσει τους χαρακτηρισμένους ως «επικίνδυνους» κρατούμενους της Ερυθραίας.³¹⁹ Εντωμεταξύ, παραιτούνται στα τέλη Αυγούστου οι Φιλελεύθεροι υπουργοί Βενιζέλος, Ρέντης, Μυλωνάς για διάφορες αφορμές, επικαλούμενοι ότι δεν ενημερώθηκαν για τη συνάντηση του πρωθυπουργού με τον Τσώρτσιλ, ότι δεν συμφωνούσαν με τη μεταστάθμευση της κυβέρνησης στην Ιταλία.³²⁰

Την επόμενη περίοδο και ενόψει της διαφαινόμενης απελευθέρωσης, οι προετοιμασίες για την διαμόρφωση της κατάστασης, την τήρηση της τάξης και την ομαλή μετάβαση της κατοχικής εξουσίας στη νόμιμη κυβέρνηση είναι πυρετώδεις. Μετά τις καλοκαιρινές παλινωδίες το κυβερνητικό σχήμα με τη συμμετοχή των Σβώλου, Ασκούτση, Τσιριμώκου, Ζέβγου, Πορφυρογέννη και Αγγελόπουλου, ολοκληρώνεται στις αρχές Οκτωβρίου με την κυβέρνηση να μετατίθεται στην Ιταλία μετά και τις επιτυχημένες συμμαχικές επιχειρήσεις, και να βρίσκεται ένα βήμα από την Ελλάδα, προσπαθώντας να συγκρατήσει τον Γεώργιο Β' σχετικά με την επιστροφή του στη χώρα.³²¹ Από την Ιταλία, η ελληνική κυβέρνηση αποφασίζει και ενημερώνει τη βρετανική για την πρόθεσή της να απελευθερωθούν από τα ελληνικά και βρετανικά στρατόπεδα όλοι οι Αιγυπτιώτες κρατούμενοι που δεν έχουν καταδικαστεί, αντίστοιχα οι προερχόμενοι από την Ελλάδα κρατούμενοι να χαρακτηριστούν πρόσφυγες και να μεταφερθούν στα προσφυγικά στρατόπεδα, να μην εκτελεστεί καμία θανατική ποινή και να αμνηστευθούν οι καταδικασθέντες σε μικρότερες ποινές. Η ελληνική πρόταση λαμβάνει και την έγκριση της βρετανικής πλευράς στα μέσα Σεπτέμβρη, ώστε πλέον η τύχη των κρατουμένων να έχει αποφασιστεί.³²² Οι υπουργοί Τσάτσος και Σγουρίτσας μετέβησαν στο Κάιρο από την Ιταλία για λίγες ημέρες προκειμένου να

³¹⁸ Ο Δραγούμης διηγείται πως τον επισκέφθηκαν οι Ρέντης και Μυλωνάς και εκτός άλλων ο τελευταίος του τόνισε ότι πρέπει οι δίκες να τελειώσουν αμέσως, να δοθεί αμνηστία και να επιστρέψουν αξιωματικοί, όπως ο Αλεξανδρής, στην ενεργό υπηρεσία. Δραγούμης, ό.π. σελ. 100

³¹⁹ Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης, Ό.π. σελ 480

³²⁰ Ό.π. σελ. 493, Δραγούμης, ό.π. σελ. 101, Σεφέρης, ό.π. σελ. 257. Οι παλινωδίες των βενιζελικών υπουργών αποτυπώνονται εύστοχα στην παρακάτω περιγραφή του Σεφέρη στα τέλη Σεπτέμβρη πια: «Κωστάκης λέει ότι το νέο μοτίβο προπαγάνδας Βενιζέλου, Ρέντη, κλπ. Είναι «αυτοί οι Παπανδρεοκομμουνιστάι». Ότι ο Παπανδρέου παράδωσε την Ελλάδα στον κομμουνισμό για να εξασφαλίσει την πρωθυπουργία. Αλλάζουνε τόσο πολύ θέση που κανείς του δεν έχει πια θεμέλιο.». Σεφέρης, ό.π. σελ. 267

³²¹ Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης, ό.π. σελ. 506, 521, 547

³²² Ό.π. σελ. 535, 552

φροντίσουν τα των κρατουμένων κινηματιών και να συγκρατήσουν τυχόν αντιδράσεις αξιωματικών, κυρίως του ναυτικού που επιθυμούσαν την τιμωρία τους.³²³ Επόμενη πολιτική εξέλιξη πριν την απελευθέρωση και επιστροφή της κυβέρνησης, ήταν η συμφωνία στην οποία κατέληξαν στις 26 Σεπτεμβρίου μέλη της κυβέρνησης, ο Ζέρβας και ο Σαράφης εκπροσωπώντας τις ανταρτικές δυνάμεις, ο Στρατηγός Σκόμπι ως στρατιωτικός διοικητής των συμμαχικών δυνάμεων στην Ελλάδα και ο Λήπερ να θέσουν τις αντάρτικες δυνάμεις υπό τις διαταγές της κυβέρνησης και συνεπώς και του Βρετανού διοικητή, να μην αναληφθεί οποιαδήποτε εξουσία από ανταρτικές δυνάμεις και οποιαδήποτε ενέργεια στην πρωτεύουσα, να καταδικάσουν τα τάγματα ασφαλείας. Στρατιωτικός διοικητής στην πρωτεύουσα είχε αναλάβει αρκετό καιρό πριν ο στρατηγός Σπηλιωτόπουλος, αμφιλεγόμενο πρόσωπο για τη θέση αυτή λόγω της δράσης του στην κατοχική Αθήνα, ακόμα και για τις βρετανικές αρχές.³²⁴

³²³ Δραγούμης, ό.π. σελ. 119

³²⁴ Papastratis, ό.π. σελ. 204-205 Ο Σπηλιωτόπουλος εκτός από τις διασυνδέσεις του με την οργάνωση «Χ», είχε διατελέσει και αρχηγός της Χωροφυλακής υπό τον Τσολάκογλου. Σπηλιωτοπούλου- Παπαστράτης, ό.π. σελ. 626

Η ζωή των στρατοπέδων από τις μαρτυρίες των εγκλείστων και το αρχείο του αντι/ρχη πυρ/κού Γ. Τραυλού

Επιπλέον, όσων παραπάνω αναφέρθηκαν, γνωρίζουμε πληροφορίες για τις συνθήκες κράτησης κυρίως από μαρτυρίες κρατουμένων. Το κυριότερο που είχαν να αντιμετωπίσουν οι κρατούμενοι ήταν η δίψα, λόγω των περιορισμένων ποσοτήτων νερού και το αντίξοο κλίμα των στρατοπέδων, τα οποία ήταν κατά περίπτωση ανοιχτοί χώροι με συρμάτοπλέγματα μέσα σε ερημικές εκτάσεις, όπου την ημέρα η ζέστη και ο ήλιος ήταν ανυπόφορα, το βράδυ το κρύο ήταν έντονο και συχνά ξεσπούσε αμμοθύελα της ερήμου (χαμσίνι) σηκώνοντας ψιλή σκόνη παντού. Υπήρχαν επίσης επικίνδυνα έντομα, ερπετά και τρωκτικά. Δεν έλειπαν και οι προκλήσεις από τους φρουρούς, ενώ οι κρατούμενοι επεδίωκαν να τις αφήνουν αναπάντητες για να αποσοβηθούν τιμωρητικά μέτρα. Ελλείψεις σημειώνονταν σε βασικά είδη υγιεινής και φάρμακα, υπομνήματα στέλνονταν στον Ερυθρό Σταυρό και τις βρετανικές αρχές και συμμαχικές δυνάμεις,³²⁵ ενώ δεν υπήρχε αλληλογραφία. Η ψυχαγωγία των κρατουμένων οργανώθηκε με την αλληλεγγύη των αξιωματικών και οπλιτών οι οποίοι οργάνωναν θεατρικές παραστάσεις και δρώμενα, πολιτικές διαλέξεις, ακόμα και μαθήματα καθώς πλείστοι οπλίτες ήταν μόνο απόφοιτοι δημοτικού ή αναλφάβητοι.³²⁶

Όσον αφορά το στρατόπεδο της Μπάρντιας στη Λιβυκή έρημο, από το οποίο πέρασαν σχεδόν όλοι οι κρατούμενοι από την καταστολή του κινήματος έως τις διαλογές, όπως και παραπάνω σύντομα αναφέρθηκε επρόκειτο για ένα ανοιχτό στρατόπεδο στο οποίο αφέθηκαν οι κρατούμενοι χωρίς προμήθειες τροφίμων και κυρίως νερού, μια και οι συνθήκες ήταν ερημικές με υψηλότερες θερμοκρασίες τους καλοκαιρινούς μήνες που έλαβαν χώρα τα γεγονότα. Λόγω της τοποθεσίας δεν υπήρχε κίνδυνος διαφυγής και έτσι κυρίως αποικιακά στρατεύματα φυλούσαν τους κρατούμενους, οι οποίοι διαχωρίστηκαν σε κλωβούς κατά τη διαλογή που διηύθυνε ο στρατηγός Βεντήρης στα τέλη Ιουνίου. Προσφορές αλληλεγγύης βρήκαν οι κρατούμενοι από αιγυπτίους Έλληνες και από Κύπριους στρατιώτες που υπηρετούσαν στο βρετανικό στρατό.³²⁷ Για την τόνωση του ηθικού των κρατουμένων λόγω των δυσχερών συνθηκών οργανώνονταν τα βράδια ομιλίες, μουσικές βραδιές, ακόμα και

³²⁵ The New York Times, British Atrocities Charged by Greeks: Leftists Release Document ... 25-07-1945; ProQuest Historical Newspapers. Αρώνης, ό.π. σελ. 261-263. Διηγείται ο Χριστοδούλου: «Εντωμεταξύ πετούσαμε απέξω γράμματα τυλιγμένα σε πέτρες και χαλίκια, τα γράφαμε στα χαρτιά που είχαμε μέσα στα σακίδιά μας.», Χριστοδούλου, ό.π. σελ. 12

³²⁶ Χριστοδούλου, ό.π.. passim, Λέρνης, ό.π. passim, Λιβυκός, ό.π. passim, Αθανασιάδης, ο.π. σελ. 357-360, 364-366

³²⁷ Αρώνης, ό.π. σελ. 272.

απαγγελίες ποιημάτων μια και ένας από τους έγκλειστους ήταν ο Χιώτης ποιητής Φ. Αγγουλές.³²⁸

Στα περισσότερα στρατόπεδα λάμβαναν χώρα εκδηλώσεις που τόνωναν τη συνείδηση των αντιφασιστών, ομιλίες και διαλέξεις σε συνάρτηση με τα τεκταινόμενα στα ελληνικά πράγματα και τις βρετανικές επεμβάσεις, αναλύσεις, οι οποίες ως ένα βαθμό ριζοσπαστικοποιούσαν όσους δεν είχαν επαφή με τον αριστερό πολιτικό χώρο αλλά ενεπλάκησαν στο κίνημα από δημοκρατικά ανταντακλαστικά και ανησυχία ως προς την τύχη της χώρας μεταπολεμικά. Κατά ομολογία τους και όπως φανερώνουν οι αριθμοί, το μεγαλύτερο μέρος των συμμετεχόντων εμφορούνταν από πατριωτικές, αντιφασιστικές ή αντιμοναρχικές ιδέες, επεδείκνυε αυτοθυσία κατά την στρατιωτική υπηρεσία και είχε άποψη περί τα στρατιωτικά, και άλλωστε μια ακόμα μερίδα απλώς ακολουθούσε «το πλήθος». Αυτό δε το τελευταίο στοιχείο αποδεικνύει ακριβώς και τη δυναμική του κινήματος, στο οποίο συμμετείχε η πλειοψηφία του στρατιωτικού προσωπικού των μονάδων, γεγονός για το οποίο, με τα λόγια του Ήντεν, οι Βρετανοί «ενοχλήθηκαν αλλά δεν εξεπλάγησαν».³²⁹

Τις ημέρες της απελευθέρωσης και άφιξης της ελληνικής κυβέρνησης στην Ελλάδα, η κατάσταση στη Μ. Ανατολή για τους κινηματίες έχει μερικώς μεταβληθεί. Τα στρατοδικεία έχουν λάβει τέλος, και, κατά τις βρετανικές εκτιμήσεις, συνολικά 2.060 κρατούμενοι από την Κυρηναϊκή και την Ερυθραία δέχθηκαν να ακολουθήσουν τις διαταγές του ΓΕΣ και συγκρότησαν τέσσερα ένοπλα τάγματα φρουρών, 1.350 αρνήθηκαν να υπακούσουν στο ΓΕΣ

³²⁸ Αγγουλές Φώτης, Ποιήματα, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2011, σελ. 8. Όπως αναφέρει ο Αρώνης, με τα λόγια του Γ. Σαλά: «Άνθρωποι που πέρα από το σύνθημα της εθνικής ενότητας δεν ήξεραν άλλο, στην Μπάρντια απόχτησαν αντιφασιστική και εαμική συνείδηση.» Αρώνης, ό.π. σελ. 274

³²⁹ Papastratis, ό.π. σελ. 170. Κατά τον Γ. Συρβίτη, αφού διηγείται πως ένα ελληνικό καράβι με προορισμό τη Μάλτα διέσωσε ένα πατέρα με δύο γιούς από τη Σύμη στο επιταγμένο από Γερμανούς πλοίο τους, συνεχίζει: «Τον πήραμε τον μπαρμπα-Δομένικο μαζί με τα παιδιά του, φωνάξαμε ήρτανε οι Εγγλέζοι, παραλάβανε το πλοίο, το πήγανε στη Μάλτα και τα παιδιά καταταχθήκανε ναύτες, ενώ ο γέρος θα πήγαινε με τους πρόσφυγες. Αλλά για κακή τους τύχη έγινε η επανάσταση, αυτοί εμάς γνωρίζανε, εμάς ακολουθήσανε και τους είχανε στα σύρματα κι αυτούς δεκαπέντε μήνες...», στο Μακριδάκης, ό.π. σελ. 116. Ο Χριστοδούλου υποστηρίζει: «Όχι πως ήμασταν κομμουνιστές. Ψέματα. Ποιος ήξερε κομμουνισμό τότε;». ό.π. σελ. 23. Συνοπτικά διηγείται ο Κ. Αλοϊμονάκης: «Μετά γινήκανε τα κινήματα και πολλά-πολλά δεν ξέρω...Έγινε στάση, μαζέψαμε τους αξιωματικούς μας, για ποιο λόγο δεν ξερω, όπου τρέχανε οι πολλοί, πηγαίναμε κι εμείς από πίσω...Δεν είχαμε πρωτοβουλίες. Στο τέλος μας πήγανε εξορία κάτω στην Αβησσυνία.», Α. Λούρας: «Εκεί οργανωθήκαμε, πήαμε στο κόμμα· είχε πολλούς μέσα αριστερούς από την Ικαρία όλοι. Ήταν η ΑΣΟ Αντιφασιστική Στρατιωτική Οργάνωση.. Μ'έπιασεν ένας μου λέει:-Θές να γραφτείς στην οργάνωση; -Ε γράψε με. Και πολύναμε· από τέσσερις χιλιάδες που 'μαστε εκεί, οι δύο χιλιάδες γραφτήκαμε.». Ν. Μπακοντούζης: «...τότες η Ταξιαρχία σύσσωμη είχε προσχωρήσει στο κίνημα, αλλά ήτανε μέσα και πολλοί, επειδή βλέπανε ότι το ρεύμα ήτανε εκεί και δεν μπορούσανε να κάμουνε διαφορετικά...Σάμπως όμως ξέρανε κιόλας τι τος γίνεται;». στο Μακριδάκης, ό.π. σελ. 121

και θα συγκροτούνταν σε δύο άοπλα τάγματα φρουρών,³³⁰ ενώ στην Ερυθραία 1.100 πρωταίτιοι κρατούνταν στο Ντεκαμερέ περίπου 800 στην Ασμάρα. Όπως εύστοχα περιγράφει ο κρατούμενος Ν. Μπακοντούζης: «Σκέψου ότι ελευθερωνότανε η Αθήνα και μας είχανε οι μπινέδες κλειστούς...Η Αθήνα ελευθερωνότανε κι εμείς είμαστε μέσα...Μας τα λέγανε οι Εβραίοι που ήτανε τότε σύμμαχοί μας και μας βοηθούσανε. Μας φέρνανε εφημερίδα, μας λέγανε τα νέα και μας είχανε φέρει κι ένα ράδιο, το οποίο είχαμε κρυμμένο μέσα στην άμμο κι από κει παίρναμε νέα. Η Ελλάδα ελευθερωνότανε, εμείς δεν ξέραμε ποια θα 'ναι η τύχη μας, ούτε ξέραμε που τους πήγανε τους άλλους...Από το Τομπρούκ που μας βάλανε στα βαπόρια μέσα, μας πήγανε στο Ντεκαμερέ...Να ελευθερώνεται η πατρίδα σου κι εσύ να πηγαίνεις στο άγνωστο...».³³¹

Κατά τον Πάτζετ πρέπει να παραμείνουν υπό κράτηση. Υπό κράτηση παραμένει ο γενικός γραμματέας της ναυτεργατικής ένωσης Ν. Καραγιάννης αν και μη στρατιωτικός, και σε κατ'οίκον περιορισμό στην Ερυθραία βρίσκεται η Ε. Παπαδημητρίου, στο Χαρτούμ ο Β. Καραπαναγιώτης, στο Λίβανο ο Μποδοσάκης.³³² Ο διαχωρισμός των κρατουμένων σε κατηγορίες διαβαθμισμένης επικινδυνότητας, και η συγκρότηση ταγμάτων από νομιμόφρονες, ερχόταν σε αντίθεση με το σχέδιο ανασυγκρότησης του στρατού όπως συμφωνήθηκε μεταξύ των εταίρων της κυβέρνησης, και η επαναφορά στο στράτευμα αξιωματικών συντηρητικών φρονημάτων, όπως ο Βεντήρης για παράδειγμα, θεωρήθηκε από την ΠΕΕΑ παραβίαση των συμφωνηθέντων και ένας λόγος για τον οποίο στοχοποιήθηκε ο Παπανδρέου το προηγούμενο διάστημα.³³³ Πάντως σε έκθεση του βρετανικού Ναυαρχείου στα τέλη Ιουνίου, πληροφορούμαστε ότι οι έγκλειστοι του στρατού και του ναυτικού στη Λιβυκή έρημο δεν έχουν μεταβάλει τις απόψεις τους, αντιθέτως αναπτύσσουν ισχυρή ομάδα, όπως και οι Έλληνες ναυτικοί των εμπορικών πλοίων.³³⁴

Κατά τους τελευταίους μήνες του 1944, και μετά την απελευθέρωση, οι διαλογές είχαν ολοκληρωθεί, καθώς και οι δίκες των πρωταιτίων, ώστε οι πλέον «επικίνδunami» κρατούμενοι βρίσκονταν απομακρυσμένοι στα στρατόπεδα όπου επρόκειτο να μείνουν περίπου ένα έτος

³³⁰ Σύμφωνα με τον Χριστοδούλου: «...όταν φόρτωσαν και εμάς, δεν μας πήγανε στο Σουέζ αλλά στη Μάρσα Ματρούχ, στην Αίγυπτο. Τα κόλπα τα εγγλέζικα μας χώρισαν. Μας πήγανε στη Μάρσα Ματρούχ, μας βάλαν αντίσκηνα στην ακτή και μας φέρναν τροφή. Μετά από λίγο καιρό μας λένε, «Θα ρθείτε φρουροί στη Δαμασκό». Χριστοδούλου, ό.π. σελ. 22

³³¹ Στο Μακριδάκης, ό.π. σελ. 134-135

³³² Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης, ό.π. σελ. 708

³³³ Πρακτικά συνεδριάσεων της ΠΕΕΑ, 25-07-1944, ό.π. σελ. 152

³³⁴ Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης, ό.π. σελ. 352

ακόμα.³³⁵ Η έδρα της κυβέρνησης ήταν ήδη στην Ελλάδα, αλλά καθώς η στρατιωτική δράση του ελληνικού στρατού στη Μ. Ανατολή δεν είχε ολοκληρωθεί, παρέμενε εκεί ένα μέρος της διοίκησης. Κατά τον μήνα Δεκέμβριο έχουμε ακόμα τουλάχιστον συνεδριάσεις του Ειδικού Στρατοδικείου Καΐρου (Σάμετ), όπου εκδικάζονται υποθέσεις χαμηλόβαθμων αξιωματικών και οπλιτών κρατουμένων για άγνωστα αδικήματα, οι οποίοι χαρακτηρίζονται προφυλακισμένοι ήδη από τους πρώτους μήνες του 1944, και κυρίως έχουν προφυλακιστεί από τον Μάιο έως Ιούλιο του 1944. Η διαγωγή τους χαρακτηρίζεται από τον διοικητή των φυλακών καλή και ότι «ουδέποτε εδόθη αφορμή προς παρατήρησίν τους» αν και κάποιοι ήταν ήδη κατάδικοι.³³⁶ Πιθανότατα πρόκειται για κοινούς υπόδικους και όχι πολιτικούς κρατούμενους μετά τη στάση με τους οποίους είχανε αλληλεπίδραση οι κινηματίες κρατούμενοι, όπως είχανε και με τους Ιταλούς κυρίως αλλά και τους Γερμανούς αιχμαλώτους πολέμου, που είτε κρατούνταν δίπλα τους, είτε ως συγκροτημένοι σε τάγματα φρουρών καλούνταν να τους φυλάττουν. Μάλιστα, σε αρκετές περιπτώσεις η αντιμετώπιση των αιχμαλώτων πολέμου και οι συνθήκες κράτησης ήταν πολύ καλύτερες απ' ό,τι για τους Έλληνες στρατιώτες, ενώ αναφέρεται ότι στους Γερμανούς αιχμαλώτους του Κασασίν επιτράπη ακόμα και να γίνει πανηγυρική έπαρση της σημαίας του Ράιχ με τη σβάστικα την ημέρα των γενεθλίων του Χίτλερ, ενώ σε άλλη περίπτωση στους Έλληνες κρατούμενους επιχειρήθηκε η υποστολή της σημαίας.³³⁷

Οι συνθήκες για όσους είχαν ενταχθεί στα τάγματα φρουρών ήταν κατά τι καλύτερες από ό,τι για τους κρατούμενους πρώτης κατηγορίας επικινδυνότητας. Αυτοί κυρίως στο απομακρυσμένο στρατόπεδο του Ντεκαμερέ διηγούνται αρκετά για τις καθημερινές δυσκολίες του στρατοπέδου αλλά και τον τρόπο που οργάνωσαν την καθημερινότητά τους προκειμένου να ανταπεξέλθουν στην πολύμηνη κράτηση. Πάντως από όλους αναφέρονται

³³⁵ Κάποιοι οδηγήθηκαν προσωρινά και σε αγγλικές φυλακές, διαβόητες για τις μεθόδους σοφρωνισμού που εφαρμόζονταν σε αυτές όπως διηγείται ο Λέρνης για τον ίδιο και τον διοικητή του ΙΣΤΑ Α. Σιώτη, βλ. Λέρνης. Ό.π. σελ. 168-183

³³⁶ Κατάσταση μεταχθήσομένων ενώπιον του Ε.Σ.Κ.(Σάμετ) υποδίκων προς εκδίκαση. Συνεδριάσεις 11, 13 Δεκεμβρίου 1944, Αρχείο Γ. Τραυλού

³³⁷ Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ν. Μπακοντούζη για τους ποινικούς: «Αλλά μας κολλήσανε και κάποιους του ποινικού και τους φέρανε μαζί μας στο Ντεκαμερε, αλλά ευτοί γινήκανε όλοι καλοί ανθρώποι μέσα κει... Με τις κουβέντες, με τη μόρφωση φτιαχτήκανε οι ανθρώποι». Παρομοίως ο Δ. Πλουμής για τους Ιταλούς και Γερμανούς: «Υστερα μας βγάλανε όξω και κάναμε το 8^ο Τάγμα να πάμε να φυλάμε στην Κυρηναική, στην Τρίπολη. Εκεί φυλάγαμε δεκαέξι χιλιάδες Ιταλούς αιχμαλώτους σε ένα στρατόπεδο. Μέσα εκεί ήταν αιχμάλωτοι και ένα τάγμα Γερμανοί και αυτοί ποτέ δεν ηβγαίνανε αγγαρεία. Κάθε πρωί πηγαίναμε και παίρναμε καμιά εικοσαριά Ιταλούς οικειοθελώς για το μαγειρείο. Οι Ιταλοί εσκοτωνόντανε ποιος θα πρωτόρτει στους Έλληνες για αγγαρεία. Τους είχαμε και τα τσιγάρα τος και το φαί τος, απ' όλα». Στο Μακριδάκης, ό.π. σελ. 136, 138 βλ. και παρακάτω έκθεση Γ. Τραυλού σελ. 84 επ. Αρώνης, ό.π. σελ. 279-282. Για το επεισόδιο με την ελληνική σημαία στις 24-07-1944 στο Ντεκαμερέ, βλ. και παρακάτω σελ. 83.

κακοποιήσεις εκ μέρους των φρουρών, ένας φόνος, κλοπές προσωπικών τους αντικειμένων και χρημάτων, ταπεινώσεις, και ειδικά για τους επικίνδυνους ως τακτικό φαινόμενο.³³⁸ Έντονη ήταν η έλλειψη τροφής και νερού κυρίως, πόσιμο και για την υγιεινή των ανθρώπων.³³⁹ Οι συνθήκες κράτησης μια και επρόκειτο για απομονωμένα σημεία σε ερημικές περιοχές ήταν αρκετά δύσκολες.³⁴⁰ Στο Τμίμι καθημερινά φύσαγε ο αέρας της ερήμου ως το βράδυ, σηκώνοντας σύννεφα ψιλής άμμου, τα οποία δυσκόλευαν ακόμα και στην αναπνοή τους κρατούμενους και κυρίως τους φυματικούς.³⁴¹ Στο Ντεκαμερέ οι έγκλειστοι στεγάζονταν σε παλιές ιταλικές αποθήκες από πέτρα, τσίγγο και λαμαρίνες με μικρά παράθυρα. Δεν έλειπαν φυσικά τα τρωκτικά, τα φίδια και τα έντομα από κανένα

³³⁸ Λέρνης, όπ. σελ. 192-196 όπου καταγράφονται λεπτομερώς τα προσωπικά αντικείμενα των εγκλείστων που τους αφαιρέθηκαν κατά καιρούς. Θωμαΐδου – Γαλανάκη Ιωάννα, Σωτήριος Θωμαΐδης. Δια πυρός και σιδήρου, Εκδ. ΙΜΤΠΕ, Πειραιάς, 2007, σελ. 87, όπου δημοσιεύεται επιστολή του κρατούμενου Σωτήριου Θωμαΐδη προς τις αγγλικές αρχές της Ερυθραίας, σχετικά με χρηματικό ποσό λιρών που του αφαιρέθηκε κατά την κράτησή του στις φυλακές Μουσταφά Μπάρακς σελ. 87. Κ. Αλοϊμονάκης: «Μια φορά μέσα κει, αφού ήμαστε δέσμιοι ευτωνώνε, εκάναμε και στάση και δεν τρώαμε τέσσερις μέρες. Ένα πρωί λοιπόν, τρεις από τα μεσάνυχτα ήτανε, μπήκανε μέσα στρατιώτες με τα γκλοπς και πήγανε από το τέλος του θαλάμου κι ερχόντανε έξω και μας διαβολίσανε στο ξύλο. Και μας λέγανε ένας ένας να βγαίνει έξω. Και ήταν στην πόρτα τέσσερις απ'έδω και τέσσερις απ'έκει και ρίχνανε με τα γκλοπς. Κεφάλια σπασμένα, μύτες ανοιγμένες». Σ. Λεωνής: «Μας πήγανε λοιπόν σε ένα πρόχειρο στημένο στρατόπεδο, σε ένα λόγγο έτσι να μέσα... Εγώ καθόμουνα μέσα στον ήλιο και είχα το σώμα μου και έκανε σκιά σε ένα παιδί από την Ικαρία που το 'χανε χτυπήσει στο κεφάλι με τη σιδερένια γροθιά». Ν. Μπακοντούζης: «Εκεί μας στήσανε πολλές προβοκάτσιες, για να μας χτυπήσουνε. Και μια μέρα ένας Κιτσικής (σ.σ. Χ. Κατσίκης είναι το σωστό όνομα όπως αναφέρει ο Αρώνης, ό.π. σελ. 333 και ο Λέρνης, ό.π. σελ. 209, και το περιστατικό συνέβη στο Τμίμι. Λιβυκός, ό.π. σελ. 44-45) από την Κομοτηνή ήβγε όξω από τη σκηνή να πλύνει τα ρούχα του, αλλά εκείνες τις μέρες είχανε αγριέψει τα πράγματα και μόλις βγήκε, μια σφαίρα τονε σκότωσε... Τέτοιες προβοκάτσιες μας τις κάνανε για να βρούνε αφορμή να μας βάλουνε με τα πολυβόλα. Εμείς στη οργάνωση τα 'χαμε υπόψη μας αυτά τα πράματα. Λέμε: - παιδιά, μην κινηθεί κανένας. Και κάναμε τότες μια απεργία πείνας». Γ. Συρβίτης: «Όπως λοιπόν μας είχανε εκεί, είχαμε κάνει μια διαμαρτυρία για τους Εγγλέζους, γιατί μας κάνανε καψόνια, μας ταπεινώνανε... Κάθε τόσο μας εβγάζανε όξω, μας γδύνανε, βάζαμε τα ρούχα καταγής και μέναμε γυμνοί κι ερκόντανε να δούνε αν κρατιέται κανείς με το ζόρι μέσα κει...». Στο Μακριδάκης, ό.π. σελ. 121-122, 124-125, 133, 140. «Μονάχα στο Ντεκαμερέ ζήσαμε πολλές εφιαλτικές νυχτερινές επιδρομές, οργανωμένες με σατανικά σχέδια για την εξόντωσή μας, αφού ήταν πολεμικές επιχειρήσεις με τόμικαν, χειροβομβίδες, ξιφολόγχες επάνω στα κορμιά μας, που τις διοικούσε ο Βρετανός στρατοπεδάρχης Άσχουρστ, με την εντολή και καθοδήγηση του προϊσταμένου του ταξίαρχου Γκρήνηφιλντ. Βρισιές, σπρωξίματα, απειλές, αρπαγή κάθε ατομικού αντικειμένου αξίας, στέρηση τροφής και νερού, τιμωρίες, αντίποινα, εξευτελισμοί...». Αρώνης, ό.π. σελ. 278

³³⁹ Α. Λούρας: «Κάπου χίλιους πεντακόσιους διαλέξανε και μας πήγανε σε άλλο στρατόπεδο, στο Ντεκαμερέ-ήμασαν οι βαρυποινίτες...Εκεί μέσα καθίσαμε άλλο ένα χρόνο..Πότε δε μας έδιναν φαγητό, πότε νερό· καλά περνούσαμε.» Ν. Μπακοντούζης: «Θυμάμαι που πηγαίναμε πέντε μέτρα απ'τή θάλασσα, ανοίγαμε λάκκους και πίνανε νερό... γλυκό, ζάχαρη...στραγγίσματα.. Μέσα στα σύρματα ανοίγαμε πηγάδια, αλλά τα νερά ήταν γλυφά». στο Μακριδάκης, ό.π. σελ. 130, 131. «Το νερό έλειπε παντελώς. Ίσα ίσα που είχαμε να πιούμε, και μια φορά το μήνα μας έφερναν νερό για να πλυθούμε και να πλύνουμε τα ρούχα μας.» Φιλίππου, ό.π. σελ. 87

³⁴⁰ «Είμαστε μέσα στην έρημο, στην αγκαλιά της κι όξω απ' τον κόσμο, τις πατρίδες, τους ανθρώπους, τους λαούς. Χαμένοι σε τούτη την αφρικάνικη ερμιά. Κανείς δε μας βλέπει λέγαμε, άραγε κανείς δε μας ακούει; Ξέρουνε που είμαστε; Δύο τρελάθηκαν.» Λιβυκός, ό.π. σελ. 38

³⁴¹ «Δεκαεφτά με χαλασμένα πλεμόνια φύγαν για το Λίβανο μια μέρα. Είπαμε, γράψαμε, κρυφά και φανερά, αναφερθήκαμε, φωνάξαμε, ουρλιάξαμε, καταφέραμε στο τέλος και πήραν τους 17 συντρόφους μας.» Λιβυκός, ό.π. σελ. 38

στρατόπεδο.³⁴² Οι κρατούμενοι εξέδιδαν και εφημερίδες τοίχου και περιοδικό προκειμένου να αναπληρωθεί η έλλειψη τύπου και να συμπεριλάβουν σε αυτές καθοδηγητικά κείμενα, ειδήσεις, ποιήματα, ακόμα και ειδήσεις από λαθραίο ραδιόφωνο.³⁴³ Οι καθημερινές εκδηλώσεις στις φυλακές και στα στρατόπεδα, και κυρίως στο στρατόπεδο του Ντεκαμερέ, προκαλούν έκπληξη.³⁴⁴ Οι κρατούμενοι με το διαβαθμισμένο επίπεδο μόρφωσης που είχαν, βρήκαν στον παρατεταμένο εγκλεισμό τους ευκαιρία να διδάξουν όποιες γνώσεις είχαν ή αντίστοιχα να διδαχθούν. Μαθηματικά, ιστορία, οικονομική θεωρία, ξένες γλώσσες ήταν κάποια από τα μαθήματα που οργανώνονταν.³⁴⁵ Αυτό βεβαίως συνέβαινε καθώς ανάμεσα στους εγκλείστους υπήρχαν επιστήμονες, καλλιτέχνες, λογοτέχνες, αξιωματικοί. Στις διοργανώσεις είχαν θέση και τα θεάματα, βραδιές ποίησης, θεατρικές και μουσικές παραστάσεις, από τους κρατούμενους καλλιτέχνες, ηθοποιούς, συγγραφείς.³⁴⁶ Το αίσθημα αλληλεγγύης, συντροφικότητας και εμπιστοσύνης που αναπτυχθηκε ανάμεσα στους αιχμαλώτους του Ντεκαμερέ έφτασε ως το σημείο προς το τέλος της κράτησής τους οπότε και επρόκειτο να απελευθερωθούν και οι συνθήκες κράτησης χαλάρωσαν, όταν άνοιξε καντίνα με τρόφιμα και είδη ένδυσης από εξωτερικό προμηθευτή, να μην υπάρχει καν ταμίας, αλλά οι κρατούμενοι από τον μισό μισθό του στρατιώτη που παίρνανε ως αποζημίωση να αφήνουν το αντίτιμο των προϊόντων που προμηθεύονταν αυτοεξυπηρετούμενοι.³⁴⁷ Στις φυλακές Γκεμπέιτ στο Σουδάν όπου κρατούνται

³⁴² Αρώνης, ό.π. σελ. 297. Λέρνης, ό.π. σελ. 160-161.

³⁴³ Δεκαπενθήμερο περιοδικό Ορίζοντες, φ. 3, 22-08-1945, Ντεκαμερέ. Λαοκρατία, φ. 25, 14-10-1945, Σαμιτ, ΑΣΚΙ. Γ. Συρβίτης: «Σημειωτέον ότι είχαμε και ένα ραδιόφωνο και ακούγαμε τα νέα, το οποίο ήταν από ένα αεροπλάνο πεσμένο ο ασύρματος και είχαμε έναν Εβραίο από τη Θεσσαλονίκη κι αυτός είχε κάμει τον ασύρματο ραδιόφωνο κι ακούγαμε το Κάιρο κι ένα σωρό σταθμούς και τα γράφαμε στην εφημερίδα του τοίχου...Κι ερχόντανε οι Εγγλέζοι και βλέπανε τα νέα που είχε πει το ραδιόφωνο!». Στο Μακριδάκης, ό.π. σελ. 142

³⁴⁴ Οικονόμου, ό.π. σελ. 239-241

³⁴⁵ Λέει ο Ν. Μπακοντούζης: «Μας φέρανε τον Τζαννετάκη· ήτανε μεγάλος άνθρωπος, είχε σπουδάσει στην Αγγλία..Την πρώτη ατομική ενέργεια, που έπεσε η πρώτη μπόμπα, μας την έκανε θεωρία αυτός, ο Τζαννετάκης, στο Ντεκαμερέ...», «Στο Ντεκαμερέ μάθαινες όσες γλώσσες ήθελες...Ήτανε όλη η αφρόκρεμα μέσα...Ό,τι γλώσσα ήθελες, φτάνει να 'χες όρεξη να μαθεις...Με θέατρα μέσα, είχαμε φτιάξει εκεί στο Ντεκαμερέ... Πανεπιστήμιο ήτανε εκεί...[...] Εκεί ήτανε όλοι οι αξιωματικοί της Ταξιαρχίας...Άλλοι πηγαίνανε στα γαλλικά, είχε μαθήματα οργανωμένα, ό,τι θες...Εκεί εζούσες μια πραγματική κομμουνιστική κοινωνία...Εμείς οργανωθήκαμε κατ'αυτόν τον τρόπο...Άνθρωποι που δεν είχανε πάει ποτε στο σχολείο, φύγανε από μέσα τελειώνοντας το δημοτικό, άλλοι τελειώνοντας το γυμνάσιο». Στο Μακριδάκης, ό.π. σελ. 135-136

³⁴⁶ Φιλίππου, ό.π. σελ. 89. Ο πλέον προβεβλημένος ποιητής κρατούμενος ήταν ο Φώτης Αγγουλής, ο Χιώτης ποιητής που πολλοί συγκρατούμενοί του μνημονεύουν τα ποιήματά του. Βλ. Παράρτημα

³⁴⁷ Γράφει στην από 20-12-1979 επιστολή του προς τον Θ. Αρώνη ο Γ. Τζαννετάκης: «Το Ντεκαμερέ μέσα δύο-τρεις μήνες από την άφιξη των Ελλήνων αιχμαλώτων που υπεπεσαν στο μεγάλο έγκλημα να ζητήσουν την εθνική ενότητα, μετατράπηκε σε ΛΑΪΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ όπου οι ίδιοι ήταν δάσκαλοι και διδασκόμενοι, όπου ζούσαν χίλιοι και περισσότεροι άνθρωποι με τάξη, αρμονία, αγάπη και κατανόηση, όπου υπήρχε καντίνα χωρίς καντινιέρη! (δίσχως κανένα λάθος ποτέ στους λογαριασμούς...από απροσεξία)». Αρώνης, ό.π. σελ. 789. Ν. Μπακοντούζης: «Αφού μας δώκανε τα λεφτά, μας φέρανε κι έναν τροφοδότη μέσα, με δυο βιτρίνες

θανατοποινίτες της Ι Ταξιαρχίας, παρά τις δυσχερείς συνθήκες, επίσης οργανώνονται βιβλιοθήκες, θεατρικές παραστάσεις, και η ζωή των κρατουμένων οργανώνεται τηρώντας την στρατιωτική ιεραρχία και το αίσθημα αλληλεγγύης.³⁴⁸

Σε αυτές τις δύσκολες συνθήκες, οι κρατούμενοι όπως αναφέρουν διατηρούσαν κάποιου είδους επαφή με τις τοπικές κοινωνίες στους τόπους όπου ήταν διασκορπισμένοι, με τις ελληνικές παροικίες ή τους τρόφιμους στους προσφυγικούς καταυλισμούς.³⁴⁹ Σε κάποιες περιπτώσεις βρετανοί φρουροί όπως είδαμε και αλλού στάθηκαν αλληλέγγυοι στους έγκλειστους, όπως και Έλληνες με καθήκοντα φρούρησης.³⁵⁰

Δοθέντων των ανωτέρω συνθηκών, στις 24 Ιουλίου του 1945, ήδη πάνω από ένα χρόνο μετά τα γεγονότα στο στράτευμα, οι κρατούμενοι στέλνουν υπόμνημα στο Λονδίνο μέσω του Ερυθρού Σταυρού,³⁵¹ το οποίο δημοσιοποιείται στις βρετανικές εφημερίδες μεταφρασμένο, από το πρωτότυπο μικροσκοπικό χειρόγραφο το οποίο εκτέθηκε στη σχετική συνέντευξη τύπου, ενώπιον δημοσιογράφων από τέσσερις εφημερίδες. Το ζήτημα θα έθετε και στο Φ.Ο. ο πρώην βουλευτής των Εργατικών Τζον Πάρκερ, το υπουργείο ωστόσο μέσω του εκπροσώπου του παρέμενε διστακτικό απέναντι στα μεταδιδόμενα από το πρακτορείο Μάριτρες³⁵², υπονοώντας ότι πρόκειται περί ευφάνταστης προπαγάνδας, όπως

γεμάτες πάστες, λουκουμάδες, 'σαμαλι, ό,τι ήθελε η καρδιά σου. Εμείς από την πείνα επέσαμε πάνω και λωλάθηκε αυτός από τους παράδες. Σκέψου ότι άφηνε τη βιτρίνα αποβραδής ανοιχτή, γεμάτη μέσα, και το πρωί ερχότανε και ήπαιρνε την είσπραξη, και το τελευταίο φράγκο. Κι έλεγε: -τι άνθρωποι είναι αυτοί εδώ μέσα; Κάθε ένας που πήγαινε και ήπαιρνε κάτι του ' φηνε εκεί τους παράδες κι επήγαινε αυτός και τα 'παιρνε το πρωί!». Στο Μακριδάκης, ό.π. σελ. 137

³⁴⁸ Χριστοδούλου Ε., ό.π. σελ. 43 όπου απόσπασμα από το βιβλίο του Πατλάκα Κώστα, Φυλακές Γκεμπέιτ, εκδ. ΟΣΑΜΑ, 1988: «...από την πρώτη στιγμή αρνηθήκαμε να συμμορφωθούμε με τις διαταγές του διοικητή Λασπιά. Το κλείσιμο των μπλοκ, τα προσκλητήρια, το συσσίτιο υπό την επίβλεψη της φρουράς και άλλα πολλά καταργήθηκαν. Μπήκαμε στη φυλακή συντεταγμένοι, τραγουδώντας το *Βροντάει ο Όλυμπος*, και χίλιες φωνές έσκισαν τα βουνά του Σουδάν. Οι αξιωματικοί μας Σιώτης, Μαλαγάρης, Αμπατζόγλου, Αραχωβίτης, Σκανδάλης και άλλοι (ήταν περίπου διακόσιοι αξιωματικοί) ανέλαβαν εκείνοι κάθε ευθύνη για το προσκλητήριο, το συσσίτιο, την επιμελητεία. Η ζωή άρχισε οργανωμένα και συγκροτημένα, στα μαγειρεία, στα μπλοκ, στις πλατείες, στο καφενείο, στη βιβλιοθήκη, στο θέατρο που δημιουργήθηκαν όλα την πρώτη βδομάδα...».

³⁴⁹ Λέρνης, ό.π. σελ. 161

³⁵⁰ Βλ. Αρώνης, ό.π. σελ. 312-318, όπου αναφέρεται και ένας Έλληνας αξιωματικός ο Μ. Μουμούρης που με το ζήλο του να βοηθήσει τους κρατούμενους υπεστη διώξεις ο ίδιος, ακόμα και μεταπολεμικά.

³⁵¹ Ο Ν. Μπακοντούζης αναφέρει: «Οι συνδεσμοί δε σταματούσανε. Μας βοηθούσανε οι ίδιοι οι Εγγλέζοι, που ερχόντανε μέσα με τρόφιμα, κι από κει στέλναμε χαρτιά ότι είμαστε μέσα, ότι μας κάνουνε το ένα, το άλλο, και ξεσηκώθηκαν στην Αγγλία, έβγαινε τότε και η εργατική κυβέρνηση, και μας βοήθησαν και μας βγάλανε πιο γρήγορα.» στο Μακριδάκης, ό.π. σελ. 136

³⁵² Επρόκειτο για πρακτορείο ειδήσεων στη Βρετανία, της Συνομοσπονδίας των Ελληνικών Ναυτικών Ενώσεων, στο Γραφείο Τύπου της οποίας (αργότερα μετονομάστηκε σε Greek News Agency), εργαζόταν η Diana Pym, δημοτική σύμβουλος του Εργατικού κόμματος στο βόρειο Λονδίνο και πρωταγωνίστρια της οργάνωσης League for Democracy in Greece (Λίγκα για τη Δημοκρατία στην Ελλάδα, LDG) μαζί με τη Μάριον Σαράφη. Συγκεκριμένα, λίγα χρόνια νωρίτερα, το 1943, στη Βρετανία, η Ελληνική Επιτροπή Ενότητας ιδρύθηκε με πρωτοστάτες τον συγγραφέα και φιλέλληνα Compton Mackenzie, και τον Έλληνα ιστορικό Δημήτρη Φωτιάδη ως γραμματέα. Η πρωτοβουλία για την ίδρυσή της καθώς και η οικονομική υποστήριξη

προηγούμενες ειδήσεις του πρακτορείου, το οποίο δεν έχαιρε της εκτίμησης των Βρετανών, όπως τόνισε και δεν δέχθηκε να σχολιάσει το γεγονός χωρίς να εξετάσει το έγγραφο. Παρόλαυτα παραδέχθηκε ότι ελληνικές και βρετανικές αρχές έχουν συμφωνήσει την επιστροφή των κρατουμένων σε στρατόπεδα της Μ. Ανατολής, αλλά ο επαναπατρισμός έχει καθυστερήσει καθώς προηγούνται 6.000 πολίτες και 4.000 πρόσφυγες.

Στο έγγραφο αυτό καταγγελονταν η κακομεταχείριση των κρατουμένων από τη στάση, ο φόνος ενός κρατουμένου από έναν Σουδανό φρουρό, οι ανεπαρκείς συνθήκες στέγασης, τροφής και ιατροφαρμακευτική περίθαλψης. Οι βρετανικές και ελληνικές αρχές κατηγορούνταν για συμπαιγνία σε μια εκστρατεία εκφοβισμού και βίας σε οκτώ στρατόπεδα συγκέντρωσης όπου ανακρίθηκαν 4.000 άνδρες. Ενδεικτικά, αναφερόταν σε στρατόπεδο δυτικά του Τομπρούκ της Λιβύης, το οποίο ήταν επιλεγμένο για ανθρώπους που ήταν καταδικασμένοι να εξοντωθούν, ενώ η παρατεταμένη παραμονή σε αυτό ήταν ικανή να στείλει κάποιον «στο νοσοκομείο ή στον τάφο». Οι κλωβοί είχαν τοποθετηθεί στο χειρότερο σημείο (το χαρακτηρίζουν «καζάνι») ενώ κοντά υπήρχε τοποθεσία με καλύτερες συνθήκες και επάρκεια νερού.³⁵³ Το υπόμνημα παραλληλίζει τους θαλάμους αερίων των Ναζί με τα στρατόπεδα της Λιβυκής ερήμου των Βρετανών, όπου αντί για έναν ακαριαίο θάνατο οι κρατούμενοι υπέφεραν μια αργή εξόντωση. Σύμφωνα με φερόμενη διαταγή του Διοικητή του βρετανικού στρατοπέδου του Ιουλίου 1944 οι κρατούμενοι θεωρούνταν έγκλειστοι αλλά αντιμετωπίζονταν ως αιχμάλωτοι πολέμου, ωστόσο όπως κατήγγειλαν οι φυλακισμένοι ο εγκλεισμός τους δεν είχε βάση στα γεγονότα ή το νόμο και η αντιμετώπισή τους δεν ήταν ούτε αυτή πολιορκημένων πολιτών ούτε αιχμαλώτων πολέμου. Στο υπόμνημα πειλαμβανόταν το περιστατικό της απόπειρας υποστολής της σημαίας του ΕΛΑΣ στο στρατόπεδο του Ντεκαμερέ της Ερυθραίας κατόπιν εντολής του διοικητή στις 24 Ιουλίου 1944. Ενώ ένοπλοι βρετανοί στρατιώτες πλησίασαν οι έγκλειστοι περικύκλωσαν τη σημαία, και ένας αιγυπτίωτης κρατούμενος τους απευθύνθηκε στα αγγλικά: «Δεν μπορούμε να σας επιτρέψουμε να κάνετε αυτό για το οποίο σας στείλανε. Είμαστε Έλληνες αντιφασίστες όπως ξέρετε καλά. Αυτή είναι η σημαία μας για την οποία οι αδερφοί μας στην Ελλάδα πεθαίνουν

προήλθε από την Ομοσπονδία της Ένωσης Ελληνικών Ναυτικών Ενώσεων (FGMU), με έδρα το Κάρντιφ. Η επιτροπή ασχολήθηκε κυρίως με τη δημοσιοποίηση της δράσης του ΕΑΜ / ΕΛΑΣ, του ελληνικού αντιστασιακού κινήματος, εκδίδοντας εκθέσεις προς τον βρετανικό Τύπο, βουλευτές και προωθώντας τις ελληνικές υποθέσεις. Τον Οκτώβριο του 1945, η Επιτροπή μετεξελίχθηκε στην οργάνωση LDG, πρόεδρος της οποίας ήταν ο Sir Compton MacKenzie, ενώ γραμματέας της Λίγκας ανέλαβε η προαναφερθείσα Diana Pym. Βλ. Σαράφη Λη - Λάζου Βασιλικής, «30 χρόνια αγώνες για τη Δημοκρατία στην Ελλάδα: η οργάνωση League for Democracy in Greece 1945-1975» στο «Φιλελληνισμός, το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες απο το 1821 ως σήμερα», επιμ. Άννα Μανδυλαρά, Γιώργος Νικολάου, Λάμπρος Φλιτούρης, Νικόλαος Αναστασόπουλος, εκδ. Δήμος Νικολάου Σκουφά / Ηρόδοτος, Αθήνα 2015, σελ. 993-996.

³⁵³ Πιθανότατα από την περιγραφή πρόκειται για το στρατόπεδο στο Τμίμι της Λιβύης.

καθημερινά. Σας προειδοποιούμε ότι μπορείτε να την κατεβάσετε μόνο όταν και ο τελευταίος από εμάς θα έχει πέσει από τις σφαίρες σας.». Υπό τις διαταγές του Βρετανού αξιωματικού τους οι στρατιώτες επιτέθηκαν στους κρατούμενους με τους υποκόπανους των αυτόματων όπλων τους και με γροθιές, αλλά στην αποτυχία τους να διασπάσουν την περιφρούρηση, υποχώρησαν. Η τιμωρία τους για το περιστατικό αυτό ήταν τριήμερη στέρηση συσιτίου και νερού.³⁵⁴

Στις ίδιες καταγγελίες αναφέρεται το φύλλο του Ριζοσπάστη της επόμενης ημέρας, με αναφορά στο δημοσίευμα της βρετανικής εφημερίδας Daily Worker, δημοσιεύοντας και αυτό τις καταγγελίες που είδαν το φως της δημοσιότητας στη Βρετανία. Καταγγέλεται ότι κρατούμενοι που υποφέρουν από τράχωμα δεν έχουν νερό να πλυθούν, μόνο πέντε από τους τριάντα φυματικούς οδηγήθηκαν σε νοσοκομείο, και εν γένει οι συνθήκες κράτησης δεν συγκρίνονται με αυτές που απολαμβάνουν σε γειτονικά στρατόπεδα Γερμανοί και Ιταλοί αιχμάλωτοι πολέμου. Η εφημερίδα δημοσιεύει και ανάλογη επιστολή του βουλευτή του Εργατικού Κόμματος Τζον Πάρκερ στην οποία διαμηνύει ότι είναι καιρός να μάθει ο βρετανικός λαός τι συμβαίνει εν ονόματί του στη Μ. Ανατολή, και να πάψει αυτός ο εγκλεισμός των συμμάχων που δεν έκαναν τίποτε παραπάνω παρά «να ζητήσουν να λυτρωθούν από τη φιλοφασιστική μοναρχική κυβέρνηση».³⁵⁵

Κατά καιρούς το θέμα επανερχόταν στους έγκλειστους της Μ. Ανατολής κυρίως από το Ριζοσπάστη και τις οργανώσεις του ΚΚΕ. Κυκλοφορούσαν τρικάκια διαμαρτυρίας για την παρατεινόμενη κράτηση των στρατιωτών, όπως για παράδειγμα σχετικό φυλλάδιο της ΕΠΟΝ Βόλου του 1945.³⁵⁶ Τακτικά κυκλοφορούσαν και φύλλα του αντιφασιστικού τύπου. Η Ελευθερία συνέχιζε καθ'ολη τη διάρκεια του καλοκαιριού να καταγγέλει την κράτηση των εγκλείστων παρά την εθνική ενότητα. Έντονες κατηγορίες δημοσίευσαν τα αντιφασιστικά φύλλα και το Νοέμβριο του 1944 οπότε ανακοινώθηκε η διάλυση των στρατοπέδων και τέθηκε το ζήτημα της επιστροφής των κρατουμένων, η οποία παρά τις εξαγγελίες και μεσολαβούντος του Δεκέμβρη του 1944 οπότε άλλο ένα караβάνι εγκλείστων μεταφέρθηκε σε στρατόπεδα της Μ. Ανατολής, έμελλέ να καθυστερήσει πολύ ακόμα.³⁵⁷

³⁵⁴ The New York Times, BRITISH ATROCITIES CHARGED BY GREEKS: Leftists Release Document, 25-07-1945, ProQuest Historical Newspapers. Η συγκεκριμένη είδηση δημοσιεύθηκε και στον τύπο της Βρετανικής Κοινοπολιτείας, ενδεικτικά: The Argus, Melbourne, «Treatment Of Greeks In Africa», 26-07-1945, Trove, National Library of Australia.

³⁵⁵ Ριζοσπάστης, «Να γυρίσουν οι Έλληνες αντιφασίστες των στρατοπέδων της Αφρικής», 26-07-1944.

³⁵⁶ Τρικάκι ΕΠΟΝ Βόλου, 1945, ΑΣΚΙ, βλ. Παράρτημα

³⁵⁷ Ελευθερία, φ. 62, χ.η. ΑΣΚΙ. Φιλίππου, όπ. σελ. 101-104, όπου περιγράφεται πως άσχετος με τα Δεκεμβριανά ο λογοτέχνης Ντ. Βλαχογιάννης βρέθηκε μαζί με εκτοπισμένους στο στρατόπεδο της Ελ Ντάμπα.

Σε έκθεση του αντ/ρχη πυρ/κου Γ. Τραυλού της 3^{ης} Ιανουαρίου 1945 διαβάζουμε για την επιθεώρηση που διεξήγαγε στις φυλακές και στο νοσοκομείο Κεμπέιτ, στο στρατόπεδο Σαμίτ, στο στρατόπεδο Ντεκαμερέ και το νοσοκομείο Μαχιπάρ.

Στις φυλακές Κεμπέιτ κρατούνται κινηματίες του Απριλίου, καθώς και ποινικοί υπόδικοι και κατάδικοι, μέσα σε συρματοπλεγμένους κλωβούς, οι οποίοι αποτελούν και το μόνο διαχωριστικό μεταξύ πολιτικών και ποινικών κρατουμένων, το οποίο οι κρατούμενοι έχουν καταστρέψει ώστε να επικοινωνούν.³⁵⁸ Τα κτίρια είναι μεν μόνιμα, αλλά τους λείπουν τζάμια από τα παράθυρα, καθώς αφαιρέθηκαν ώστε να τοποθετηθούν κάγκελα από την εσωτερική και εξωτερική πλευρά, ώστε οι κρατούμενοι είναι εκτεθειμένοι στις καιρικές συνθήκες. Η φρούρηση γίνεται από Έλληνες οπλίτες, αλλά το προσωπικό κρίνεται ελλιπές. Η διατροφή, το κλίμα και τα προϊόντα υγιεινής κρίνονται επαρκή, ωστόσο μάλλον πρόκειται περί τυποποιημένης στρατιωτικής φρασεολογίας, καθώς αναφέρεται στη συνέχεια ότι υπάρχει έλλειψη ιατρισμού, τον οποίο μπορεί κανείς μόνο να αγοράσει, ενώ οι αποδοχές των κρατουμένων δεν καταβάλλονται. Το κέντρο ψυχαγωγίας – πρατήριο είναι ανύπαρκτο παρά το ότι υπάρχει διαθέσιμο χρηματικό ποσό στη μονάδα, απουσιάζουν παιχνίδια ψυχαγωγίας και δελτία αλληλογραφίας, και το μοναδικό ραδιόφωνο είναι δωρεά του πρώην υπουργού Β.Καραπαναγιώτη (ο οποίος είχε βιώσει ήδη την εξορία στην Ασμάρα της Ερυθραίας), καθώς το προηγούμενο ραδιόφωνο χρησιμοποιείται στο στρατόπεδο Σαμίτ. Η περίθαλψη των κρατουμένων γίνεται στο κοντινό νοσοκομείο Κεμπέιτ, ωστόσο υπάρχει βασική έλλειψη οδοντιάτρου και πολλοί κρατούμενοι οι οποίοι νοσούν από σύφιλη δεν λαμβάνουν την απαραίτητη φαρμακευτική αγωγή. Κάποιοι υπόδικοι κρατούνται χωρίς να δικάζονται και χωρίς να έχουν λάβει γνώση της δικογραφίας που τους αφορά. Ήδη κρίνεται πρόσφορο να

³⁵⁸ Έκθεση 3^{ης} Ιανουαρίου 1945, Αρχείο Γ. Τραυλού. Εκεί βρίσκονται και κρατούμενοι υπόδικοι της Διεύθυνση Ειδικών Υπηρεσιών Πολέμου, ένας στρατιωτικός και ο κατοχικός Νομάρχης Έβρου Στ. Ευταξίας. Ο τελευταίος είχε καταδικαστεί νωρίτερα προφανώς, καθώς σύμφωνα με το Σεφέρη ο ίδιος κλήθηκε στις 29 Μαρτίου να εξεταστεί ως μάρτυρας στην ποινική υπόθεση με κατηγορούμενο τον Ευταξία. Με τα λόγια του: «Ο Ευταξίας μεγάλο καθίκι που μας ήρθε τώρα τελευταία, που κατάλαβε πως δεν είναι πια πολλά τα ψωμιά των Γερμανών. Ήταν νομάρχης Έβρου ως την στιγμή της αυτομολίας του. Σαν έξυπνο παλικάρι κρατούσε επαφή με τους δικούς μας στην Ανδριανούπολη, αλλά οι υπηρεσίες μας δεν του είχαν καμιά εμπιστοσύνη. Την εποχή που υπηρετούσα στον Εξωτερικό Τύπο (σ.σ. προπολεμικά επί Μεταξά), έκανε διάφορες χαφιέδικες δουλειές και δεν αποκλείω καθόλου πως ήταν από τότε άνθρωπος των Γερμανών. Ήρθε στη Μ.Ανατολή μ'ένα ψοφοδεές υποκείμενο που είχε κοντά του (κι αυτός άλλοτε του Υπουργείου Τύπου) ονόματι Σέλληνα. Τον έχωσαν μέσα και σκαρφίστηκε να πει πως αυτός δεν ήταν διόλου υπεύθυνος για τα καμώματά του της εποχής εκείνης γιατί εκτελούσε οδηγίες των προϊσταμένων του Σβολόπουλου και εμένα.[...] Ανάφερα παράδειγμα της Athenen Zeitung όπου ζήτησα διαμαρτυρόμενος από τον υπουργό να αφαιρέσει από τον Ευταξία τη λογοκρισία της εφημερίδας γιατί μεροληπτούσε σκανδαλωδώς υπέρ των Γερμανών». Σεφέρης, ό.π. σελ. 164-165

απομακρυνθούν οι πολιτικοί από τους ποινικούς κρατούμενους και να μεταφερθούν οι πρώτοι στο στρατόπεδο Σαμίτ.

Στο συγκεκριμένο στρατόπεδο, βρίσκονται ακόμα διαβιώντας ελεύθεροι 152 στρατιώτες οι οποίοι απομακρύνθηκαν από το στράτευμα τον Ιούλιο του 1943 είτε με την κατηγορία αντεθνικών ενεργειών, είτε ως απείθαρχοι ή ακατάλληλοι χωρίς δικογραφία ή καταδίκη εναντίον τους και χωρίς απασχόληση.³⁵⁹ Έτσι κρίνεται πρόσφορο η ομάδα αυτή των κρατουμένων να απομακρυνθεί από το στρατόπεδο Σάμιτ και είτε να χρησιμοποιηθεί σε τάγματα φρουρών, είτε να αποστρατευθεί, καθώς το ηθικό τους είναι σε καλύτερη κατάσταση από όσων συγκρότησαν τα τάγματα φρουρών μετά από παραμονή σε στρατόπεδα συγκέντρωσης. Ο περιορισμός τους χαρακτηρίζεται «αψυχολόγητος ενέργεια». Σε αυτούς τους κρατούμενους η μισθοδοσία κατεβάλλετο καθ' όλο το διάστημα εγκλεισμού τους κανονικά και προ μηνός οπότε και τελούν πλέον ελεύθεροι μειώθηκε αυτή στο μισό. Τα παράπονά που διατυπώθηκαν επ' αυτού συμμαρρίζεται και η διοίκηση του στρατοπέδου, καθώς αυτό αποτελεί Προσωρινό Στρατόπεδο Συγκέντρωσης (σ.σ. η υπογράμμιση του συντάκτη της έκθεσης). Εκεί άλλωστε λειτουργεί κέντρο ψυχαγωγίας, και τα έσοδά του χρησιμοποιούνται για τη βελτίωση του συσσιτίου, υπάρχει ραδιόφωνο, απουσιάζει σφραγίδα λογοκρισίας και λείπουν μόνο κάποια παιχνίδια ψυχαγωγίας. Η περίθαλψη των διαβιούντων στο στρατόπεδο γίνεται και εδώ από το πλησιέστερο νοσοκομείο Κεμπέιτ με όλες τις ελλείψεις που αναφέρονται.

Ενδιαφέρουσα είναι και η κατάσταση στο στρατόπεδο Ντεκαμερέ της Ερυθραίας.³⁶⁰ Εκεί κρατούνται όλοι οι προερχόμενοι από τα στρατόπεδα της Κυρηναϊκής και Ερυθραίας και από το Καμπρίτ, χαρακτηρισθέντες ως επικίνδυνοι κατηγορίας «Γ», συνολικά 1.154 κρατούμενοι. Η διοίκηση του στρατοπέδου είναι βρετανική, από έναν ταγματάρχη και εννέα αξιωματικούς. Κρίνεται απαραίτητη νέα διαλογή προς συγκρότηση ταγμάτων φρουρών, καθώς διατυπώνονται παράπονα από κάποιους κρατούμενους. Επίσης, παράπονα διατυπώνονται για το συσσίτιο, το οποίο ως «μερίς πολιτικών κρατουμένων» ήταν ελαττωμένο, και για την απουσία πρατηρίου για διάθεση ειδών όπως τσιγάρα. Για τα παραπάνω παράπονα οι βρετανικές αρχές δηλώνουν αναρμόδιες χωρίς την έγκριση του ΔΕΔΜΑ. Ιδιαίτερης εξέτασης

³⁵⁹ Πρόκειται προφανώς για διάφορους οπλίτες που απομακρύνθηκαν κατά τα γεγονότα του Φεβρουαρίου - Ιουλίου 1943 από τις μονάδες, μετά την άρνησή τους να υπακούσουν στους διοικητές τους, την υποβολή παραιτήσεων και όσα ανωτέρω αναφέρθηκαν.

³⁶⁰ Η επιθεώρηση διενεργήθηκε πριν τα τέλη Δεκεμβρίου 1944, καθώς υπάρχει σχετική διαταγή μετακίνησης του Γ. Τραυλού από την Ασμάρα στο Κάιρο και τα σχετικά οδοιπορικά. Αρχείο Γ. Τραυλού

χρήζει το ζήτημα της κράτησης στρατευμένων χωρίς παραπεμπτικό βούλευμα ή καταδίκη, για το οποίο διατυπώθηκαν έντονες διαμαρτυρίες, με τους κρατούμενους να χαρακτηρίζουν την κράτησή τους παράνομη. Απουσιάζουν ραδιόφωνο, αθλητικά είδη, παιχνίδια ψυχαγωγίας, ρούχα και παπούτσια. Τα τελευταία μετά από παρέμβαση του επιθεωρητή η βρετανική διοίκηση δεσμεύθηκε να διαθέσει άμεσα. Αρκετά περιστατικά οδοντιατρικών προβλημάτων εντοπίζονται και σε αυτό το στρατόπεδο, απουσία δελτίων αλληλογραφίας, μισθοδοσίας και αναζητάται η τύχη επιστολής των κρατουμένων προς την ΔΕΜ μέσω του αξιωματικού Συνδέσμου Ερυθραίας. Η υγειονομική περίθαλψη των κρατουμένων γίνεται από το γειτονικό νοσοκομείο Μαχιπάρ, όπου επίσης ελλίπουν το οδοντιατρικό τμήμα και τα μέσα ψυχαγωγίας ή ραδιόφωνο.

Άκρως ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι πέντε κρατούμενοι από τον κλωβό, απομακρύνθηκαν από τη βρετανική διοίκηση ως νομιμόφρονες απειλούμενοι από τους υπόλοιπους κρατουμένους. Ένας εξ αυτών, ο ανθ/γός Η. Ιωαννίδης υπέβαλε έγγραφη κατάθεση στον Άγγλο διοικητή, παρέχοντας πληροφορίες για τους κρατούμενους του στρατοπέδου, ώστε προέκυψε και η απόφαση αποφυλάκισής του. Ο ανθ/γος, ο οποίος πριν τον Απρίλιο 1944 υπηρετούσε στην Ελληνική Στρατιωτική Αστυνομία με φαινομενική υπηρεσία την σύλληψη ανυπότακτων και λιποτακτών, αλλά με πραγματική αποστολή την ανακάλυψη υπόπτων για «ανατρεπτικές ενέργειες», μας μεταφέρει το κλίμα των στρατοπέδων, αφού ο ίδιος θήτευσε διαδοχικά στην Μπάρντια, στο Γκαζιρέτ και στο Ντεκαμερέ. Η πορεία του δε αυτή ως κρατούμενος κατηγορίας Γ, οφειλόταν μάλλον στην μυστική αποστολή του, η οποία προκάλεσε και την απομόνωσή του στο στρατόπεδο. Σύμφωνα με τα γραφόμενα στην κατάθεσή του, 150 περίπου οργανωμένοι του ΚΚΕ προπαγανδίζουν τον κομμουνισμό εντός του στρατοπέδου. Κάθε απόγευμα στις 7 μ.μ. δίνονται διαλέξεις σε ομάδες 15 ατόμων, ενώ μεγαλύτερες συζητήσεις λαμβάνουν χώρα τρεις φορές την εβδομάδα στο εστιατοριο. Το περιεχόμενο είναι κατά τον μάρτυρα προπαγανδιστικό κατά των συμμάχων Μ. Βρετανίας και Αμερικής και υπέρ των Βουλγάρων. Εκτός από την κατήχηση εντός του στρατοπέδου, οι προπαγανδιστές λαμβάνουν δράση και απευθυνόμενοι στους αφρικανούς φρουρούς από την Ερυθραία κατά της αγγλικής αποικιοκρατίας και στους ιταλούς αιχμαλώτους. Αναφέρεται δε ότι μέσα Νοεμβρίου 1944 οι κρατούμενοι έχουν ήδη πληροφορίες για παραίτηση των μελών του ΕΑΜ από την κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας, κατάληψη της Αθήνας και της εξουσίας, και σε περίπτωση αφοπλισμού των δυνάμεων του ΕΑΜ, θα έφτανε στα χέρια τους βουλγαρικός και γιουγκοσλαβικός οπλισμός. Οι επικοινωνίες αναφέρεται ότι γίνονται κρυπτογραφημένα μέσω δεμάτων, και ότι υπάρχει 20μελής επιτροπή στα στρατόπεδα,

αποτελούμενη από στρατευμένους από την Κύπρο, την Αίγυπτο και τα Δωδεκάνησα, η οποία έχει επιφορτιστεί με την επικοινωνία με την ΑΣΟ και ανάμεσα σε μια τέτοια επιτροπή βλέπουμε κρατούμενους τους γνωστούς από την 13μέλη Επιτροπή Εθνικής Ενότητας, η οποία αποτελούμενη από αξιωματικούς των ενόπλων δυνάμεων, πλην του ναυτικού, επέδωσε υπόμνημα στον τον Τσουδερό υπέρ της συγκρότησης κυβέρνησης εθνικής ενότητας με πυλώνα την ΠΕΕΑ, λίγους μήνες πριν. Έτσι βλέπουμε κρατούμενους τον σμήναρχο Γ. Τζανετάκη, τον λοχαγό ιατρό Σ. Αυγερινό, τον υπολοχαγό Πεζικού Α. Παπαδόπουλο. Τα παραπάνω αναφερόμενα από τον μάρτυρα, η κατάθεση του οποίου παραδόθηκε στη ΔΕΜ, ελέγχονται ως προς την ακρίβειά τους, καθώς στην έκθεση του Γ. Τραυλού δεν έχουμε πληροφορίες για αλληλογραφία των κρατουμένων,³⁶¹ και η έλλειψη επικοινωνίας της ΑΣΟ με το ΕΑΜ και την ΠΕΕΑ είναι δεδομένη καθ' όλη την παραπάνω περίοδο, η οποία, μάλιστα, οδήγησε και στην καταδίκη του κινήματος και στην μεγάλη πικρία των κινηματιών εξ αυτού του γεγονότος. Επιπλέον, αναφέρεται παντού η απουσία ραδιοφώνου και έτσι γίνεται αντιληπτή η δυσκολία στην επικοινωνία με την Ελλάδα και η πληροφόρηση περί τα γεγονότα. Είναι πιθανό η πληροφόρηση να ήταν περιστασιακή όπως έχει αναφερθεί κατά περίπτωση και παραπάνω και διαφορετική ανά στρατόπεδο σε συχνότητα και μέσο πραγματοποίησης. Στις 22 Απριλίου του 1945 και παρότι μήνες πριν εξαγγέλθηκε η διάλυση των στρατοπέδων, αναφέρονται στην κατάσταση των Ελληνικών Μονάδων, οκτώ τάγματα από το 8^ο έως το 16^ο τα οποία δημιουργήθηκαν σταδιακά με τους διαχωρισμούς των κρατουμένων και απαρτίζονται συνολικά από 4.110 άνδρες. Στο στρατόπεδο Γκεμπέιτ βρίσκονται 300 κρατούμενοι κατάδικοι του κινήματος, εκ των οποίων οι 206 οπλίτες και οι υπόλοιποι αξιωματικοί και υπαξιωματικοί, 77 κατάδικοι ποινικοί, και 17 υπόδικοι. Στο Καμπρίτ κρατούνται συνολικά 96 υπόδικοι και καταδικασμένοι. Ως επικίνδυνοι κρατούνται 94 στο Μοναστέρ, 1.119 στο Ντεκαμερέ, εκ των οποίων 819 είναι οι οπλίτες, και 10 έγκλειστοι αναφέρονται βορειότερα στην πόλη Κερέν. Ακόμα στο Σάμμιτ οι κρατούμενοι είναι 144 και στη Βεγγάζη 149.³⁶²

Οι θανατικές καταδίκες που επιβλήθηκαν από τα έκτακτα στρατοδικεία, δεν εκτελέστηκαν μετά από έντονες αντιδράσεις από τους συμμάχους, όπως περιγράφηκε παραπάνω. Στις 29 Ιουνίου 1944 τα στρατόπεδα χαρακτηρίστηκαν επισήμως «στρατόπεδα συγκέντρωσης» με

³⁶¹ Περίπου το Μάιο του 1945 αναφέρεται αλληλογραφία μεταξύ του στρατοπέδου Ντεκαμερέ και του προσφυγικού καταυλισμού του Νουσεϊράτ στη Γάζα. Ταμβακλής, ό.π. σελ. 492

³⁶² Κατάσταση δυνάμεως. ΔΙΣ Φ.802Α/Δ/3/3

απόφαση του Υπουργείου Στρατιωτικών.³⁶³ 620 άτομα απελευθερώθηκαν στις 21 Νοεμβρίου 1945 από το Ντεκαμερέ.³⁶⁴ Μόνο τον Δεκέμβριο του 1945 οι έγκλειστοι στις φυλακές Κεμπέιτ του Σουδάν και στις αρχές του νέου έτους, στα τέλη Φεβρουαρίου του 1946 οι 1.000 περίπου τελευταίοι κρατούμενοι στα στρατόπεδα της Ερυθραίας και της Βεγγάζης απελευθερώθηκαν.³⁶⁵ Η διαδρομή της επιστροφής για τους τελευταίους, μπορεί να συγκριθεί με αυτή του πηγαιμού. Οι κρατούμενοι μεταφέρθηκαν με τρένα, με φορτηγά, και με πλοίο εν μέσω φορτούνας, κλεισμένοι στο αμπάρι, και, σε άθλιες συνθήκες, ξεφορτώθηκαν στον Πειραιά μετά από μερικά είκοσιτετράωρα, όπου δεν τους περίμενε καμία υποδοχή.³⁶⁶

³⁶³ Λέρνης, ό.π. σελ. 257-258 Ειδική Διαταγή Αρχηγού ΓΕΣ Υπ/γου Βεντήρη

³⁶⁴ Λέρνης, ό.π. σελ. 218

³⁶⁵ Αρώνης, ό.π. σελ. 283

³⁶⁶ Οικονόμου, ό.π. σελ. 265-270. Θερμότερη ήταν η υποδοχή κρατουμένων στις ιδιαίτερες πατρίδες τους, στα νησιά της Χίου και της Σάμου, όπως διαβάζουμε στα, Βουγιούκας Βασίλειος, «Η δράση των οργανώσεων του ΕΑΜ στη Χίο από την απελευθέρωση μέχρι τον Ιανουάριο του 1948», αδημοσίευτη εργασία Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2007, σελ. 347-348 και, Βοϊκλής, ό.π. σελ. 489, 499, αντίστοιχα

Επίλογος

Τα κατάλοιπα του εθνικού διχασμού, μετά την εμπειρία της μεταξικής δικτατορίας, οι αντίρροπες δυνάμεις στο στράτευμα μετά το βίωμα του κινήματος του 1935, βενιζελικοί και μοναρχικοί και οι ανταγωνισμοί που εκδηλώθηκαν μεταξύ τους δημιούργησαν μια εκρηκτική κατάσταση. Σε αυτό το σκηνικό ήρθε να προστεθεί ο παράγοντας αριστερά, ο οποίος λόγω των διώξεων κατά τα προηγούμενα έτη δεν είχε ως τότε παρουσιαστεί δυναμικά.

Επιχειρώντας μια αποτίμηση των γεγονότων, τεκμηριώνεται ότι οι εκδηλώσεις των ενόπλων σωμάτων τον Απρίλιο του 1944, αποφασίστηκαν και εκπορεύτηκαν από μια συγκροτημένη επιτροπή από στελέχη της ΑΣΟ, συνειδητούς κομμουνιστές, αριστερούς, συνεπικουρούμενους από δημοκρατικά στελέχη του στρατού τα οποία έβλεπαν με συμπάθεια και την εαμική αντίσταση αλλά και τις προσπάθειες για αποσόβηση της επανόδου της μοναρχίας. Είναι δεδομένο ότι οι εκδηλώσεις δεν εκπορεύτηκαν από το ΕΑΜ στην Ελλάδα καθώς δεν υπήρχε επικοινωνία και βασίστηκαν πιθανόν στις πολύ περιορισμένες συνομιλίες που είχε ο Γ. Σαλάς με τον Π. Ρούσο κατά την επίσκεψη των αντιπροσώπων στη Μ. Ανατολή τον Αύγουστο του 1943.

Παρόλαυτα, οι εκδηλώσεις αυτές όπως διαπίστωσαν και οι Βρετανοί και όπως αποδεικνύεται από τους αριθμούς, στηρίχθηκαν στην πλειοψηφία του στρατεύματος και έλαβαν τέτοιες διαστάσεις ώστε να αποκαλούνται ασφαλώς κίνημα. Η ιδεολογία στο κίνημα ασφαλώς έπαιξε σημαντικό ρόλο, αλλά για άλλους περιορίστηκε στο αντιφασιστικό νόημα του πολέμου, για πολλούς άγγιξε τα τουλάχιστον ρεπουμπλικανικά αισθήματά τους. Επιπλέον, οι περισσότεροι επιθυμούσαν τη σύνδεση της πολεμικής προσπάθειας στη Μ. Ανατολή με την μαχόμενη Ελλάδα των ανταρτών. Με ταξικούς όρους συστρατεύθηκαν στην υπόθεση του Απρίλη πλήθος ετερόκλητων στοιχείων, οι οποίοι χαρακτηρίστηκαν και καταδικάστηκαν ως στασιαστές για τον απλό λόγο ότι ηττήθηκαν. Ασφαλώς, εάν είχε επικρατήσει το κίνημα, επαναστατικό δικαίω δεν θα είχαμε καταδίκες. Φυσικά, είναι παράλογο να ισχυριστεί κάποιος ότι τα γεγονότα έγιναν από την ΑΣΟ ή το ΕΑΜ ή το ΚΚΕ, καθώς παρά την απήχηση της αντίστασης, σε καμία περίπτωση όσοι οπλίτες και αξιωματικοί στήριζαν το κίνημα και την λυσσαλέα αντίσταση στην απόφαση αφοπλισμού ήταν αποκλειστικά οι οργανωμένοι ή οπαδοί των παραπάνω οργανώσεων. Τουναντίον, από τις μαρτυρίες ανθρώπων που δεν ήταν ή δεν έγιναν μέλη του ΚΚΕ μετέπειτα, βλέπουμε ότι κινήθηκαν από ειλικρινή πατριωτικά αισθήματα και με ασφάλεια μπορούμε να συμπεράνουμε ότι πράγματι αυτό ίσχυε για τους

περισσότερους οι οποίοι επιθυμούσαν μια άλλη κυβέρνηση, ενεργή συμμετοχή σε στρατιωτικές επιχειρήσεις και διαμόρφωση του πολιτειακού ζητήματος με βάση την ελεύθερη λαϊκή βούληση.

Όσον αφορά το ερώτημα αν το κίνημα πέτυχε, εκ του αποτελέσματος, πράγματι σχηματίστηκε μια κυβέρνηση εθνικής ενότητας με συμμετοχή αριστερών υπουργών, και ως προς αυτό μπορούμε να πούμε ότι αν και δεν υπάρχει άμεση αιτιώδης συνάφεια, δηλαδή δεν έγιναν αποδεκτά τα αιτήματα των κινηματιών, παρόλαυτα σίγουρα αποτέλεσαν καταλύτη των εξελίξεων, εφόσον η αγωνία της εξόριστης κυβέρνησης αποτυπώνεται στα πανικόβλητα τηλεγραφήματα των ημερών του κινήματος προκειμένου να κληθούν άμεσα αντιπρόσωποι και να φανεί η βούλησή της για εθνική ενότητα. Βεβαίως, οι κινηματίες αφοπλίστηκαν και εγκλείστηκαν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης, σε πολλές περιπτώσεις για χρόνια ή και καταδικάστηκαν στην εσχάτη των ποινών ενώ ο πόλεμος για τον υπόλοιπο κόσμο και την Ελλάδα τέλειωνε. Μάλιστα, τουλάχιστον οι πρωτεργάτες βίωσαν επιπλέον την πικρή εμπειρία της αποκήρυξης εκ μέρους όλων, τόσο των πολιτικών της Μ. Ανατολής, όσο και της Ελλάδας, των αντιπροσώπων του ΕΑΜ και της ΠΕΕΑ. Άλλωστε, για αρκετά χρόνια μετά θεωρούνταν υποκινημένοι από αγγλικό δάκτυλο μετά την νύξη του Ν. Ζαχαριάδη στο 7^ο συνέδριο του ΚΚΕ. Τελικά, λόγω των διώξεων που ακολούθησαν μεταπολεμικά, τον εμφύλιο και τις εξορίες, η υπόθεση της Μ. Ανατολής για πολλούς πέρασε σε δεύτερη μοίρα.

Δανειζόμενοι άλλη μια φορά μια φράση του Γ. Παπαθεοδώρου, η οποία συμπυκνώνει την ανάγκη για μελέτη της παρουσίας του Ελληνικού στοιχείου στη Μ. Ανατολή του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, καταλήγουμε στο αναγκαίο συμπέρασμα ότι «η μνήμη του Απρίλη συνιστά μια πολιτική χειρονομία διεκδίκησης της ιστορικής ταυτότητας της αντίστασης στη Μέση Ανατολή».³⁶⁷ Φυσικά, το ζήτημα δεν έχει εξαντληθεί. Η έρευνα για «Εκείνες τις μέρες που εμείς τις ζήσαμε σα ζωή και οι σημερινοί νέοι τις συζητούνε σα θρύλο. Ένα θρύλο τυλιγμένο σε μιαν αχλύ με ακρυστάλλωτες μορφές και χρονολογίες, που δεν έχει γίνει ιστορία για τα σχολεία, που διολισθαίνει μέσα στις σελίδες κάποιων βιβλίων, που συντηρείται άφθαρτος και μοναδικός στις προφορικές μαρτυρίες», όπως εύστοχα λέει ο ποιητής,³⁶⁸ συνεχίζεται. Η αναζήτηση των πρωτογενών στοιχείων, καθώς ακόμα, και η εξακρίβωση απουσίας τέτοιων στοιχείων στα αρχεία, έχει πολύ δρόμο ακόμα.

³⁶⁷ Παπαθεοδώρου, ό.π. σελ. 292

³⁶⁸ Αναγνωστάκης Μανώλης, Ο θρύλος και το ιστορικό τοπίο, Εποχές, 04-08-1963, στο Οι ακυβέρνητες πολιτείες του Στρατή Τσίρκα και η κριτική 1960-1966, Επιμ. Χρύσα Προκοπάκη, Εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 1980, σελ. 69

Πηγές και Βιβλιογραφία

Αρχειακές Πηγές:

Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, ΓΑΚ

Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, ΓΑΚ

Φάκελος Μέση Ανατολή, Διευθυνση Ιστορίας Στρατού

Ψηφιακό αρχείο Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος, αρχείο Σοφοκλή Βενιζέλου

Ψηφιακό αρχείο Υπηρεσίας Ιστορίας Ναυτικού

Εφημερίδες και παράνομος τύπος:

Ριζοσπάστης, Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Εφημερίδων και Περιοδικού Τύπου, Εθνική Βιβλιοθήκη

The New York Times, The Manchester Guardian, Proquest Database

Αυστραλιανός Τύπος, Trove Database, National Library of Australia

Νεοζηλανδικός Τύπος, Papers Past Database, National Library of New Zealand

Αντιφασίστας, όργανο της ΑΣΟ, Ελευθερία, όργανο της ΑΟΝ, Λαοκρατία, όργανο αντιφασιστικής ομάδας αποφυλακισθ. Σάμιτ, Ορίζοντες Ντεκαμερέ, Ψηφιακή Συλλογή «Ο παράνομος τύπος στις συλλογές των ΑΣΚΙ»

Βιβλιογραφικές πηγές:

Αγγουλές Φώτης, *Ποιήματα*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2011

Αθανασιάδης Γιώργης, *Η πρώτη πράξη της Ελληνικής τραγωδίας*, Εκδ. Σύγχρονη εποχή, Αθήνα, 1994

Αναγνωστάκης Μανώλης, *Ο θρύλος και το ιστορικό τοπίο, Εποχές, 04-08-1963*, στο Οι ακυβέρνητες πολιτείες του Στρατή Τσίρκα και η κριτική 1960-1966, Επιμ. Χρύσα Προκοπάκη, Εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 1980

Αρώνης, Θεόδωρος, *Ντεκαμερέ*, Εκδ. Ιωλκός, Αθήνα, 1980

Βενέζης Ηλίας, *Εμμανουήλ Τσουδερός, Ο πρωθυπουργός της μάχης της Κρήτης και η εποχή του*, Αθήνα, 1966

Βοϊκλής Γιώργος (επιμ.), *Σάμος 1940-1945. Συλλογική αφήγηση*, εκδ. Υπερόριος, 2011.

Brown Martyn, *After Crete – Consistency and Contradiction in the use of the New Zealand Military in Greek Matters*, Thetis (Wiesbaden), 2015

Γιαννάκης Γ.Δ., *Πόλεμος, Χρονικό*, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1995

Γιαρένης Ευγένιος, επιμ. *Στρατιωτικός Ποινικός Κώδικας, Θεωρία-Εφαρμογή*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2005

Γρηγοριάδης Νεοκ. Σόλων, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας 1941-1974*, Τόμος 2, εκδ. Polaris, 2011

Διβάνη Λένα, *Η πολιτική των εξόριστων ελληνικών κυβερνήσεων 1941-44*, Εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1992

Δραγούμης Φίλιππος, *Ημερολόγιο 1944*, επιμέλεια Ι. Κ. Μαζαράκης – Αινιάν, εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα, 2010

Θωμαΐδου – Γαλανάκη Ιωάννα, *Σωτήριος Θωμαΐδης. Δια πυρός και σιδήρου*, Εκδ. ΙΜΤΠΕ, Πειραιάς, 2007

Κατσικώστας Δημήτριος, *Ο ελληνικός στρατός στην εξορία, 1941-1944. Οργάνωση, συγκροτηση, πολεμικές αποστολές και κινήματα στη μέση ανατολή, Διδακτορική διατριβή*, ΕΚΠΑ, ΑΘΗΝΑ, 2010/ και εκδόσεις Αλφειός, Αθήνα 2015

Λέρνης Γιώργος, *Απ'τον αγώνα του στρατού μας στη Μέση Ανατολή*, Εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1984

Λιβυκός Φρίζος, *Τμίμι*, Εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1977

Λιναρδάτος Σπύρος, *Πως φτάσαμε στην 4η Αυγούστου*, εκδ. Θεμέλιο, 1965

Λυμπεράτος Μιχάλης, *«Ιστορία της Ελληνικής Πολεμικής Αεροπορίας»*. Τόμος Δ', Υπηρεσία Ιστορίας Πολεμικής Αεροπορίας, Αθήνα 1997

Μαδιάς Μάρκος, *«Για να μην τα πάρει το ποτάμι...»*, Εκδ. Τροχαλία, Αθήνα, 1998

Mazower Mark, *«Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της κατοχής»*, Εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1994

Μακριδάκης Γιάννης, *«Συρματένιοι, ξεσυρματένιοι, ολοι»*. Εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2010

Μπλάνας Γιώργος, *Φώτης Αγγουλές*, Εκδ. Γαβριηλίδης, 2001

Νεφελούδη Βασίλη, *Η Εθνική Αντίσταση στη Μέση Ανατολή*, Εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1981

Ξηραδάκη Κούλα, *Σελίδες από τον αντιφασιστικό αγώνα στη Μέση Ανατολή 1941 - 1944*, Εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 1996

Οικονόμου, Κώστας, *Η δεκαετία 1940 – 1950*, Εκδ. Ιδιωτική, Αθήνα 1986

Παπαθεοδώρου Γιάννης, *Ο σκληρός Απρίλης του '44. Μυθοπλασία, ιστορία και μνήμη στις ακυβέρνητες πολιτείες του Στρατή Τσίρκα*, άρθρο στο Μνήμων τ. 24, Αθήνα 2002

Παπαναστασίου Χρήστος, *«Αιγυπτιώτης Ελληνισμός: κοινωνικές και πολιτικές διεργασίες σε σχέση με τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο»*, αδημοσίευτη εργασία Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2015

Παπαστράτης Προκόπης, *Η κυβέρνηση Παπανδρέου και το Συνέδριο του Λιβάνου*, στο *Η Ελλάδα στη Δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Μαργαρίτα Δρίτσα-Αιμιλία Λυκιαρδοπούλου (μτφ), Εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1984

Papastratis Procopis, *British policy towards Greece during the Second World War, 1941-1944*, Cambridge University Press, 1984

Papastratis Procopis, “*Revolt and War. The Greek Armed Forces in the Middle East during the Second World War*”, στο Antonio Simoes do Paco, Raquel Varela, Sjaak van der Velden (επιμ.), *Strikes and social conflicts. Towards a global history*, International Association Strikes and Social Conflict, Instituto de História Contemporânea da Faculdade de Ciências Sociais e Humanas da Universidade Nova de Lisboa, Λισσαβόνα, 2012

Πρακτικά Συνεδριάσεων Π.Ε.Ε.Α., Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1990

Σακελλαρόπουλος Τάσος, *Το σώμα των Ελλήνων αξιωματικών στον πόλεμο και την πολιτική, στο Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, Γ' τόμος, Μέρος 1ο, επιμέλεια Χρήστος Χατζηιωσήφ - Προκόπης Παπαστράτης*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2007

Σαράφη Λη - Λάζου Βασιλικής, «*30 χρόνια αγώνες για τη Δημοκρατία στην Ελλάδα: η οργάνωση League for Democracy in Greece 1945-1975*» στο «Φιλελληνισμός, το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 ως σήμερα», επιμ. Άννα Μανδουλαρά, Γιώργος Νικολάου, Λάμπρος Φλιτούρης, Νικόλαος Αναστασόπουλος, εκδ. Δήμος Νικολάου Σκουφά / Ηρόδοτος, Αθήνα 2015

Σεφέρης Γεώργιος, *Πολιτικό Ημερολόγιο*, Τόμος Α', Εκδ. Ίκαρος, 1979

Σπηλιωτοπούλου Μαρία - Παπαστράτης Προκόπης, *Χρονολόγιο γεγονότων 1940-1944*, Τόμος Β, Εκδ. Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα, 2004

Ταμβακλής Γιάννης, *Οδοιπορικό στη Μ. Ανατολή*, Εκδ. Υπερόριος, 2003

Τσάτσος Θεμιστοκλής, *Αι παραμοναί της απελευθερώσεως*, Εκδ. Ίκαρος, 1973

Τσίρκας Στρατής, επιμ. Προκοπάκη Χρύσα, *Ακυβέρνητες πολιτείες - Νυχτερίδα*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2015

Τσίρκας Στρατής, *Τα διηγήματα*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 1978

Field Marshal Lord Alan Brooke, *War Diaries*, ed. Alex Danchev and Daniel Todman, Weidenfeld & Nicolson, London, 2001

Fleischer Hagen, “*The “Anomalies” in the Greek Middle East Forces*”. *Journal of the Hellenic Diaspora*, 5 (1978)

Φλάισερ Χάγκεν, *Στέμμα και σβάστικα. Η Ελλάδα της κατοχής και της Αντίστασης*, Εκδ. Παπαζήση, 1995

Χατζηαγγελής Βαγγέλης, Ράππας Λάμπης, *Το όγδοο τάγμα*, Εκδ. Ράππα, Αθήνα, 1994

Χατζηιωσήφ Χρήστος, *Κοινοβούλιο και Δικτατορία, στο Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, Β' τόμος, Μέρος 2ο, επιμέλεια Χρήστος Χατζηιωσήφ, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2003

Χριστοδούλου Γεώργιος, επιμ. Σπηλιωτοπούλου Μαρία, *Ελ Αλαμείν Μέση Ανατολή Μπάρντια, Η ιστορία ενός Αιγυπτιώτη Έλληνα στρατιώτη (1915-1966)*, Εκδ. Εστία, Αθήνα, 2002

Χριστοδούλου Έπη, Γιάννης Μαλαγάρης. *Ιστορική Βιογραφία*, Εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2003

ΣΤΑΘΕΙΤΕ

Τὰ χεῖλη μας στεγνώνουν ἀπ' τὴ δίψα,
ὁ ἥλιος μᾶς μισεῖ, μᾶς πυρπολεῖ,
ἡ ἔρημος μᾶς ἐκδικεῖται.

Σταθεῖτε!

Ὅσοι πεθαίνουν ἀπ' τὴν πείνα,
κι ὅσοι σκοτώνονται στὸν πόλεμο,
ἂν ἔρθουν ὅλοι
νὰ σκάψουνε τὴν ἔρημο,
θὰ γίνει περιβόλι.

ΕΡΗΜΙΑ

Καθὼς βραδιάζει κι ἀργοσβοῦν τὰ σχήματα τῶν βράχων,
σκέπτομαι: στὸ Ντεκαμερὲ τί θὰ μᾶς εἶχε μείνει,
ἂν δὲν ἐτάραζε συχνὰ τὴ βραδινὴ γαλήνη
μιὰ θρηνωδία τριζονιῶν, μιὰ συμφωνία βατράχων.

Μπλάνας Γιώργος, Φώτης Αγγουλές, Εκδ. Γαβριηλίδης, 2001

Αν...

Είν' ένα δάσος γύρω μας συρματοπλέγματα ψηλά
κι έχουν απ' έξω κλείσει
την ανοιξιιάτικια χαρά που μας χαμογελά.

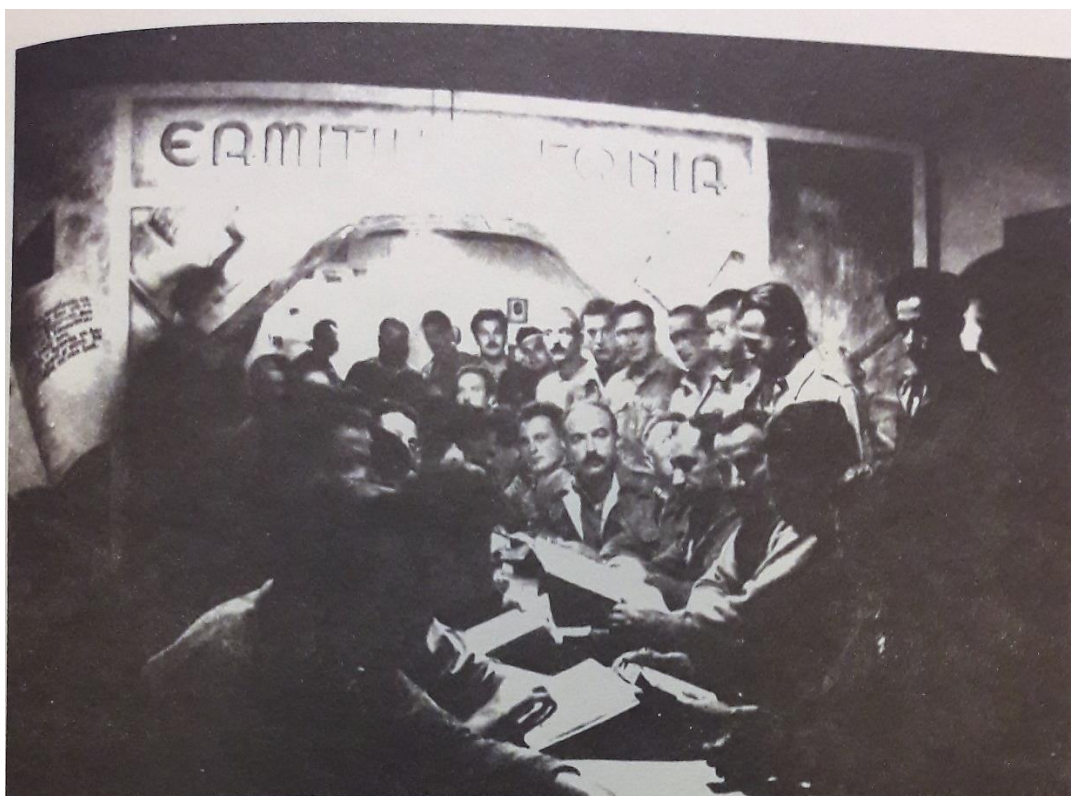
Πίσω απ' το σύρμα βλέπουμε την όμορφη τη δύση
και τη γλυκιάν Αυγή,
εμείς που τόσον είχαμε τη Λευτεριά αγαπήσει.

Άραγε, από το σύρμα αυτό, που το 'χουμε ποτίσει
με τόσα δάκρυα κι αίματα, αν κάποια μέρα ανθίσει,
τι λούλουδο θα βγει;

Αγγουλές Φώτης, Ποιήματα, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2011



Φιλίππου Μάρω, ό.π. σελ. 86



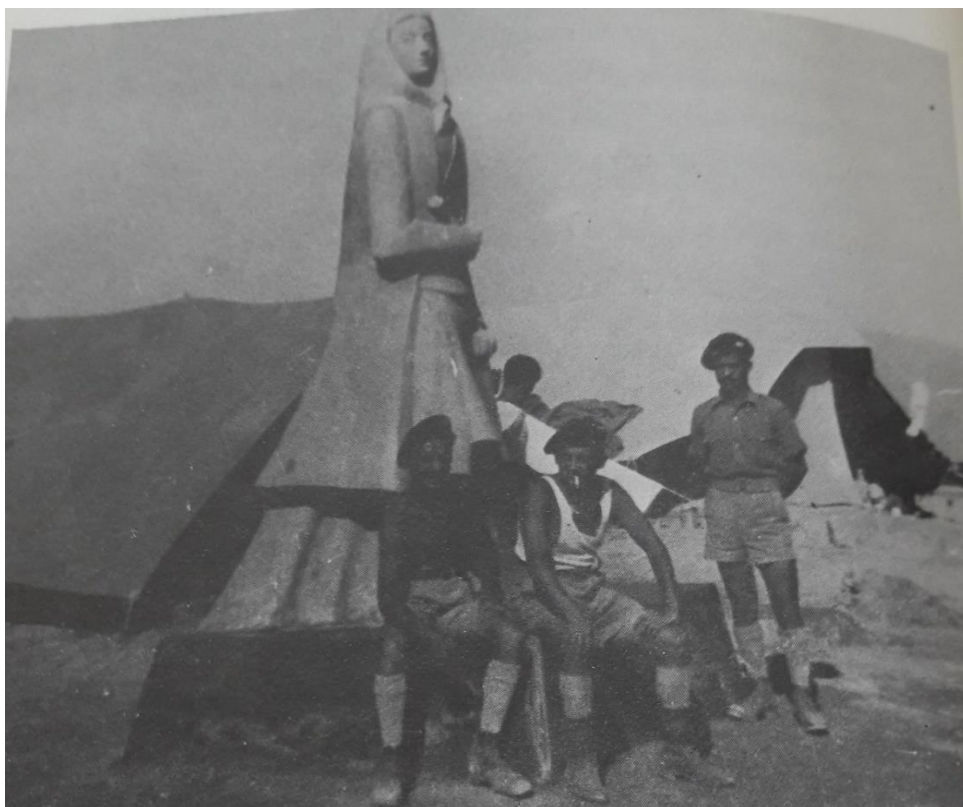
*Η βιβλιοθήκη μας. Καραγιάννης, Σιώτης, Αμπατζόγλου,
Μαλαγάρης (κάτω, τέταρτος από δεξιά).*

Χριστοδούλου Έπη, ό.π. σελ. 41. Το χώρο της βιβλιοθήκης του στρατοπέδου Γκεμπέιτ
πλασιώνουν οι λέξεις «Εαμίτικη Γωνιά».



Ντεκαμερέ — Η χορωδία του στρατοπέδου μας

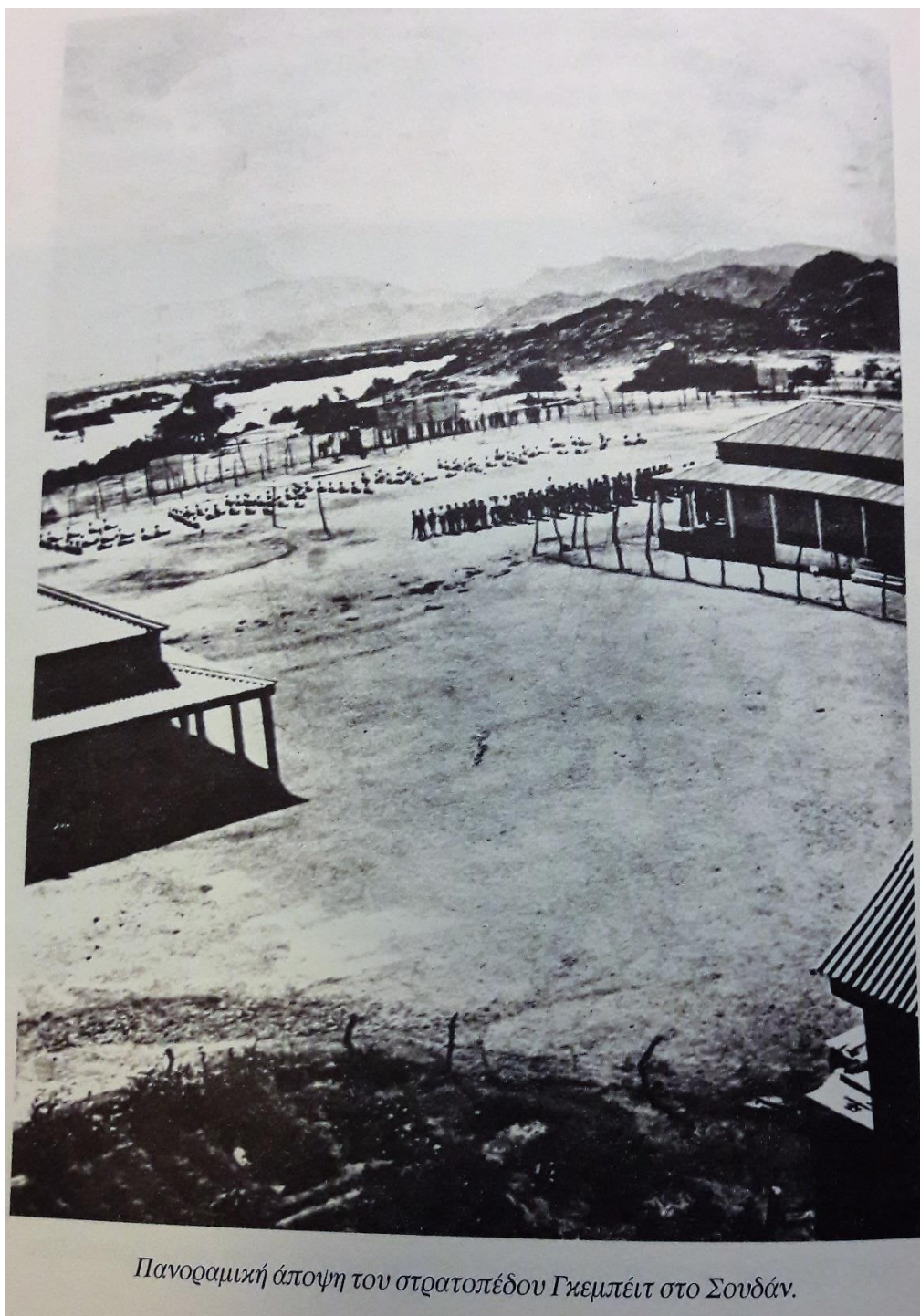
Αρώνης, ό.π. σελ. 291



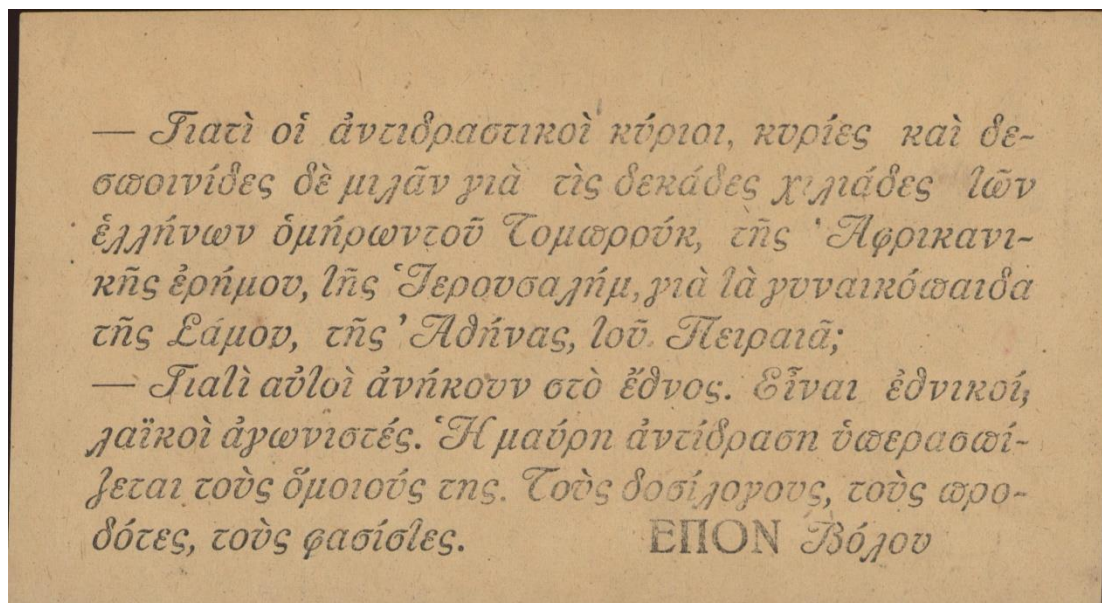
Άυτοσχέδιο άγαλμα αντάρτισσας του Μάνθου Κέτση, Καμπρίτ, στο Οικονόμου, ό.π. σελ. 226



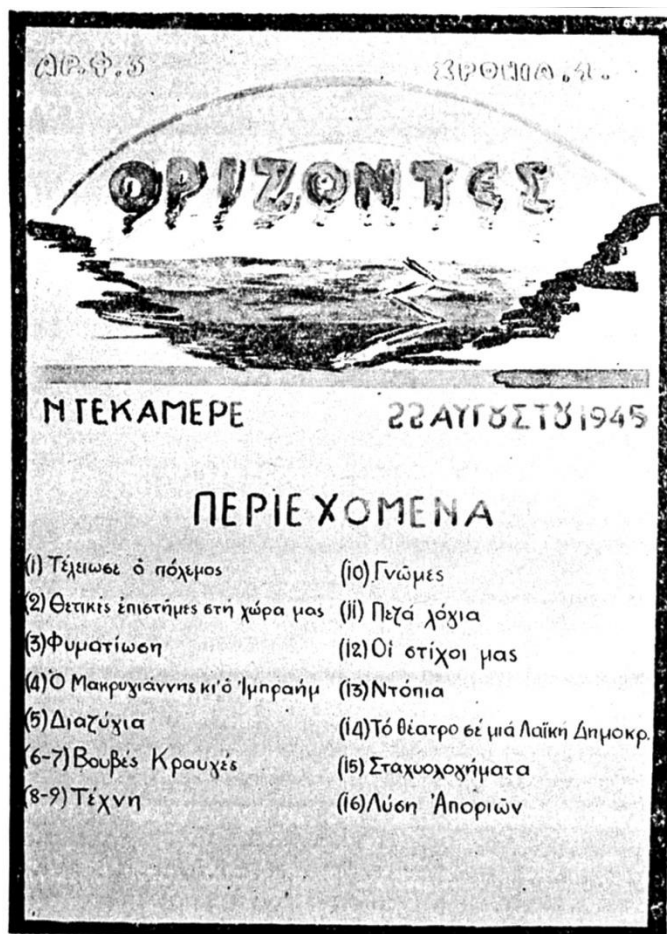
Αρώνης, ο.π. σελ. 296



Χριστοδούλου Έπη, ό.π. σελ. 42



Τρικάκι ΕΠΙΟΝ Βόλου, 1945, ΑΣΚΙ, Ψηφιακή Συλλογή «Ο Παράνομος Τύπος στις συλλογές των ΑΣΚΙ»



Περιοδικό Ορίζοντες Ντεκαμερέ, ΑΣΚΙ, Ψηφιακή Συλλογή «Ο παράνομος τύπος στις συλλογές των ΑΣΚΙ»

ΤΟ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΟΝ ΚΟΜΜΑ ΤΟ Ε. Α. Μ. ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΚΑΤΑΔΙΚΑΖΟΥΝ ΤΗΝ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑΝ ΣΤΑΣΙΝ

Οι υπεύθυνοι εκπρόσωποι του Κομμουνιστικού Κόμματος, του Ε. Α. Μ. και της Πολιτικής Επιτροπής απέστειλαν εις τόν Πρόεδρον της Κυβερνήσεως κ. Γ. Παπανδρέου έγγραφα εις τὰ ὅποια καταδικάζουν τὴν τελευταίαν ἀντεθνικὴν στάσιν, ἣτις ἐξεδηλώθη εἰς τὰς Ἑλληνικὰς ἐνόπλους δυνάμεις τῆς Μέσης Ἀνατολῆς.

Οὕτω :

Τὸ Κομμουνιστικόν Κόμμα εἰς ἔγγραφόν του ἀπὸ 10 Μαΐου 1944 πρὸς τὸν κ. Πρόεδρον τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως γράφει :

«Φθάνοντας ἐδῶ ἀπὸ τὴν Ἐλεύθερην Ἑλλάδα γιὰ τὶς διαπραγματεύσεις τῆς Ἑλληνικῆς ἐνότητος μετὰ λύπη πληροφορήθηκα γιὰ πρώτη φορά ἀπὸ τὴν προφορικὴν σας ἀνακοίνωσιν τὴν δυσάρεστην κατάστασιν τῶν ἐνόπλων Ἑλληνικῶν δυνάμεων τῆς Μέσης Ἀνατολῆς, ὅστερα ἀπὸ μιὰ πολιτικὴν στασιαστικὴν ἐνέργειαν. Εἶναι περιττὸ νὰ τονίσω ὅτι στίς σημερινὰς στιγμὰς πάλης γιὰ τὴν συντριβὴν τῶν κατακτητῶν, ποὺ τὸ ἔθνος ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ἰσχυρὸ Ἐθνικὸν στρατὸν, τὸ Κόμμα, ποὺ ἔχω τὴν τιμὴν νὰ ἀντιπροσωπεύω, κάθε ἄλλο παρὰ ἐπιδοκιμάζει ὅποιανδήποτε ἐνέργειαν, ποὺ ἀδυνατίζει τὸν Ἑλληνικὸν καὶ συμμαχικὸν ἀγῶνα ἐναντίον τοῦ γερμανοβουλγάρου ἐπιδρομῆς.»

*Μὲ ἐξαιρετικὴν τιμὴν
Ὁ ἀντιπρόσωπος τοῦ Κ.Κ.Ε.
ὕπογρ. Πέτρος Ροῦσος.*

Τὸ Ε. Α. Μ. εἰς ἔγγραφόν του ἀπὸ 10 Μαΐου 1944 πρὸς τὸν Πρόεδρον τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως κ. Γ. Παπανδρέου γράφει :

«Ἡ μαχομένη Ἑλλάδα, ποὺ ἀντιπροσωπεύουμε, θεωρεῖ τὸν ἐθνικοαπελευθερωτικὸν ἀγῶνα σὰν ἀναπόσπαστον μῆμα ὅλου τοῦ συμμαχικοῦ ἀγῶνα γιὰ τὴν συντριβὴν τοῦ χιτλεροφασισμοῦ καὶ τῶν δορυφόρων του. Κάθε ἐνέργεια ὁποιοῦδήποτε ἀτόμου ἢ ὀργάνωσης ποὺ θέλει νὰ σταθῇ στὸ ὕψος αὐτοῦ τοῦ ἀγῶνα, πρέπει ὄχι μόνον νὰ ἐμπνέεται ἀπὸ τὴν διάθεσιν ἐξυπηρέτησίν του, ἀλλὰ καὶ νὰ τοποθετεῖται πρακτικὰ στὰ πλαίσια αὐτοῦ τοῦ ἀγῶνα. Ἡ στάσις γιὰ τὴν ὁποία μᾶς δώσατε πληροφορίες καὶ ποὺ τὴ μάθαμε γιὰ πρώτη φορά ἀπὸ σας, ὅσο κι' ἂν ξεκινοῦσε, ὅπως μᾶς εἶπατε, ἀπὸ τὸν πόθον τοῦ νὰ πραγματοποιηθῇ ἡ ἐθνικὴ ἐνότητα, πόθον πανελληνίου, μετὰ τὸν τρόπον, τὸν χρόνον καὶ τὸν τόπον ποὺ ξέσπασε καὶ μετὰ τὸ ἴδιον τις τὸ ξέσπασμα, ἐβλάψε, σύμφωνα μετὰ τὶς πληροφορίες σας, τὸν ἐθνικὸν μας, καὶ γενικώτερα, τὸν συμμαχικὸν ἀγῶνα. Πιστεύουμε πῶς ὅσες διαφορὲς καὶ ἂν ἔχουμε ἐσωτερικὰ, βασικὸς σκοπὸς ὅλων μας εἶναι καὶ πρέπει νὰ εἶναι, τὸ χτύπημα τοῦ Χιτλεροφασισμοῦ καὶ ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς Πατρίδας μας ἀπὸ τὸ ζυγὸν τῶν Γερμανῶν καὶ Βουλγάρων ἐπιδρομῶν, καὶ κανένας νόμιμος καὶ ἠθικὸς σκοπὸς δὲ δικαιολογεῖ μετὰθεσιν τοῦ βασικοῦ μας αὐτοῦ καθήκοντος σὲ δευτέρῃ σειρᾷ καὶ ἀποφυγὴν του, γιὰ νὰ προτιμηθῇ ἡ πάλιν γιὰ τὴν λύσιν ἐσωτερικῶν μας διαφορῶν.» . .

*Ἡ Ἀντιπροσωπεία τοῦ Ε.Α.Μ.
ὕπογρ. Μιλτ. Πορφυρογένους
Στεφ. Σαράφης
Δημ. Στρατῆς*

Ἡ Πολιτικὴ Ἐπιτροπὴ, εἰς ἔγγραφόν της ἀπὸ 10 Μαΐου 1944 πρὸς τὸν Πρωθυπουργὸν κ. Γ. Παπανδρέου, γράφει :

«Μία πράξις σὰν τὴν στάσιν, ποὺ κατέληξε νὰ βλάψῃ καὶ νὰ μειώσῃ, ὅπως μᾶς εἶπατε, τὶς πολεμικὰς μας δυνάμεις στὴν Αἴγυπτον καὶ νὰ ζημιώσῃ τοὺς Συμμάχους, εἶναι φυσικὸν καὶ αὐτονόητον πῶς καταδικάζεται ἀπὸ μᾶς, αὐτὴ καθ' ἑαυτὴ καὶ πῶς ἀποδοκιμάζεται ἀπὸ ὅλους.

Στὴν ἀνάκρισιν, γιὰ τὴν ὁποία μᾶς μιλήσατε, ἀνήκει νὰ διαφωτίσῃ τὴν θλιβερὴν αὐτὴν ὑπόθεσιν.

*ὕπογρ. Α. Σβώλος
Ν. Ἀσκούτσας
Α. Ἀγγελόπουλος*

ΧΑΡΤΗΣ ΣΗΜΕΙΩΝ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝΤΟΣ (ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΑ, ΠΟΛΕΙΣ)



Ο Αλέκος κι ο Τίγρης

- ΠΡΟΣΕΧΕ, του είπα. Τί τά σέρνεις έτσι τά έρημα;
Ήταν σκοτεινά πίσσα. Πηγαίναμε απ' τό πεζοδρόμι κι αυτός σκόνταψε πάνω σε κάτι σιδερόπετρες, πού τίς είχαν σωριάσει κειδά γιά νά σιάξουνε τό δρόμο. Κόντεψε νά σκοτωθεί.
- Τί θες, μάτια μου, σάματι σε γάμο μέ πηγαίνεις γιά νά χορεύω; Που πάμε;
- Θά δείς, του είπα.
Δεν ξέρω πώς του φάνηκε απ' τή φωνή μου πώς χαμογελούσα, ξεθάρρεψε ό μπαγάσας, μου 'πιάσε τό χέρι καί πολεμούσε νά δει τά μούτρα μου. Ξανασκόνταψε.
- Πάμε απ' αντίκρυ, μου λέει. Γιατί δε θες;
- Γιατί, του λέω, τ' αυτοκίνητα έρχονται κόντρα κι οι φάροι θά πέφτουν πάνω στά μούτρα μας. Θά μας γνωρίσουνε.
- Α, καλά, είπε καί σώπασε.
Απ' τ' άλλο πεζοδρόμι άκούονταν ή θάλασσα νά στενάζει ήσυχα. Τά σιδερένια κάγκελα τής προκυμαίας γυάλιζαν απ' τήν υγρασία πού 'χε καθίσει πάνω τους. «Άκου τη», μου 'χε πεί ό 'Αλέκος. Είχε σταθεί μες στά σκοτεινά καί την καμάρωνε. «Έπειτα απ' τη χτεσινή τρικυμία, ησυχάζει», είπε μ' έναν τρόπο πού τ' άντερα μου ανακατώθηκαν. Ήταν σάν πατέρας πού κάθεσαι καί κοιτάζει τή σεληνιασμένη κόρη του νά κοιμάται έπειτα από κρίση.
Είχαμε ξεκινήσει απ' τήν 'Αλεξάνδρεια καί τώρα περπατούσαμε πάνω στην Κορνίς πηγαίνοντας γιά τά προάστια. Μάς έμεναν ακόμα είκοσι λεπτά γιά νά φτάσουμε στό ραντεβού. Έκει θά περίμενε ό Χ. καί θά του τόν παράδινα.
- Πόσω χρονώ είσαι; του λέω.
- Τί, πού δε με πήραν στό στρατό; μου λέει. Τό χρέος μου τό 'κάνα. Πήγα νοσοκόμος... μά δαγκώθηκε μονομιάς.
Δεξιά μας ήταν ένα καφενείο μπαρμπερίνικο. Πίσω απ' τη χοντρή μαύρη κουρτίνα γιά τά φώτα, άκούονταν πολλές φωνές μαζί καί δυνατές, θυμωμένες. Άκούονταν καί τά παξιμάδια του ντόμινου πού τά βαρούσαν πάνω στά ξύλινα τραπεζάκια. Ήταν σά νά σπάζανε καρύδια στό μεντεσέ μιας πόρτας. Ό τόπος γύρω είχε μιά ξνισμένη μυρουδιά από τσάι καί τουμπεκί.
- Νά πάρουμε ένα καφεδάκι; μου λέει ό 'Αλέκος. Θά πω νά μάς φέρουν καρέκλες εδώ έξω στά σκοτεινά.
- Όχι, του λέω ξερά. Δέ μάς παίρνει ό καιρός.
- Μά είναι μιά ώρα πού μέ σέρνεις τρεχάλα, στρίψε εδώ, πέρνα εκεί, σά νά μάς κυνηγά κανένας. Ας κάτσουμε καί λιγάκι. Δέν έχω πιά τά πόδια σου...
- Κι όμως τό χρέος σου τό 'κάνες, μου ξέφυγε καί του 'πα κοροϊδευτικά. Δυό μέρες έβραζα μέσα μου.
- Αυτά είναι αίσθηματικά πράματα, είπε. Έσύ δε μπορείς νά τά καταλάβεις, είσαι στεγνός άνθρωπος.
- Καί πότε πρόφτασες νά με ψυχολογήσεις; του κάνω. Με τίς συναντήσεις πού 'χουμε στό πόδι, πότε εδώ και πότε εκεί; Γρήγορα βγάζεις τά συμπεράσματα σου θαρρώ.
- Καί σύ πότε πρόλαβες νά με γνωρίσεις, μάτια μου;
- Εγώ;

— Μου κοπανάς κάθε φορά γιά τό χαρακτήρα μου, πώς είμαι απειθαρχητος, πώς πρέπει νά στρώσω...

— Εγώ είμαι άλλο, εγώ...

Μ' είχε στριμώξει ό μπαγάσας. Μου 'ρθε νά τόν παραλάβω καί νά του τά ψάλλω, νά τόν κάνω σκουπίδι. Μ' αυτό ήταν δουλειά αλλουνού. «Φέρ' τονα, μου 'πάνε, καί θά δει». Έκανα πώς ανάβω τσιγάρο γιά νά δώσω τόπο στην οργή.

— Καί γιά μας, δεν έχει κανένα από τούτα τά πλούσια;

Ήθελε νά ξαναπιάσει κουβέντα ό φίλος. Έτσι μου 'ρθε νά μήν τον δώσω. Κι όμως έβγαλα τό πακέτο καί του πρόσφερα.

— Ευχαριστώ. Ξέρεις, μου λέει μετά πού άναψε με τά σπύρτα μου, στη δουλειά σου φαίνεσαι καλός, μά σου λείπει κάτι: είσαι στεγνός. Τους ανθρώπους τους πονάς με τό νού, δεν τους πονάς μέ τά σπλάχνα. Ένα παράδειγμα: Χάλασες τόν κόσμο σάν ήρθα καί σου 'πα πώς σαβάνωσα τά παιδιά μας πού σκότωσε ό Βούλγαρης. «Πάει, κάηκες τώρα πιά», μου φώναζες. «Δέν είχες τό δικαίωμα νά εκτεθείς άφού απαγορεύονταν. Έχεις πόστο σοβαρό είσαι ό μόνος μας σύνδεσμος τή σήμερο εκεί μέσα καί σύ πήγες καί κάηκες!». Τό 'χες καλύτερα δηλαδή νά πάνε τά παιδιά μας άσυγύριστα, σάν αλήτες. Τό κορμί του ανθρώπου έχει δικαιώματα, φίλε. Ξέρεις την ιστορία της 'Αντιγόνης;

— Τελείωσα γυμνάσιο, του λέω μέσ' απ' τά δόντια μου.

— Α, συγγνώμη. Τελείωσες γυμνάσιο κι όμως αυτό δέν τό κατάλαβες. Είδες όταν σου ζήτηξα νά πάς πιό πάνω την υπόθεση τί απάντηση μου 'φερεις;

Έδώ με πήραν τά διαβολιά μου. Μπέρδευε τά ζητήματα σά δικολάβος.

— Νά με συμπαθάς, του λέω μ' ευγένεια. Ή απάντηση πού σου 'φερα ήταν γιά τά λουλούδια.

Στην ταφή των σκοτωμένων τής νύχτας τ' Αι-Γιωρ-γιού, είχαν αφήσει τά φέρετρα των δικών μας γυμνά, χωρίς στεφάνια. «Οι σκύλοι, οί σκύλοι οι μαύροι!...» πρόφτασε λαχανιασμένος ό Αλέκος. «Τ' άφησαν παραπονεμένα τά παιδιά μας, σά φτωχαδάκια, σάν ξιπόλητα. Κι είναι άνοιξη! Δέ βρέθηκε, αδερφέ, ένας δικός μας, μιά γυναίκα, νά τους ρίξει μιά φούχτα γιασεμιά;». Έκανε μεγάλο ζήτημα γιά κείνα τά τρία γυμνά σεντούκια. Στο τέλος είπε πώς θ' αγοράσει μέ τό μιστό του στεφάνια, θά γράψει πάνω στίς κορδέλες τά ονόματα των συναδέλφων μας και θά τά πάει μοναχός του στά μνήματα. Του τό απαγόρευσα. Τσακωθήκαμε. Καί κει, μέσα στη μέση του καβγά, καλμάρησε απότομα. «Καλά», μου λέει. «Σέ παρακαλώ νά πάς τό ζήτημα πιό πάνω, κι όποια καί νά 'ναι ή απάντηση, σου δίνω επίσημα τό λόγο μου νά τήν παραδεχτώ χωρίς συζήτηση».

— Μά κι εγώ γι' αυτά σου μιλώ, μ' αντίκοψε. Γιά τους τρεις σκοτωμένους, γιά τή μνήμη τους

«Έγνοια σου, Αλέκο», σου παράγγειλαν νά μου πεις. «λίγα είναι τά ψωμιά των μαύρων. Στη Λαϊκή Δημοκρατία πού θά φτιάσουμε, θά 'χουμε καί αέρες γιά νά καλυτερεύουμε τους σπόρους των λουλουδιών. «Ψωμί καί Τριαντάφυλλα», είπε ένας μεγάλος δικός μας, δεν είναι; Σέ τρεις απ' αυτές τίς σέρες θά βάλουμε τά ονόματα των δολοφονημένων συντρόφων γιά νά 'ναι ή ντροπή του Βούλγαρη αιώνια. Έχεις τό λόγο μας». Έτσι δεν ήρθες καί μου πες;

Δέν ήταν ολότελα έτσι. Τά ομόρφαινε τά λόγια ο μπαγάσας, μά τό νόημα ήταν πάνω κάτω αυτό. Είχα ζητήσει συνάντηση με τό Χ. «Τό καί τό του 'πα, ό Αλέκος!». Κάθισε καί σκέφτηκε. Όταν μου 'πε τί απάντηση νά του πάω, εγώ σήκωσα τό κεφάλι καί τόν κοίταξα μέσα στά μάτια. «Τόν δουλεύεις άγρια», του λέω. «Τόν δουλεύω, έ;» μου 'πε καί χαμογέλασε καί δεν πρόστεσε τίποτ' άλλο. Μά σάν

έδωσα τήν απάντηση στον 'Αλέκο, τότε κατάλαβα πώς κάποιο λάθος κάναμε. Γιατί τούτος εδώ τήν πήρε αμέσως στά σοβαρά. Καί νά τώρα πού μάς γύρευε και ρέστα...

— Ό αγώνας, μου λέει ξαφνικά ό Αλέκος πιάνοντας με απ' τό μπράτσο, είναι σάν τή μάνα πού αποκόβει τό μωρό της απ' τό βυζί. Γιά χατίρι του κόψαμε κάθε σκέψη μέ τήν εύαιστησία, δε θέλουμε νά σκεφτούμε τίς ομορφιές του κόσμου, γιατί φοβούμαστε μή λάχει καί μαλακώσει ή καρδιά μας και λυγίσουμε. Λάθος! Έγώ σ' εχω παλικάρι νά πόλεμάς και να μην ξεχνάς τίποτα. Να 'σαι ακέραιος.

— Άκουσε, του λέω. Γράμματα ξέρω πιο πολλά από σένα, μα εσύ 'σαι ο διανοούμενος. Πρόσεξε! Τα πράγματα είναι αλλιώς: Είχες ένα πολύ σοβαρό πόστο και πήγες και το 'καψες από μια κούτουράδα της στιγμής. Καί τό αστείο είναι πώς δε σε είδε καί κανένας τους. Μόνο οι χαφιέδες του Νοσοκομείου σε πήρανε χαμπάρι καί τώρα σε διώξανε.

Σάν αστραπή πέρασε μέσα απ' τό νου μου τό τεράστιο χτίριο του νοσοκομείου. Στην αριστερή κόχη του μεγάλου Πί, μέσα στή σκιά, είδα τόν 'Αλέκο κρεμασμένο από 'να παραθυράκι, ενα άπ' τά πεντακόσια τόσα παράθυρα, νά κουνά τήν άσπρη ποδιά του σ' ένα караβάνι φορητά αυτοκίνητα πού περνούσαν μακριά, κάτω πέρα άπ' τήν αυλή, πέρα άπ' τόν κατήφορο μέ τό γρασίδι καί τ' αθάνατα, στην αντικρινή μεριά τ' άσφαλτωμένου δρόμου, σέ τριακόσια μέτρα απόσταση. Ήταν μιά κουτή κι ανώφελη χειρονομία. Ό 'Αλέκος ζήτησε νά δικαιολογηθεί: «Δύο μήνες πού δεν ξέραμε τί απόγιναν. Είχαν αφήσει γένια, φορούσαν κουρελιασμένες στολές. Οι παντιέρες και τά συνθήματα. Τραγουδούσαν. Πού τους πήγαιναν; Κάποιος έπρεπε νά τους δείξει πώς τους είδαμε καί θά 'χουμε τό νού μας...».

Ήταν από κείνους πού παίρνουν τόν αγώνα γι' ατομική τους υπόθεση. Ό,τι δέν προφτάσουν νά τό κάνουν οί ίδιοι, θαρρούν πώς δέ θά γίνει ποτέ. Αυτού ήταν ή ρίζα τού κακού. Θέλησα νά τού τό πω νά τού πώ κι άλλα. Μά δέν ήταν δουλειά μου. «Φέρ' τονα καί θά δει!» είχε πεί μέσα άπ' τά δόντια του ό Χ. καί πίσω άπ' τά σμιγμένα ματοσίγουρά του άστραψε μιά μικρή φλόγα, άσπρη καί θυμωμένη. Ό Τίγρης τής Φολέγανδρος! «Φουκαρά», είπα μέσα μου τού 'Αλέκου. «Φοβάσαι. "Αν ήξερες όμως τί σε περιμένει, θά τό βούλωνες καί θά κοιτούσες νά συμμαζέψεις τό κεφάλι σου, νά ετοιμαστείς...» Μέ κούραζε. Άμα βρίσκουμαι μέ πεισματάρηδες και στραβοκέφαλους ανθρώπους πάντα τό παθαίνω αυτό. Σφίγγονται οι μασέλες μου, σταματά τό μυαλό καί δεν μπορώ νά βγάλω λέξη. Μά γιά τόν Αλέκο, πέρα έβρεχε. Μιλούσε, μιλούσε μες στά σκοτεινά κι άνοιγε τώρα κείνος βιαστικά τό βήμα του, θαρρείς κι έτρεχε νά πιάσει τους λογισμούς του πού πήγαιναν μπροστά.

Μπορεί καί ν' ανυπομονούσε νά φτάσουμε πιά. Καταλάβαινε πώς τό φταίξιμο του ήταν μεγάλο, άκουε καί μένα νά του μιλώ καί νά μήν τού λέω αυτά πού περίμενε ν' ακούσει... 'Αλλιώς τόν είχα συνηθίσει. Γι' αυτό ανησυχούσε καί βιαζόταν χωρίς νά ξέρει πού πάμε. Τόν έπιασα απ' τόν ώμο νά μήν τρέχει.

Έδώ ή θάλασσα έκανε κόρφο. Τά φύκια μύριζαν βαριά σαπίζοντας σωριασμένα στ' ακρογιάλι. Δέν έβλεπες τίποτα. Μόνο τή μπόχα τους άκουες κοφή μες στό λαρύγγι, πού σου σταματούσε τήν ανάσα. Σάν ήμαστε παιδιά ερχόμαστε έδώ πέρα καί μαζεύαμε ψείρες τής θάλασσας. Ανασηκώναμε λίγο τά φύκια πού τά 'χε ασπρίσει ό ήλιος καί τρίζανε σά νά 'ταν χάρτινα, κι από κάτω, μέσα στή σκοτεινή

υγρασία, τρέχανε μιλιούνια οι ψείρες. Τό καλύτερο δόλωμα γιά σαργούς. Ο ήλιος πάνω στά νερά. Κάτι θαλασσοπούλια μέ μεγάλες άσπρες φτερούγες καί κόκκινες μύτες βουτούσαν... Θά 'θελα νά 'χε τελέψει αυτή ή δουλειά του Αλέκου, να βρισκόμουν αλλού...

Καί κει μέσα στά σκοτεινά ένωσα πώς ερχόταν ό Χ. Κοίταξα τό ρολόι μου. Οί φωτεινοί δείχτες λέγαν πώς ήταν ή ώρα. Έτσι γινόταν κάθε φορά. Πάνω στό λεπτό, πάνω στό δευτερόλεπτο, έβλεπα τη σιλουέτα του να 'ρχεται. Έσκιζε το σκοτάδι σαν κάμα, σαν πλωριά γοργόνα από φρεγάδα και πλησίαζε, μ' ένα περπάτημα λαστιχάτο, γιομάτο δύναμη καί λεβεντιά, ψηλός, αδύνατος, αισιόδοξος, νέος ακόμα. Λίγα βήματα πió μακριά μου έβλεπα νά γυαλίζει ή νικελένια μπουκλα της ζώνης του, τ' ασπράδι των ματιών του, τό σμάλτο από τά δόντια του, πού τά ξεσκέπαζε τό ήσυχο, αινιγματικό του χαμόγελο, «Καλησπέρα», έλεγε τραγουδιστά, «τί νέα;». Μ' έπιανε απ' τό χέρι καί παίρναμε πίσω τό δρόμο από κει πού 'χε φτάσει. Κόντρα στους φάρους. "Αμα ερχόταν κανένα αυτοκίνητο, ό Χ. σήκωνε ήσυχα τό χέρι κι έξυνε τό τριγωνικό του κούτελο στή ρίζα, στό σμίξιμο των φρυδιών. Τό πετσί του είχε ασπρίσει, σά νά 'ταν από πανί. Τρεις μήνες τώρα πού δέν τόν έβλεπε ό ήλιος. Κι είχε κάνει άλλα τρία χρόνια στην 'Ακροναυπλία καί δυό στην Πύλο. Μά τότε γιατί τόν φώναζαν ό Τίγρης τής Φολέγανδρος;

— Καλησπέρα σας, τί νέα;

— Καλησπέρα, είπε ό 'Αλέκος κι έδωσε τό χέρι του. Ποιος είναι; μέ ρώτησε εμένα.

Σταθήκαμε. Έγώ έκανα τις συστάσεις.

— Ό 'Αλέκος, είπα, νοσοκόμος. Άπ' εδώ ό Χ.

— Όχ, έκανε ό 'Αλέκος τρομαγμένος καί μ' έπιασε από τό σακάκι στά σκοτεινά.

Έγώ ήθελα νά φύγω. Πió πέρα έπρεπε νά παραδώσω κάτι χαρτιά, θά τους άφηνα μισή ώρα μονάχους νά τά πούνε κι ύστερα θά γύριζα νά παραλάβω τόν 'Αλέκο. Έτσι τά 'χαμέ συμφωνήσει.

— Πήγαινε, μου λέει ό Χ. Θά μάς βρεις στ' αντικρινό πεζοδρόμι, άπ' τή θάλασσα.

Ένα βάρος πλάκωνε τόσην ώρα τήν ψυχή μου κι έφυγε. «Γεια σας» είπα, καί πήρα τόν ανηφορικό δρομάκο, δεξιά. 'Ανέβηκα. Καί τότε είδα τό φεγγάρι φωτισμένο κόκκινο πάνω στό σκοτεινό ούρανό. Μέ χτύπησε μιά μυρωδιά από αγιοκλήματα. 'Η μεριά ήταν όλο βίλες καί κήπους μέ δέντρα μεγάλα καί πυκνά. 'Αλλος κόσμος εδώ, άλλες έγνοιες. Περνώντας μπρος απ' τόν κήπο μέ τά σιδερένια κάγκελα, χτύπησε ή καρδιά μου. Τι νά γίνεται τό ξένο κορίτσι; Μήνες καί μήνες πού δέν ήρθα νά τή δω, νά μυρίσω τόν κόρφο της. Τό γυμνό κορμί της πάνω στό χαλί, στην ταρατσα, κάτω απ' τό φεγγάρι, τόν περασμένο Αύγουστο... Τίς νύχτες μέ περίμενε όρθια, βαστώντας τό πόμολο τής μισογερμένης ξώπορτας. Μ' έπαιρνε απ' τό χέρι κι ανεβαίναμε άκροπατώντας σάν κλέφτες τή φαρδιά σκάλα πού ήταν φτιαγμένη από καρυδόξυλο. Ένα λαμπιόνι έφεγγε ολη τή νύχτα, ποτέ δέν έσβηνε. Στ' απάνω πάτωμα πιάναμε τήν ανάσα μας. Μή μας ακούσει ό γέρο θειος της πού ξαγρυπνούσε κλειδωμένος στό γραφείο του. 'Η φωτισμένη χαραμάδα στό κατώφλι. Καί πάντα, πάντα ξεπετούσε ή καρδιά μας, σάν ακούαμε τό μεγάλο ρολόι νά κάνει «τάκ!». Ένα άρχαίο μόμπιλο πού 'μοιάζε μέ φέρετρο στημένο δρθιο στον τοίχο. Κάθε πέντε λεπτά άλλαζε πορεία τό ζουμπελέκι του, «τάκ!». Δέν ήξερες αν τρίζει κανένα σανίδι ή ανοίγει μονομιás μιά πόρτα. 'Ακόμα καί σάν έλειπε ό γέρος σέ ταξίδι τό ίδιο τρομάζαμε. Τό στοιχείό του σπιτιού γιά ή έγνοια του χρόνου πού

περνά; Κι ό 'Αλέκος λέει πώς δέν είμαι ευαίσθητος... Τόν πονούσα τώρα πού τόν έβαζα μέ τό νου μου. Ό Χ. δέ χωράτευε. Ό νους του τρυπούσε σά μαχαίρι, ήτανε φωτεινός καί γρήγορος, αστροπελέκι. Όσα είχες μέσα σου τά 'βλέπε καί σου τά 'βγάζε όξω στά φόρα. Κι ή γλώσσα του ήταν γλυκιά μά έκαιε φαρμάκι, σάν τό μέλι μέσα στό μάτι.

Έτσι μέ τήν έγνοια του Αλέκου πέρασα όλη μου την ώρα. Τόν φανταζόμουν με τήν ποντιακή προφορά του, νά διαμαρτύρεται καί νά τά μπερδεύει, νά λέει κείνα τά δικά του... "Υστερα άνοιξα βήμα. Ή μισή ώρα είχε περάσει. Πήρα τό παραλιακό πεζοδρόμι. Τό φεγγάρι είχε ανέβει κάμποσο καί φώτιζε τώρα τή θάλασσα. Περπατούσα μά δεν τους εύρισκα. Καί κει, πέρασα πλάι σε δυό σκιές πού ακουμπούσαν πάνω στά υγρά κάγκελα καί βλέπαν σκυμμένες τή θάλασσα. Μιλούσαν ελληνικά. Κάτι πήρε τ' αυτί μου γιά «τόν κόσμο, αύριο». "Ήταν αυτοί!

— Νά 'μαι, είπα κι άγγιξα μέ τό δάχτυλο τήν πλάτη τού 'Αλέκου.

Γύρισε:

— Α, εδώ είσαι; μού λέει. Τί έγινες; Έμείς τελειώσαμε από νωρίς. Τώρα μιλούσαμε νά περνά ή ώρα.

Ένα αυτοκίνητο κλαξονάρησε ξαφνικά, χωρίς λόγο. Ό Χ. γύρισε τό κεφάλι γιά νά δεί. Βρέθηκε μέσα στό φως των φάρων. Δέν πρόφτασε νά βάλει τό χέρι στό κούτελο. Κι εγώ, εγώ νόμισα πώς ό κόσμος όλος ερχόταν τ' απάνω κάτω.

Τά μάτια του Τίγρη ήταν γεμάτα δάκρυα.

(1945)

Τσίρκας Στρατής, Ο Αλέκος και ο Τίγρης, στο Τα διηγήματα, Εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 1978, σελ. 303-312